

MTÜ ÖPS TARTU ÜHING

ÕIGUS PSÜHHOLOOGIA SOTSIOLOOGIA

KOOSTANUD
LEMBIT AUVÄÄRT

Õigus
Psühholoogia
Sotsioloogia

MTÜ ÕPS Tartu Ühing

**Õigus
Psühholoogia
Sotsioloogia**

Õppematerjale

Koostanud Lembit Auväärt

Tartu 2000

Kaane kujundanud Aita Linnas

Keeletoimetaja Leelo Jago

© Lembit Auväärt, 2000

ISBN 9985-60-935-2

Tartu Ülikooli Kirjastus
Tiigi 78, Tartu 50410
Tellimus nr 890/1999

Sisukord

Sissejuhatus	9
ÕIGUSTEADUSE, -PSÜHHOLOOGIA JA -SOTSIOLOOGIA AINE. <i>Lembit Auväärt, Silvia Kaugia</i>	11
Psühholoogia objekt ja aine	11
Õigusteaduse objekt ja aine	14
Õiguspsühholoogia aine	22
Sotsioloogia ja õigussotsioloogia aine	24
ÕIGUSE SOTSIAALSEST DIMENSIOONIST. <i>Eduard Raska</i>	29
NORMI SOTSIOLOOGILISEST MÕISTEST; ÕIGUSNORMI KOHAST JA ROLLIST ÜHISKONDLIKUS STRUKTUURIS. <i>Silvia Kaugia</i>	39
Kirjandus	47
KODU KUI ÕIGUSHOIAKUTE KUJUNEMISE KESKKOND. <i>Hans Dsiss</i>	49
Perekonna iseloomustus	52
Perekonna mikrokliima	61
Vaba aeg ja sõbrad	67
Kokkuvõte	76

6 Sisukord

ÕPILASTE POLIITIKAVAADETE MUUTUSED KUI TSIVIILÜHISKONNAKS VALMISOLEKU NÄITAJA.	
<i>Paul Kenkmann, Kersti Raadik</i>	79
Sissejuhatavaid märkusi	79
Koolilõpetajate poliitilised huvid	82
Õpilaste osavõtt ühendustest ja organisatsioonidest	87
Mõned järeldused	90
KÄITUMISPROBLEEMIDEGA LASTE KOHTLEMINE EESTI KOOLISÜSTEEMIS: KVALITATIIVNE UURIMUS REŽIIMSETE ERIKOOLIDE JA SANATOORSETE KOOLIDE ÜLESANNETEST. <i>Anne Õuemaa, Anu Aavik</i> ...	93
Sissejuhatus	93
Käitumisprobleemidega laste suunamine sanatoorsesse kooli ja režiimsesse erikooli	94
Käitumisprobleemidega laps	94
Suunamine sanatoorsesse kooli	95
Suunamine erikooli	95
Uurimuse eesmärk ja meetod	96
Uurimuse eesmärk	96
Valim	96
Uurimuse mikro- ja makrotasand	97
Süvaintervjuu ülesehitus	99
Fookusgrupi intervjuu ülesehitus	100
Tulemused: režimse erikooli ning sanatoorse kooli funktsioonid ja efektiivsus	101
Õpetajate-kasvatajate ja õpilaste hinnangud oma kooli ülesannetele	101
Direktorite hinnangud oma kooli ülesannetele	110
Õpetajate-kasvatajate, õpilaste ja direktorite hinnangute võrdlus	115
Arutelu	116

ÕIGUSPSÜHHOLOOGIA KÄSITLUSI TÄNAPÄEVAL.

<i>Lembit Auväärt</i>	121
Sissejuhatavad märkused	121
Saksa õiguspsühholoogiast	122
Angloameerika õiguspsühholoogiast	125
Üldist	125
1999. aastal avaldatud uurimustest	128
Õiguspsühholoogia maht õppekavades	129
Õiguspsühholoogia õpetamise abivahendid	131
Õiguspsühholoogia integratsioon sissejuhatavasse psühholoogia kursusesse	136
Õiguspsühholoogia roll interdistsiplinaarses hariduses	137
Psühholoogia õigusloomes	139
Nõukogude ja Vene õiguspsühholoogiast	149
Õiguspsühholoogia õpetamisest Soomes	152
Õiguspsühholoogia õpetamisest Rootsis	153
Helmut Kury ülevaatest õiguspsühholoogia õpetamise kohta	160
Õiguspsühholoogia arenguloost Euroopas	161
Õiguspsühholoogiast Ida-Euroopas ja Hiinas	169
Kokkuvõte	174
Artikli autori kommentaar H. Kury ülevaatele	176

Sissejuhatus

ÕPS Tartu Ühing on mittetulundusühing, kuhu on koondunud Tartu teadlased ja praktikud, keda huvitavad õigus, psühholoogia ja sotsioloogia. Peatähelepanu on pööratud just nende teadusharude kokkupuutepunktidele. Ühingu suuremaks ettevõtmiseks on õigussotsioloogiline kordusuuring Eesti noorsoo õigusteadvuse kujunemise ja muutumise kohta üleminekul riigisotsialismilt vabaturumajandusele. Esimene selle uuringu põhjal koostatud monograafia ilmus 1999. a. Selles toodi uuringu metodoloogilised lähte- seisukohad ja esitati ka esmased tulemused statistiliste tabelitena. Tulemuste põhjalikuks analüüsiks oli vaja mitmeid teoreetilisi küsimusi põhjalikumalt analüüsida. Käesolevas kogumikus ongi kirjas selle analüüsi olulisemad tulemused. Kogumikku lülitatud artiklid on erisuguse teaduslikkusega: kui näiteks E. Raska artikkel on süvateoreetiline, siis H. Dsissi oma on empiirilise andmestiku interpretatsioon. Teised artiklid mahuvad oma käsitluslaadilt nende kahe vahele.

Artiklid on esitatud autorite redaktsioonis. Koostaja ei võtnud endale õigust artikleid sisuliselt redigeerida. Seetõttu ei saa raamatut pidada monograafiaks, vaid artiklite kogumikuks. Puudub küll sisu terviklikkus, kuid seda ehedamalt tuleb esile autorite erisugune õiguse, psühholoogia ja sotsioloogia käsitlus.

Koostaja lähtus asjaolust, et meie kõrgkoolides napib õiguspsühholoogia ja õigussotsioloogia õppematerjale. Kogumiku koostamisel on esikohale seatud just õppetöös kasutamise võimalused. Seetõttu mõned artiklid põhinevad eespool mainitud empiirilisel uuringul, mõned on sellega tihedalt seotud ja mõned moodustavad vaid teoreetilise aluse hilisemaks interpretatsiooniks. Kõiki artikleid

on võimalik kasutada õpingutes juriidilise ja sotsiaalse kõrghariduse omandamisel.

Kogumiku koostamisel on kasutatud Eesti Teadusfondi grandi vahendeid ja selle täitmise käigus valminud artikleid. Arusaamatuse vältimiseks tuleb rõhutada, et nimetatud grandi vahendid moodustavad vaid väikese osa kirjastamise üldkuludest.

Käesoleva aasta lõpus on ÕPS Tartu Ühingul kavas koostada nimetatud grandi täitmisel kogutud materjalile tuginev põhjalikum kogumik.

Koostaja

Õigusteaduse, -psühholoogia ja -sotsioloogia aine

Lembit Auväärt, Silvia Kaugia

Teaduse objekt on meid ümbritsevast reaalsusest teatud kriteeriumide järgi eraldatud või eraldatav terviklik osa, mida saab tunnetada kui materiaalselt või ideaalselt eksisteerivat ja mis kuulub teaduse huviorbiiti. Teaduse aine on teaduse uuritud või uurimisele kuuluv objekti osa.

Psühholoogia objekt ja aine

Psühholooge on psühholoogia objekt vähe huvitanud. Diskuteeritakse põhiliselt psühholoogia aine üle. Pakume oma (lihtsustatud) käsitluse. Psühholoogia objektiks on elusorganismide ja neid ümbritseva reaalsuse vastastikune mõju. Psühholoogia aine on ümbritseva reaalsuse tunnetamine elusorganismide poolt, s.o psüühika kui tunnetusprotsess ja kui selle tunnetusprotsessi resultaat. Psüühika areneb organismi ja keskkonna vastastikusel toimel. Tunnetusaktis murdub välismõju juba varem väljakujunenud psüühika prisma. Õiguspsühholoogia seisukohalt ei huvita meid igasugused organismid, vaid inimesed kui teadvusega olendid (teadvuse kandjad), kes on võimelised osalema õigussuhetes subjektidena. Psüühika on ka teistel organismidel ja tema olemasolu või puudumist on raske piiritleda.

Tegelikkus peegeldub psüühikas tänu välismaailma ärritajate mõjule meie meeleorganitele. Välismõjurite algkujuks võib olla heli (nt kõne), elektromagnetlained (nt nähtav valgus) jms. Vastavais meeleorganeis tekitavad need ilmingud erutuse, mis kandub närvide kaudu peaaegu vastavasse keskusesse, kus töötamise tulemusena tekivad inimesel ümbritsevate esemete ja nähtuste ideaalkujundid.

Subjektiivselt ilmneb psüühika aistingute, tajude, kujutluste, mõistete jms vormis. Ideaalkujundeid vajab inimene, et viia oma tegevus kooskõlla ümbritseva keskkonna, sotsiaalsete normide ja isiklike eesmärkidega. Objektiivselt väljendub psüühiline tegevus inimese kõnes, miimikas, tegevuses ja selle resultaatides jms.

Psüühika (subjektiivne) jaguneb kolme suurde rühma:

- 1) psüühilised protsessid;
- 2) psüühilised seisundid;
- 3) psüühilised omadused.

Psüühilisteks protsessideks on psüühiline tegevus välismaailma ja subjekti enda peegeldamisel, mis avaldub:

- a) tunnetusprotsessidena (aistingud, taju, tähelepanu, kujutlus, mälu, mõtlemine);
- b) emotsionaalsete protsessidena;
- c) tahteprotsessidena.

Psüühilised protsessid algavad, kestavad mõne aja, siis lõpevad ja/või vaibuvad. Tegelikuses ei ole olukordi, kus inimene üksnes aistiks või tajuks või üksnes mõtleks. Välismaailma tunnetamisest võtab osa kogu psüühika. Samuti ei esine olukordi, kus oleks vaid hetkepeegeldus. Juba tajudes liitub hetkepeegeldusega varasem kogemus.

Psüühiliste seisundite all mõistetakse inimese aktiivsuse üldist taset, olekut, psüühiliste protsesside eripära, meeleolu. Vahel kulgevad psüühilised protsessid kiiresti ja tõhusalt, üldine olek on reibas. Siis asendub hea seisund loiduse ja tülpimusega, tundmused saavad minoorse väljundi. Olemine on kehv ja midagi ei edene. Need seisundid kestavad kas lühemat või pikemat aega, erinevad

teadvustatuse tasemelt ning avaldavad olulist mõju psüühilise tegevuse produktiivsusele ja kvaliteedile.

Õiguspühholoogias on eriti tähtsad sellised äärmuslikud psüühilised seisundid:

- 1) füsioloogiline afekt;
- 2) frustratsioon;
- 3) stress;
- 4) kognitiivne dissonants.

Füsioloogilise afekti juriidiliseks vasteks on äkki tekkinud tugev hingeline erutus. Avalikus õiguses vaadeldakse füsioloogilist afekti vastutust kergendava asjaoluna, eraõiguses võib ta teatud tingimustel olla tehingu kehtetuks tunnistamise aluseks. Füsioloogilise afekti puhul teadvus kitseneb, kuid inimene ei kaota veel kontrolli oma käitumise üle, vähemalt afekti algstaadiumis mitte. Osa psühholooge leiab, et kui inimene afekti plahvatusfaasis ei suuda oma tegusid juhtida, siis vastutab ta ometigi selle eest, et laskis end sattuda plahvatusfaasi. Ta oleks pidanud ennast tagasi hoidma juba ettevalmistavas faasis.

Frustratsioon on eriline pingeseisund, mis tekib siis, kui inimene ei saa rahuldada oma olulisi sotsiaalseid vajadusi. Mida arusaamatumad on inimese jaoks vajaduse rahuldamisest segavad tegurid, seda suurema tõenäosusega võib inimene sattuda frustratsiooni.

Mõistet *stress* kasutatakse kõnekeeles küllalt sageli, kuid eri inimesed omistavad sellele erisuguse sisu. Kõige üldisemalt on stress pikaajaline pingeseisund, mis viib organismi kurnatuseni ja isegi hukkumiseni. Samas on teada, et stressiteooria looja Hans Selye pidas stressi eluks vajalikuks, inimesel peab pinge olema, kuid see ei tohi ületada organismi taluvusläve. Seda probleemi käsitleva monograafia pealkirjastas H. Selye "Stress ilma distressita". Tema käsitluse järgi on just distress (ülistress) see, mida tuleb vältida.

Kognitiivne dissonants on ühe ja sama inimese erinevate väärtushinnangute kokkupõrkest tulenev pingeseisund. Eestikeelses erialakirjanduses ei ole ma selle seisundi käsitlust kohanud.

(Kui belletristikas kirjeldatakse tegelase sisevõitlust, siis küllap on tegu kognitiivse dissonantsiga.)

Psüühilised omadused iseloomustavad inimese psüühika kiirust, täpsust, püsivust, muutlikkust, mahtu jms. Psüühilisteks omadusteks on näiteks võimed, temperament, iseloom, suundus, huvid, väärtussüsteem, ideaalid jms.

Inimese psüühilised protsessid, seisundid ja omadused on tihedalt läbi põimunud ja moodustavad omapärase terviku, mida psühholoogias nimetatakse isiksuseks. Psühholoogias — vastupidi sotsioloogiale, kus isiksuse all mõeldakse eelkõige üldistust, mingile inimgrupile tüüpilist — tähendab isiksus individuaalsust, inimese juurde kuuluvat. Kui me räägime kurjategija isiksusest üldse või arutleme, millised jooned on omased näiteks tapjatele, siis oleme sotsioloogia tasandil. Kui me aga räägime konkreetse kurjategija, näiteks sarimõrvar Tšikatilo isiksusest, oleme psühholoogia tasandil. Selle kahe tasandi vahel on sotsiaalspsühholoogia tasand. Üleminek ühelt tasandilt teisele on sujuv ja hägune. Kurjategija isiksus kui isiksuse tüüp on konkreetsete kurjategijate isiksuste üldistus ja vastupidi — kurjategijate isiksus kui tüüp saab väljenduda vaid konkreetses individuaalsuses.

Psüühika võib eksisteerida kas teadvuse või teadvusevälise psüühika tasandil. Teadvuseväline psüühika jaguneb teadvuseeelseks ja teadvusejärgseks psüühikaks.

Esimesel juhul on tegu põhiliselt vahetu emotsionaalse või intuiitiivse peegeldusega, teisel juhul teadvuse abil kujundatud hoiakutega.

Õigusteaduse objekt ja aine

Õigusteaduse objektiks on sotsiaalse tegelikkuse õiguse ja riigiga seotud osa. Samal ajal on sotsiaalne tegelikkus ka filosoofia, sotsioloogia, sotsiaalspsühholoogia ja teiste teaduste objektiks. Õigusteaduse aineks on meid ümbritseva sotsiaalse tegelikkuse see osa,

mida on vahetult uurinud või uurib õigusteadus. Toome õigusteaduse aine peamised komponendid:

- 1) õigus, s.o riigi tahet väljendav normide süsteem;
- 2) õigussuhted, s.o õigusega reguleeritavad sotsiaalsed suhted;
- 3) õigusteadvus, s.o õigusliku tegelikkuse peegelduse süsteem nii indiviidi kui ka grupi tasandil;
- 4) õigusliku tähtsusega käitumine, s.o õigusnormide täitmise ja õigusnormide rikkumisega seotud inimeste praktilise tegevuse süsteem;
- 5) õigusasutused.

Õiguse põhiülesandeks on korraldada (siluda) inimeste suhteid ühiskonnas spetsiaalsete käitumisreeglite kehtestamise teel. Õigusnormidega tagab riik oma territooriumil enda kui sotsiaalse süsteemi eksisteerimise korra. On üldtunnustatud, et õigusnormid peavad andma igale inimesele kui selle süsteemi osale vajalikud funktsioneerimise võimalused, vältima häireid ja hälbeid süsteemi üksikosade toimimises, takistamata seejuures süsteemi kui terviku arengut. Selle tagamine on riigi põhifunktsiooniks ja vajaduse korral kasutab riik kõiki tema käsutuses olevaid sunnivahendeid.

Igas ühiskonnas on oma väärtuste süsteem ja selle miinimumi säilimine (miinimum fikseeritakse õigussüsteemis) hoiab alles ka ühiskonna. Selle asjaolu tähtsus sünnitas juba iidsetel aegadel ettekujutuse õiglusest, mis juhib inimesi kooskõlas kaasasündinud püüuga hea ja ilusa juurde. Hiljem tekkisid materialistlikumad teooriad, mis peavad õigust eelkõige ühiskondliku lepingu produktiks. Vastavalt idealistliku filosoofia seisukohtadele on õiguskord inimhinge looming, mis põhineb kaasasündinud püüul ühiseks eluks ja reguleerib ühiskondlikku elu nii mõistuse kui ka kõlbluse tasandil. Seadused aga, mis juhivad õiguse arengut, on meie hinge arengu seadused ja on kujunenud eetiliste ideede kogumiks. Seejärel samastavad paljud kõlbluse ja õiguse, väites, et neil on vaid formaalsed erinevused. Meie arvates aetakse õiguse ja kõlbluse samastamisel segi teadvuse kaks tasandit — tunnetuslik-teoreetiline ja käitumuslik-regulatiivne.

Õigusteadvus ja kõlblusteadvus erinevad eelkõige tunnetuslik-teoreetilisel tasandil. Käitumuslik-regulatiivsel tasandil on kõlblus õigusega tõepoolest tihedalt seotud ja seal on käitumisregulaatoreid vahel raske eristada.

Küllaltki pika aja jooksul olid õigus ja kõlblus seotud tihedalt religiooniga ja allusid sellele. Kui kontseptsioonid maailmast ja elust ei mahtunud enam täielikult religiooni raamidesse, eraldusid õpetused õigusest ja kõlblusest. Toimus ka mõningane õiguse ja kõlbluse kaugenemine teineteisest. Sai selgeks, et ühiskondlik kord ei saa põhineda ega alluda individuaalsele otsusele. Tuli leida kuldne kesktee ehk kõige väiksem kurjus. Loodi nn eetiline miinimum. Selle sisu on lühidalt järgmine: õigus peab tungima kõlblusesse, kuid ei tohi puudutada kõlblisi ettekirjutusi.

Õiguse eetilist miinimumi iseloomustab kreedo: "Ole vaba, kuid austa ka teiste vabadust!" Siin püütakse isiklikku vabadust ühendada üldise vabadusega, inimese sisemist vabadust välise vabadusega. Inimese sisemiseks vabaduseks tuleb pidada tema ideid, veendumusi ja tundmusi. Isegi siis, kui inimese ideed ei ole kõlblised, ei saa teda sundida jõuga nendest loobuma. See oleks vägivald ja ühtlasi õigusvastane tegevus. Väline vabadus puudutab inimese elu ühiskonnas, väline vabadus ei saa kunagi olla absoluutne. Õigus määrab kindlaks välise vabaduse piirid ja kohustab inimest neid täitma. Õigus peab sundima inimest kindlal viisil käituma, aga mitte rohkem, kui on teiste inimeste vabaduse jaoks vajalik.

Õigus ise lagunes evolutsiooni tulemusel paljudeks elementideks. Põhilisteks neist on loomuõigus ja positiivne õigus. Viimast nimetatakse sageli riigiõiguseks. Õigusriigist (riigist, kus valitseb õigustasakaal) saab põhimõtteliselt juttu olla vaid siis, kui on saavutatud loomuõiguse ja riigiõiguse harmoonia.

Loomuõigus tekkis koos õigusfilosoofia vanimate vormidega. Mõte sellest, et õigusnormides, õiguslikes hoiakutes tuleb eristada loomulikke seisukohti teistsugustest — muutuvatest, suvalistest —, arenes juba enne Sokratest. Juba siis vastandati loomuõigus riigiõigusele. Kuid oli ka erandeid. Osa sofiste deklareeris, et kõik

seadused nagu ka õigus tervikuna, on allutatud inimese taatele ja inimesed muudavad pidevalt oma õigusi, mille tõttu seadused kannavad tinglikkuse ja suhtelisuse pitsert. Sellises käsitluses eitati täielikult loomuõigust. Teised sofistid väitsid, et õigus peab teenima eranditult isiklikku vabadust ja vaid isiklikku vabadust saabki pidada korrastatuks, looduslikuks ja loomulikuks. Selle seisukohaga kaasnes absoluutselt positiivne suhtumine loomuõigusesse.

Loomuõiguse arengut mõjutas tugevasti pühakirja ja kiriku autoriteet. Kirik kinnitas, et kui inimeste seadused (sealhulgas riigi omad) on vastuolus Jumala seadustega, siis ei tule neid täita. See väide oli eriti omane keskaja loomuõigusele. Kiriku ja riigi võitlus põhjustas (radikaalsemalt kui varem) loomuõiguse ja riigiõiguse vahekorra analüüsi ja tehtud järelduste põhjendamise. Võitluses ilmaliku võimuga pidid teokraadid püstitama pidevalt küsimuse, millisel määral tuleb inimestel alluda ilmalikele seadustele ja ettekirjutustele. Vastus tulenes teokraatide ettekujutusest, et ilmalike seaduste üle kõrgub jumalik seadus. Kirik väitis, et kui ilmalik seadus on vastuolus jumalikuga, siis ei ole ilmalikele seadustele allumine kohustuslik. Teokraatliku doktriini järgi kutsus kirik mitte alluma ilmalikule võimule ja siin segunes teokraatlik käsitlus, nii paradoksaalne kui see ka ei ole, demokraatlikuga. Keskajal, kas tahtlikult või tahtmatult, oli kirik loomuõiguse kindel kaitsja selle võitluses riigiõigusega. Kaasaegne loomuõigus sisaldab palju juba keskajast pärit jooni.

Loomuõiguse tähtsus suurenes veelgi, kui sellega ühines esmase lepingu ja rahva suvereniteedi teooria. See teooria algul toetas loomuõigust, hiljem sulas sellega täielikult kokku. Suvereniteeditooria vastas loomuõiguse põhiprintsiipidele panna riigivõimu kohale kõrgem instants, millele see võim peab alluma. Ürgleping tähendas isiksuse ja riigi kokkulepet: rahva suvereniteet oli inimeste (ühiskonna või selle osa) ja riigi kokkulepe, juriidiline alus nõudmisele, et kodanikud alluksid ülemvõimule. Ühtlasi kehtestas ürgleping oma eksisteerimisega piirid, mida riigivõim ei tohtinud ületada. Rahva suvereniteet sai ürglepingu loogiliseks arenguks ja põhiastmeks võimu ühiskonnast sõltuvuse printsiibi formuleeri-

misel. Rahva suvereniteedi idee andis rahvale õiguse kontrollida pidevalt riiki (valitsevaid struktuure). Ürglepingu sõlmimise hetkeks peetakse momenti, kui inimesed andsid end vabatahtlikult loomulikust seisundist riigi võimu alla. Riik aga, tekkinud inimeste tahtel, peab jääma alati ühiskonna tahte alla.

Loomuõiguse arengust on tehtud väga mitmesuguseid järeldusi. USA iseseisvusdeklaratsioonis (1776) seisab kirjas, et nende maa peab omandama teiste riikide kõrval iseseisva ja sõltumatu seisundi, milleks neile annavad õiguse loomuõigus ja jumalikud seadused. Palju aastaid hiljem kirjutasid Marx ja Engels Hegeli süsteemi kohta, et "dialektilises filosoofias ei ole midagi alatiseks kindlaks määratud, tingimustevaba ja püha". Ühest küljest on kõik riigid, kes on üritanud üles ehitada õigusriiki, püüdnud nii või teisiti saavutada loomuõiguse ja riigiõiguse tasakaalu ja ühel või teisel määral selle ka leidnud. Teisest küljest aga lasksid kõik riigid, kus kehtestati diktatuur (eriti kommunistlik), lõpptulemusena hävitada loomuõiguse. Sotsialistlik õigus teatavasti moodustab omaette õigusperekonna. Sotsialistlik õigusteadus määratles õigust kui valitseva klassi tahet. Just valitseva klassi tahet peeti absoluutseks ja kõikemääravaks. Mõistagi ei jäänud õiguse sellise määratluse juures kohta loomuõigusele ega ka õiglusele.

Õigus muutub pidevalt koos ühiskonna muutumisega. Iga õigus-süsteem peab olema kohane riigile ja ajahetkele. Õigust on vaja õiguskorra tagamiseks ja sotsiaalelu reguleerimiseks. Õigusel kui ühiskondlikul institutsioonil on oluline roll, nimelt peab ta aitama käitumisootused ellu viia. Õiguse efektiivsusest saame rääkida üksnes siis, kui ta täidab ülesanded, milleks ta oli loodud. See peegeldub sotsiaalsete institutsioonide tegevuse stabiliseerumises ja ühiskonnaliikmete seaduskuulekas käitumises. Õiguse ebaefektiivsuse korral on sagedaseks nähtuseks õigusstaabi ja õigusadressaatide kokkupõrked, kusjuures neid konflikte lahendatakse selle sama ebaefektiivse õiguse alusel.

Õigusteadvus on õigustegelikkuse vaimne peegeldus. Konkreetse inimese jaoks on teiste inimeste ja gruppide õigusteadvus sama-sugune reaalsus nagu õigusnormid, õigusasutused ja õigussuhted.

Õigusteadvuse all me mõistame üksikisiku ja grupi ettekujutusi ning teadmisi kehtivast õigusest, nende suhtumist kehtiva õigusega kaitstud väärtustesse ja õigusesse endasse kui väärtusesse, psüühilist valmisolekut täita õigusnormidest tulenevaid kohustusi ja kasutada õigusi ning nende ettekujutust soovitud ja vajalikust õigusest. Nii indiviidi kui ka grupi õigusteadvuses saab eristada kahte arenguetappi.

1. **Õiguseelne õigusteadvus** on ettekujutus soovitud õigusest, mida seadusandja suuremal või vähemal määral arvestab uute õigusnormide formuleerimisel ja vastuvõtmisel. Õiguslooming on tahteakt ja see tähendab, et algul on ideaalne mudel, mis fikseeritakse ja objektiviseeritakse õigusnormides. Eri gruppidel need ideaalmudelid erinevad ja lõpptulemusena saab õigusnormiks seadusandja mudel. Õiguse kvaliteet sõltub sellest, mil määral on seadusandja arvestanud ja kasutanud ka teiste mudeleid, kui laiale pinnale kehtiv õigus toetub.

2. **Õigusjärgne õigusteadvus** koosneb hinnangutest kehtivale õigusele. Õigusteadvus ei ole seega mingi tervik, vaid üldmõiste, millega tähistatakse väga erinevaid nähtusi. Arenenud ühiskonnas põimuvad indiviidi ja grupi õigusteadvuses õiguse-eelne ja õigusejärgne õigusteadvus nii tihedalt, et neid on võimalik eristada vaid teoreetilise analüüsi tasandil.

Mõistete *teadvus* ja *psüühika* kasutamine psühholoogias ja õigusteoorias erineb. Psühholoogias on psüühika üldmõiste ja teadvus selle osa. Õigusteoreetikud vaatlevad õigusteadvust üldmõistena, mille üheks osaks on õiguspsüühika. Peame vastuvõetavamaks esimest käsitlust, kuid väljakujunenud mõistete süsteemis räägitakse siiski õigusteadvusest, mitte õiguspsüühikast. Nagu kõik nähtused, nii ka õigusega seotud nähtused võivad peegelduda teadvuse-eelses psüühikas, teadvuses ja teadvusejärgses psüühikas. Indiviidi ja grupi õigusteadvuses saab seega eristada veel teadvustamata õigusteadvust, õigusteadvust teadvuse tasandil ja teadvusejärgset õigusteadvust. Esimesel juhul on tegemist õigusliku seadumusega ehk dünaamiliste sotsiaalõiguslike hoiakutega, millel on ka tugev emotsionaalne värving. Teisel juhul (teadvuse tasandil) on tegemist

õiguslikel teadmistel põhinevate arutluste ja hinnangutega, mille alusel võetakse vastu otsus kindlal viisil käituda ning nii luuakse psühhofüsioloogiline valmisolek ehk aktuaalne seadumus käitumisaktiks. Analooziliste käitumisaktide kordumisel edaspidigi aktuaalne seadumus fikseerub, muutub sotsiaalõiguslikuks hoiakuks, millel põhineb õigusliku tähtsusega harjumuslik käitumine. Õeldu ei tähenda, et otsustamine käituda toimub ainult teadvuse tasandil. Nagu käitumine üldse nii ka õigusliku tähendusega käitumine otsustatakse suures osas just teadvuse-eelse ja teadvusejärgse psüühika tasandil. Teadvuse tasandil otsustatakse vaid probleem-situatsiooni korral, kui teadvuse-eelsest ega teadvusejärgsest psüühikast selle lahendamiseks ei piisa.

Õiguslik sotsialiseerumine on eelkõige sotsiaalõiguslike seadumuste fikseerumine ehk sotsiaalõiguslike hoiakute kujunemine, kus omandatavad õiguslikud teadmised figureerivad ühe lähtekomponendina. Õiguslike teadmiste omandamine ei ole seega õigusliku sotsialiseerumise keskseks lüliks.

Õiguslik käitumine on õigusnormide loomine, täitmine, rakedamine ja rikkumine. Seda tegevust juhib ja kontrollib vahetult (situatsiooni objektiveerimisel) või sotsiaalõiguslike hoiakute kaudu indiviidi õigusteadvus. Et aga inimese teadvus üldse ja õigusteadvuski on vastuolulised, siis inimene sageli ka tegutseb vastuoluliselt. Eri situatsioonides aktualiseeruvad ja muutuvad domineerivaks erisugused sotsiaalõiguslikud hoiakud, seetõttu võib üks ja sama inimene käituda erinevates olukordades vägagi erinevalt.

Õiguse rakendamisega seoses peatume vaid ühel momendil. Õigus peab olema maksimaalselt stabiilne. Inimesed tahavad olla kindlad, et õigus ei muutu vähemalt ajavahemikul, mille piires nad oma tegevuse kavandavad. Tuleb tunnistada, et Eesti Vabariigi õigus ei ole veel kaugeltki stabiilne. Viitame siin vaid kõikumistele kriminaalvastutuse eas ja karistuse määraades altkäemaksu andmise ja võtmise eest. On loomulik, et muutustele majanduses ja poliitikas kaasnevad muutused õiguses. Need peaksid arvestama ka inimpsüühikat, mitte ainult poliitilisi hetkehuvisid. Nii näiteks kriminaalvastutuse kindlaksmääramisel tuleb arvestada, kui vanalt

hakkab laps aru saama oma tegude tähendusest, kui vanalt on ta võimeline oma käitumist juhtima ehk teisisõnu: kui vanalt on ta psüühiliselt võimeline oma tegude eest vastutama.

Käitumine saab õigusliku tähenduse tänu indiviidi ja grupi õigus-teadvusele. Ei ole õigusliku tähtsusega käitumist kui sellist, vaid käitumisakte hinnatakse niisugustena, neile omistatakse õiguslik tähendus. Juba normieelses õigusteadvuses määratakse kindlaks, milliseid sotsiaalseid suhteid on vaja kaitsta õigusnormidega ja kuidas seda teha. Need ettekujutused fikseeritakse õigusnormides ning hiljem juba õigust rakendavas tegevuses formuleeritakse ja fikseeritakse õiguslik hinnang ühtedele või teistele normidele. Õigus reguleerib inimeste käitumist õigusliku tähtsusega situatsioonides. Seepärast sõltuvad õigusteadvuse tasemest ja tema sisu iseärasustest nii õiguskorra seisund kui ka õigusrikkumisvormide eripära.

Õigussuhted on õigusnormidega reguleeritavad sotsiaalsed suhted ja niisugustena õigusliku reguleerimise objektid. Sageli nimetataksegi selliseid suhteid objektiivseteks.

Kuid toimivad veel subjektiivsed õigussuhted, mis tekivad subjektide vahel juriidiliste faktide olemasolul. Subjektiivsed õigussuhted on konkreetsete inimeste objektiivsete õigussuhete peegeldus konkreetsetes situatsioonides. Kui objektiivsed õigussuhted ja nende reguleerimise vajadus peegeldub esmalt üksikisikute ja gruppide õigusteadvuses, siis õigusnormides ning üksikisikute ja gruppide käitumise kaudu tekitavad nad subjektiivseid õigussuhteid.

Õigusteadus vajab sotsiaalteaduste abi, sest õigustegelikkuse tundmine on õiguspraktika jaoks möödapääsmatult vajalik. Õiguspraktikas kasutatakse sotsioloogilist ja psühholoogilist jurisprudenti, mis oma olemuselt on rakenduslik õigussotsioloogia ja õiguspsühholoogia. Viimane kujutab endast õpetust sotsioloogiliselt ja psühholoogiliselt orienteeritud õigusnormide koostamisest, rakendamisest ja kohaldamisest õigusstaabi poolt. Eriti oluline on siin õigusnormide koostamisega ehk õigusloomega seonduv. Normatiivselt tähendab õigusloome ainult riiklike organisatsioonide koostööd, tegelikult on see paljude riigiorganite ja ühiskondlike seadusandlike jõudude kooperatiivne protsess. Õigusloome kaasab ühiskonna peamised

sfäärid, institutsioonid, millel kõigil on oma huvid, väärtused, mida seadusandja peaks arvestama. Õigusloomet aga ei käivita regulatsioonivajadused ise, vaid seda teevad kindlad isikud ja isikute grupid. Õigusnormid tekivad teatud isikute initsiatiivil, kes sellega oma võimaluste piires realiseerivad neile antud riigivõimu.

Sotsiaalsete gruppide võimalused oma huvide läbisurumisel õigusloomes sõltuvad grupisisesest distsipliinist, kusjuures organiseeritavad on vaid need huvid, milles peegelduvad sotsiaalse grupi vajadused. Lahkuminevad huvid ühtlustatakse organisatsiooni sees.

Õigusloomega taotletava huvi realiseerimise võime kõrval on vajalik ka huvikandjate konfliktivõime, mis sageli puudub sotsiaalselt nõrkadel gruppidel (nt töötud, pensionärid, koduperenaised jne). Viimaste käsutuses ei ole sanktsioonivõimalusi juhuks, kui nende huve ei arvestata. Järelikult ei sõltu õigusloome rahva tegelike huvide olukorrast, vaid läbisurumisevõime tugevusest.

Materiaalses mõttes asub õigusloome tegelikult bürokraatia kätes, kes valmistab ette normatiivakti eelnõud kuni otsustamisküpsuseni, kogudes ja töödeldes informatsiooni ning kontrollides erakondade ja mõjukate huvigruppide konsensust.

Õiguspsühholoogia aine

Õiguspsühholoogia aineks on õigusnähtuste peegeldumine inimpsüühikas ja nende avaldumine õigusliku tähtsusega käitumises. Autorite erisuguse rõhuasetuse tõttu õiguspsühholoogia ühtedele või teistele probleemidele on õiguspsühholoogia mõned aspektid üle tähtsustatud, teised maha vaikitud, mõned küllaltki põhjalikult läbi uuritud, teised ootavad uurimist. Viimastest võiks nimetada õiguspärase käitumise psühholoogiat. Kõik eespool nimetatud õigusnähtused on seotud orgaaniliselt psühholoogiaga. Psühholoogiat tundmata ja arvestamata ei ole võimalik efektiivselt tagada õiguskorda ning juhtida õigusrikkumust, sealhulgas kuritegevust, s.o hoi-

da neid negatiivseid nähtusi kindlates piirides. Õigusrikkumus meie käsitusel on analoogiline kuritegevusega. Õigusteaduses tehakse vahet: kuritegevus on seotud vaid kriminaalõigusnormide rikkumisega, õigusrikkumus haarab endasse ka teiste õigusharude normide rikkumise. Üsna kaugele jääb meist nõukogulik loosung kuritegevuse lõplikust likvideerimisest. Üha ilmsemaks saab, et ei kuritegevust ega õigusrikkumust üldse pole võimalik likvideerida, vaid ainult hoida raamides. Õigusrikkumuse tase sõltub sellest, milliseid kulutusi teeb ühiskond selle ohjeldamiseks. Piltlikult öeldes mak-savad kurjategijad ja nende ohvrid oma saatusega kinni ühiskonna saamatuse, oskamatus ja võimetuse kuritegevuse juhtimisel. Iga seadus elab ja on mõjuv vaid siis, kui see langeb kokku inimeste ettekujutustega õigusest, kui inimesed mõistavad seda, tahavad seda täita ja on selleks võimelised või on riik omandanud oma kodanike silmis eksimatuseoreooli või kehtestanud hirmurežiimi.

Õiguspsühholoogia aineks on nii õigusteaduse kui ka psühholoogia aine ja siit tuleneb, et õiguspsühholoogid peavad oma teaduse aine juriidilist osa mõistma nii nagu õigusteadlased ja psühholoogilist nii nagu psühholoogid. õiguspsühholoogia aine ei ole õigusteaduse ja psühholoogia ainete summa, millele on antud psühholoogiline või õiguslik värving, vaid riiklike ja õigusnähtuste kui terviku peegeldumine inimpsühhikas.

Psühholoogia ja õigusteaduse põimumist on siiani vaadeldud kas psühholoogia või õigusteaduse või isegi nende üksikute harude seisukohalt. Psühholoogia saavutuste kasutamine õigusteaduses ei tohi olla mehhaaniline ülekandmine või formaalne lisamine juriidilisele sisule, vaid sulatamine ja sulamine uude konteksti. Kahjuks on vaid üksikutel teadlastel ettevalmistus mõlemas valdkonnas ja sellest tuleneb, et juristidel, kes tunnevad hästi jurisprudentsi, napib psühholoogiateadmisi, vastavate teadmistega psühholoogidel puudub aga piisav ettekujutus valdkonnast, kus oma teadmisi kasutada.

Enamus diskussioone ja vastuolusid õiguspsühholoogias on tingitud nende mudelite puudulikkusest, kuhu õiguspsühholoogiat tahetakse suruda. Õiguspsühholoogia on arenev teadus ja me saame rääkida vaid õiguspsühholoogia hetkeseisundist.

Sotsioloogia ja õigussotsioloogia aine

Inimest uurivad paljud teadused, tehes seda igaüks eri aspektist. Inimese füsioloogiaga tegelevad bioloogia, füsioloogia, biokeemia, meditsiin, inimese käitumise hindamisega eetika ja sotsioloogia, inimese psüühikaga peale psühholoogia veel psühhiaatria. Inimest sotsiaalsete suhete süsteemis vaatlevad sotsioloogia ning sotsiaalpsühholoogia.

Ühiskond koosneb väga paljudest institutsioonidest, mille hulgas õigus on üks olulisemaid, täites ühiskondlike suhete regulaatori rolli. Õigus on sotsiaalelu produkt, ühiskond tervikuna sotsioloogia uurimisobjekt ja seega on õigussotsioloogia teadus, mis uurib ühelt poolt inimeste sotsiaalset elu, teiselt poolt õiguskorda.

Õiguse uurimisel on kolm põhilist eesmärki.

1. Õiguse õigluse väljendusena. Peatähelepanu pööratakse õiguse väärtusele, õiguskujutlustele, õigusnormide õiglusele.
2. Õiguse normatiivsus, kus uuritakse, mis kehtib konkreetsetes situatsioonides kui õigus. Peatähelepanu on siin pööratud õiguslikele kohustustele, mida väljendatakse sageli ka mõistega *peab*. Siia kuulub ka õiguse meetodite ja tehnika uurimine.
3. Õiguse sotsiaalne tegelikkus, õiguse olemine, tema faktilisus. Õigussotsioloogia aineks on n-õ elav õigus, see on õigus, mis ühiskonnas hetkel kehtib ja mida ka reaalselt rakendatakse. Elava õiguse mõistesse kuulub õiguse kehtestamine, rakendamine, kohaldamine, kaasa arvatud õiguse üldadressaatide käitumine.

Esimese probleemistikuga tegeleb õigusfilosoofia, teisega õigusdogmaatika ja kolmandaga õigussotsioloogia. See tunnustust leidnud seisukoht on meie arvates liiga kitsas, sest nagu me näitasime eespool, uurib õigust ka õiguspsühholoogia.

Õigussotsioloogia on eelkõige teadus tegelikust õigusest. Õigussotsioloogia põhineb empiirilistel uuringutel ja uurib eelkõige seda, mis õigus on.

Õigussotsioloogial on tihe seos õigusdogmaatikaga. Nad on ühe medali kaks külge. Objekti, mida esimene vaatab seestpoolt, vaatab teine väljastpoolt ja sellisena nad täiendavad teineteist. Samal ajal ei saa jätta märkimata nende teaduste olulist erinevust: erinevalt õigusdogmaatikast ei huvita õigussotsioloogiat, kas mingi kaasus on lahendatud juriidiliselt õigesti või mitte. Õigussotsioloogiat huvitavad hälbekäitumise kui nähtuse sotsiaalsed põhjused ning milliseid ühiskonna muutusi põhjustab omakorda sotsiaalne käitumine. Samuti on õigussotsioloogia ülesandeks uurida õiguse teket ühiskonna elus, õiguse muutmist ja muutumist tingivaid tegureid, faktoreid, mis mõjutavad ühiskondlike suhete valikut, mida on vaja õigusega reguleerida, milliseid eluvaldkondi võib reguleerida õigusväliste vahenditega ja missuguseid sfääre ei peaks ühiskond üldse reguleerima. Samuti vaatleb õigussotsioloogia õigusnormide toimet, rakendamist, järgimist, kohandamist ja efektiivsust. Siin on õigussotsioloogia ülesandeks selgitada, kuidas suhtub õigus inimühiskonna muutumise seaduspärasustesse ja reguleerib uusi üha juurde tekkivaid sotsiaalseid suhteid. Seega huvitab õigusdogmaatikat eelkõige sotsiaalsete suhete juriidiline vorm, õigussubjektide õigused ja kohustused, õigussotsioloogia aga püüab välja selgitada ühe või teise nähtuse sotsiaalse koha ja funktsioonid.

Sotsioloogia ja õigusteaduse aine mitte üksnes ei puutu kokku, vaid osaliselt ka kattub. Nad uurivad ühtesid ja samu ühiskondlike suhteid, sest need on õigusega reguleeritud ühiskondlikud suhted. Kuid kumbki uurib neid oma vaatenurga alt. Õigusteadusi huvitab eelkõige vastavate sotsiaalsete suhete õiguslik vorm, tema subjektide õigused ja kohustused. Sotsioloogia selgitab välja ühe või teise sotsiaalse nähtuse sotsiaalse geneesi, sotsiaalse koha ja sotsiaalsed funktsioonid. Kui jurist pöörab perekondlike suhete uurimisel peatähelepanu abikaasade õiguslikule seisundile, laste ja vanemate õigustele ning kohustustele, siis sotsioloogi huvitavad eelkõige perekonnaliikmete faktilised suhted, vastastikused sümpaatiad ja antipaatiad, armastus ja sõprus, majanduslikud suhted jms. Sotsioloogi huvitab näiteks ka see, kas abielulahutus võib lahutatutes esile kutsuda soovi hakata pärast abielu purunemist

suitsetama ja alkoholi ning narkootikumede pruukima. Kõiki neid suhteid vaadeldakse kui suuremate sotsiaalsete faktorite koosmõju tagajärge. Samuti uuritakse perekonna sotsiaalset funktsiooni tänapäeva ühiskonnas.

Seega saab ühiskondlike suhete konkreetsete gruppide uurimisel küllaltki selgesti eristada kahe nimetatud teaduse ainet. Üldistatult võib öelda, et õigusteadus uurib õigusnormide kõrval ka õigussuhteid, sotsioloogia aga ühiskonnas eksisteerivaid tegelikke sotsiaalseid suhteid.

Igas õigusharus muutuvad faktilised suhted õigussuheteks, mille sisuks on nende subjektide õigused ja kohustused. Sõltumata sotsioloogia arengutasemest, on uurinud neid faktilisi suhteid mitmed sotsiaalteadused ka väljaspool õigusteadust. Nii näiteks on tsiviilõigussuhete vasteks majandussuhted, mis on poliitökonoomia ja konkreetsete majandusteaduste aineks.

Haldusõigus uurib selliseid ühiskondlikke suhteid, millel on korraldav loomus. Paljusid neid uurib ka juhtimisteadus ja sellisena väljuvad nad jällegi õiguse vaateväljast. Siia saab lisada hulgaliselt teisi näiteid.

Hoolimata õigussuhete ja faktiliste suhete erinevusest on need ometi tihedalt seotud. Juristid rõhutavad eriti õigussuhete seost majandus-, poliitika-, organisatsiooni- ja perekonnasuhetega. Sellest tuleneb ka vajadus sellise teaduse nagu õigussotsioloogia järele.

Faktilised ühiskondlikud suhted, õigusnormid ja õigussuhted põimuvad mitmeti, kuid siiski saab eristada kahte põhielementi.

1. Geneetiline õigussotsioloogia, mis on seotud õiguse pärinemisega. Õigusnormid formeeruvad faktiliselt eksisteerivate ühiskondlike suhete baasil, peegeldades neid suhteid spetsiifiliselt vastavalt seadusandaja tahtele, milles on arvestatud ühiskonna ja riigi vajadusi ning arengutendentse. Kui õigesti peegeldavad õigusnormid elu nõudeid, kas nad vastavad reaalsele olukorrale, aitavad kaasa faktiliste suhete edasisele arengule, kinnistavad just neid faktilisi suhteid, mis vaja — kõik need küsimused seonduvad õigus-

normide ja nende tekitatud õigussuhete sotsiaalse tingitusega. Just see problemaatika on õigussotsioloogia keskseks ülesandeks.

Õigusnormide, -instituutide ja õiguse sotsiaalne tingitus on lai probleemide grupp, mille lahendamine eeldab õiguslikku reguleerimist vajavate sotsiaalsete faktiliste ühiskondlike suhete põhjaliku analüüsi. Faktilised ühiskondlikud suhted on erakordselt liikuvad, ebastabiilsed, seepärast ei ole oluline välja selgitada üksnes nende hetkeseis, vaid ka arengutendentsid. Selline analüüs loob baasi eri õigusharude arengu prognoosimiseks ning vastavate normide ja institutsioonide loomiseks.

Reguleerimist vajavad faktilised suhted peegelduvad inimteadvuses huvidena, motiividena, eesmärkidena. See murdub hiljem riigiorganite ja ühiskondlike organisatsioonide tegevuses, mis töötavad välja uusi normatiivseid ettekirjutusi, ning pärast seda riigiorganite igapäevatöös. Sotsiaalõiguslike uuringute aineks selles kontekstis ei ole üksnes õigusakte väljatöötava tegevuse reglementeeritud vormid, vaid ka mitmesugused mitteformaalsed suhted selles protsessis, ühiskondlik arvamus ja selle muutumise tendentsid.

2. Operatsioonaalne õigussotsioloogia, mis uurib õiguse ja tema instituutide sotsiaalset toimet ning õpib tundma õiguse sotsiaalset efektiivsust. Selles ilmneb õiguse tagasimõju reguleeritavatele ühiskondlikele suhetele. Küsimus õiguse efektiivsusest ei ole vähem tähtis kui küsimus õiguse sotsiaalsest tingitusest. Õiguse roll muutuks nulliks, kui ta ei oleks efektiivne oma konkreetsetes väljendustes ega täida talle püstitatud eesmärke, nagu rikutud huvide taastamine, õigusrikkujate karistamine ja ümberkasvatamine, soovimatute tegude ennetamine jne. On iseenesest arusaadav, et selliseid uuringuid ei saa teha õiguse enda raamides normi analüüsina, sest efektiivsust saab välja selgitada vaid uurides nende mõju mittejuriidilistele nähtustele. Siin ei saa kasutada ka puhast sotsioloogiat, sest jutt käib faktiliste suhete muutumisest õigusnormide toimel.

Need kaks suunda on tihedalt seotud, millest tuleneb, et õigussotsioloogia uurimisobjektiks on õiguse ja sotsiaalelu vastastikune

mõju. Et ühiskond pidevalt muutub ja areneb, ei saa me rääkida õigusest kui tardunud süsteemist.

Õigussotsioloogial on teoreetiline ja empiiriline külg. Teoreetiline pool tegeleb faktide ja sotsiaalsete seaduspärasuste süstematiseerimisega, hüpoteeside konstrueerimisega. Empiirilise uuringu käigus kontrollitakse püstitatud hüpoteese, eesmärgiks nende verifitseerimine või falsifitseerimine. Õigussotsioloogia empiiriline pool kujutab endast õigusfaktide tuvastamist ja uurimist, mille käigus selgitatakse, kas vaadeldud teoreetilised seisukohad õiguse tekke ja toime kohta ühiskonnas vastavad tegelikkusele või mitte. Seega hindab õigussotsioloogia teadusliku tõe kriteeriumi alusel sotsiaalseid nähtusi.

Õigussotsioloogia sotsioloogilise jurisprudentsi baasteadusena on ehtne olemisteadus ega saa anda hinnangut väärtusotsustuste õiguse või ebaõiguse kohta. Sotsioloogiline jurisprudents tegeleb väärtustega, kuid ainult sotsiaalsete uurimistulemuste põhjal. Ilma elava õiguse, selle arenguseaduste ja toimeseaduste tundmiseta ei ole teaduslikult põhjendatud õigusloome ega õiguse kohaldamine.

Kirjandus

- Auväärt, L. Psühholoogia, õigusteaduse ja õiguspsühholoogia aine. *Juridica*, 1996, nr 8.
- Carbonnier, J. *Sociologie Juridique*. Paris, 1978.
- Rehbinder, M. *Rechtssoziologie*. Berlin, N.Y., 1977.
- Society, Parliament and Legislation. The Role of Socio. Economic Studies and Parliamentary. Information and Research Services in Legislation — in the context of EU enlargement. Proceeding of the international seminar. Tallinn, 1999.
- Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. *Современная социология права*. Москва, 1995.

Õiguse sotsiaalsest dimensioonist

Eduard Raska

1. Õiguse sotsioloogia kui teaduse uurimisaine ja ülesannete määratlemine sõltub suuresti sellest, kuidas piiritletakse õigust. Ehkki võiks arvata, et õiguse filosoofia ja teooria on selle probleemi juba ammu lahendanud, pole asi ometi nii ning samuti nagu aastakümneid tagasi näeme praegugi õigusteadlaste jagunemist leeridesse vastavalt arusaamisele õiguse olemusest. See jagunemine leiab kajastust ka õigussotsioloogia töödes.

Muidugi ei kahtle ükski leer, et õigus on sotsiaalne nähtus ehk, teisisõnu, inimese ühiskondliku kooselu juurde kuuluv, selle kooselu vajadustest välja kasvav fenomen. Suhteline üksmeel valitseb ka arusaamises, et õigus on ennekõike ning peamiselt regulatiivne fenomen, mis talle eriomases normatiivses vormis korrastab ja stabiliseerib inimeste ühiskondlikku kooselu. Põhimõtteliselt ühel meelel ollakse selleski, et normatiivse süsteemina ei ole õigus primaarne, vaid tuleneb inimeste ühiskondliku kooselu materiaalsete ja vaimsete struktuuride sügavamatest kihistustest, nagu mitmesugused kultuuri-standardid, väärtusideaalid jmt. Paraku nimelt siit, s.o tõdemusest, et õigus peegeldab ühiskonna süvakihistusi, formeerib selle peegelduse normatiivsetesse ettekirjutustesse ja (tagasisidena) reguleerib viimaste kaudu inimeste käitumist ühiskonnas, saavad alguse mitmed õigusteoreetilised, samuti õigussotsioloogilised probleemid, mis haakuvad otseselt küsimusega õiguse olemusest.

Diskuteeritav ja kardinaalselt erinevaid lahendusi sisaldav on juba küsimus sellest, kas õigus kui refleksioon on inimeste

ühiskondliku olemise iseseisva tähendusega materiaalne struktuur või on tegemist peamiselt subjektiivse, ühiskondliku teadvuse valdkonda kuuluva fenomeniga, mille olemus ammendub normatiivses vormis ja regulatiivses funktsioonis.

Kui asuda seisukohale, et õigus on üks sotsiaalse süsteemi struktuuridest, tuleb ühtlasi tunnistada, et tema olemust ei saa taandada vormitunnustele või funktsioonidele. Õiguses realiseerub ja "elab" sotsiaalne substants ning seda nii materiaalsete kui ka vaimsete avaldumisvormidena, nii rangelt formaliseeritud kui ka mitteformaalsete elementidena. Praktiliselt tähendab öeldu, et niisuguses käsituses on õigus sotsiaalne instituut sõna kõige laiemas tähenduses ja säärasena ühiskonna võrdväärne struktuurielement teistele instituutidele — majandusele, haridusele, tervishoiule jne. Kui nii, siis avalduvad vastavalt ka õiguse seosed ühiskonna teiste struktuuridega. Siin ei ole tegemist pelgalt subjektiivse peegeldumisega, vaid protsessiga, kus üks materiaalne struktuur mõjustab paljude seoste ja sõltuvuste kaudu teisi, realiseerib ennast teistes.

Kui aga näha õiguses ennekõike ning peamiselt erilist vormi ja funktsioone ning tuletada neist tema olemus, jõutakse paratamatult järeldusele, et tegemist on valdavalt vaimse, ühiskonna materiaalsetest struktuuridest suhteliselt sõltumatu, neid struktuure pigem valitseva kui nendega koostoimes oleva või nende suhtes sekundaarse fenomeniga, millel ei ole muud substantsi kui (kehtivate) õigusnormide süsteem. Paraku tõuseb niisuguse käsitluse korral möödapääsmatult küsimus, mis nimelt ja kuidas tagab õiguse adekvaatsuse ühiskonna teiste elementide suhtes, kuidas saavutatakse vastavus ühelt poolt õigusnormide ja teiselt poolt fundamentaalsete ühiskonnaelu vaimsete ning materiaalsete kihistuste vahel.

Õiguskoolkonnad püüavad lahendada seda probleemi mitmeti, kuid vaatamata erinevustele detailides jäävad praktiliselt üksmeelseks peamises ja nimelt selles, et õiguse adekvaatsus saavutatakse **õigluse** idee järjekindla realiseerimisega nii seadusandluses kui ka õigusnormide (seaduste) kohaldamise praktikas. Paraku, mis on õiglus? Kas see on mingi absoluutne, ühiskonna kõigile kihtidele ja gruppidele võrdväärselt tähtis, üheselt mõistetud ning väärtustatud

mõõt? Või on tegemist mingile ühele kihile, grupile eriomase subjektiivse kujutluspildiga, väärtusega, millele seaduse jõuga on antud kõikehõlmav mastaap. Kas üldse ja kuidas õigluse idee areneb? Saamata neile küsimustele vastust, jääb probleem õiguse adekvaatsusest sisuliselt lahtiseks. Viide õiglusele kui adekvaatse õiguse absoluutsele garandile on tühipaljas sõnamäng, kuni ei avata õigluse mõiste positiivset sisu.

Kui absoluutse õigluse käsitlemine õiguse (sotsiaalse) adekvaatsuse mõõduna ning garandina on (vähemalt esialgu) probleematailine, siis vastupidine käik ja nimelt adekvaatse õiguse käsitlemine (sotsiaalse) õigluse sisuna ning garandina tundub olevat paljutootav juba selles mõttes, et ei sisalda positiivse katteta abstraktsioone. Ometi väide, et õiglane on vaid adekvaatne õigus, nõuab samuti positiivset argumentatsiooni vähemalt ulatuses, mis on vajalik määratluse *adekvaatne* objektiivseks seostamiseks õigusega. Ehk teisisõnu, tuleb leida inimese ühiskondliku olemise, sotsiaalse süsteemi need teljed, mis on objektiivselt tundlikud õiguse kui regulatiivse struktuuri suhtes, mõjustavad ise seda struktuuri või vahendavad õiguse mõjustusi sotsiaalsele süsteemile. Üheks sääraseks teljeks on ühiskonna väärtussüsteem. Adekvaatne on niisugune õigus, mis ei ole vastuolus ühiskonna väärtussüsteemi struktuuri ja sisuga.

Kõneldes ühiskonna väärtussüsteemist kui ühest võimalikust õiguse adekvaatsuse hindamise teljest, tuleb silmas pidada tõeliselt mitmemõõtmelise struktuuriga nähtust, mis pealegi toimib mitmel tasandil, alates kõige pindmisest indiviidi subjektiivsete väärtuskujutluste tasandist ja lõpetades ühiskonna ajaloolise kujunemise protsessis formeerunud ning kinnistunud standarditega, väärtusideaalidega, mis põlistavad ning kannavad ajas edasi kultuuri. Sellepärast pole käesolevas väga tagasihoidlikus artiklis väärtussüsteemi põhjalikum käsitlemine võimalik. Tegelikult pole selle järele isegi vajadust. Püüame üksnes markeerida väärtussüsteemi mõned meie arvates olulised parameetrid, mida tuleks õiguse kvalitatiivsel hindamisel silmas pidada.

2. Väärtushinnangute ja -orientatsioonide süsteem, mida edaspidi nimetagem lühiduse mõttes (subjektiivseks) väärtusmaailmaks, kujuneb inimese sotsiaalses praktikas valdavalt kogemuslikul alusel. Vahetu või teatavate kultuurimehhanismide kaudu vahendatud kogemus on see, mis inimteadvuses kristalliseerub ning talletub väärtushinnangute ja -normidena.

Kui räägime sotsiaalse praktika, kogemuse määravast rollist inimese väärtusmaailma sisu ja struktuuri kujunemisel, tuleb ilmselgelt silmas pidada nii **indiviidi** ajaliselts piiratud elutegevust kui ka sotsiaalse koosluse, **sootsiumi** ajaloolise mõõtmega kogemust. Eristamiseks nende mõju ja rolli inimese väärtusmaailma kujunemisel võib mõningate mõõnduste hinnaga öelda, et individuaalne kogemus kristalliseerub väärtusmaailma pindmistes kihtides, samal ajal kui sootsiumi ajalooline kogemus kujundab vaadeldava nähtuse sügavamaid ning selletõttu ka püsivama iseloomuga kihistusi. Nimetagem viimaseid väärtusmaailma **baasstruktuuriks**.

Sootsiumi ajalooline kogemus ja seda edasi kandvad mehhanismid on indiviidi vaatevinklist praktiliselt muutumatute parameetritega objektiivselt antud reaalsus. Indiviidi ajaloolises mõõtmes väga lühike elutsükkel ei võimalda sootsiumi muutumist vahetult tajuda. Ometi on sootsium vägagi dünaamiline ja vastavalt sellele, kuidas muutuvad tema materiaalsed struktuurid, kujunevad ümber ka vaimsed karakteristikud, eriti väärtushinnangud ja -ideaalid.

Niivõrd kui sootsiumi näol on tegemist iseorganiseeruva meta-süsteemiga, on tema ajalooline muutumine objektiivne, inimese individuaalsest tahtest sõltumatu protsess. Teisalt kehastuvad, objekteeruvad sootsiumi karakteristikutes nimelt inimese olemuslikud tunnused, mistõttu ei saa eeldada mingi ületamatu tõkke olemasolu inimese individuaalse olemise ning sootsiumi kui ajaloolise inimese olemise vahel. Kvalitatiivses mõttes on tegemist ühe ja sama nähtusega, mida eristab peamiselt aja dimensioon. Sellepärast mõjustab iga indiviid, iga põlvkond oma mõõtkavas ning suurusjärgus sootsiumi karakteristikuid ja muutumist samuti nagu sootsiumi omadused mõjustavad individuaalseid karakteristikuid, määravad indiviidide ja põlvkondade saatust. Inimese

individuaalse ja ajaloolise olemise dialektikat, vaadatuna väärtusmaailma karakteristikute aspektist, saab kirjeldada koordinaatsüsteemis, mille telgedeks on ühelt poolt inimese ühiskondliku olemise *organisatsiooniline vorm* ja teiselt poolt inimese *minidentiteet*.

Inimese ühiskondlik kooselu on ennekõike ja peamiselt *korrastatud* elamisviis. Kooselu iseenesest, seda enam jaotatud funktsioonidega ehk tööjaotusel põhinev inimkooslus ei saa eksisteerida kaose, anarhia tingimustes. Samal ajal eeldab korrastatus kui püsiv seisund *organisatsioonilise* aluse olemasolu, mis taastoodab järjepidevalt korrastatust ja surub maha korda lagundavaid tegureid. Pole ilmselt liialdus väita, et nimelt organisatsioon kui korrastatuse loomise ja hoidmise atribuut on toonud inimese kaugest eelajaloolisest ajast tänapäeva ning loodetavasti tagab tema edasikestmise ka sama kauges tulevikus.

Tunnustades inimese ühiskondliku kooselu jaoks hädavajaliku korrastatuse garandina organisatsiooni, tuleb ometi tõdeda, et nimelt viimane, s.o sotsiaalse koosluse organisatsiooniline alus ise on ajaloolises plaanis dünaamiline. Retrospektiivselt on hästi vaadeldav muutuste ahel sootsiumi organisatsioonilises aluses vastavalt muutustele inimese kasutada olnud tootmisriistades, tehnoloogiates, inimese maailmapildis jmt jõududes. Sootsiumi organisatsioonilise aluse (struktuuri) säärane dünaamika, eriti aga viimase ilmne sõltuvus inimkooslust iseloomustavatest teistest kvantitatiivsetest ja kvalitatiivsetest tunnustest näib osundavat võimalusele, et nimelt oma organisatsioonilise aluse muutuste kaudu kohanebki sootsium kui *süsteem* uute tingimustega. Organisatsioonilise struktuuri jäikus oleks sama hukutav nagu anarhiagi.

2.1. Sootsiumi organisatsioonilise struktuuri muutused saab tinglikult paigutada teljele, mille ühes otsas on *totaalne* ühiskond, teises otsas aga *totaalne riik*. Rääkides totaalsest ühiskonnast, peame silmas inimese olemusest vahetult välja kasvavat korrastatuse vormi, teatavas mõttes naturaalselt organisatsiooni, milles objektiveeruvad inimese olemuslikud ja funktsionaalsed omadused. Seevastu *totaalne riik* on sootsiumi niisugune organisatsiooniline vorm,

mis vastandub inimese olemuslikele jõududele, tõuseb nende kohale ja valitseb nende üle. Selles mõttes võib öelda, et totaalses riigis kehastub inimesest võõrandunud organisatsiooniline idee. Totaalne riik tähendab lõpuni formaliseeritud organisatsiooni indiviidide massi struktureerimiseks ning valitsemiseks.

Totaalse ühiskonna ja totaalse riigi kui kvalitatiivselt vastandlike organisatsioonistruktuuride erinevus ilmneb ka neis valitsevate suhete ning sõltuvuste tasandil. Et totaalse ühiskonna organisatsioonistruktuuri eesmärgiks on tagada inimesele maksimaalsed võimalused eneseteostamiseks, oma võimete ning eelduste realiseerimiseks sotsiaalses keskkonnas, siis vastavalt sellele domineerivad vaadeldavas struktuuris koostöö- ning partnerlussuhted, mille dünaamika tagatakse konkurentsuhetega. Totaalses riigis seevastu näeme domineerimas võimu- ja valitsemissuhteid, mis on orienteeritud riigi kui ülimald väärtuse ning valitseva subjekti huvide ja eesmärkide teenimisele. Et totaalne riik ei tunnusta enda kõrval teisi võrdväärseid subjekte, ei saa siin rääkida koostöö- ja partnerlussuhetest, ammugi mitte konkurentsuhetest. Kui need üldse toimivad, siis vaid mitteformaalsete koosluste tasandil, n-ö inimeste individuaalse tähendusega argitegevustes, millel ei ole väljundit sootsiumi kui terviku funktsioneerimise tasandile. Sellepärast on inimese olemuslikest kvaliteetidest ja jõududest võõrandunud totaalne riik juba organisatsiooniliselt aluselt staatiline ja keskkonnamuutuste suhtes kohanemisevõimetu.

Põhimõtteliselt erinev on totaalses ühiskonnas ja totaalses riigis ka indiviidi konkreetset asendit ja siit tulenevatelt tegevusvälja (-vabadust) määratlevate vektorite struktuur. Totaalne ühiskond kui poliit-subjektne struktuur ei sea erilisi formaalseid piiranguid indiviidi enesemääratlemisele. Sellepärast sõltub indiviidi asend vaadeldavas struktuuris ennekõike ja peamiselt individuaalset laadi teguritest. Totaalne riik oma rangelt formaliseeritud organisatsioonilise struktuuriga määratleb indiviidi asendit vähemalt kahe vektoriga: ülimuslik riigivõim ja sotsiaalne staatus. Tegelikult on need vektorid vastastikku seotud selles mõttes, et enamasti tähendab asend sotsiaalse staatuse skaalal ka suhet võimuga. Mida kõrgem on inimese või grupi sotsiaalne

staatus, seda lähemal on ta harilikult võimule. Siit ka totaalse riigi püramidaalne organisatsiooniline struktuur ning inimkoosluse kihistumine vastavalt elitaarsuse ehk võimuläheduse astmele.

2.2. Inimese **mina-identiteet** vaadeldava koordinaatsüsteemi teise teljena on kontiinum, mida piiritlevad ühelt poolt absoluutne mina-kesksus, teiselt poolt samavõrra absoluutne mina-eitus ehk enesesalgamine. Mina-identiteedi telg kirjeldab inimese ajaloolise olemise subjektiivset mõõdet erinevalt sootsiumi organisatsioonilise struktuuri teljest, mis pretendeerib inimese ajaloolise olemise objektiivse mõõtme rollile.

Pole raske märgata, et inimese ajaloolise olemise objektiivse ja subjektiivse mõõtme vahel valitseb kindel seos. Kui kõrge enesehinnang, mina-kesksus korreleerub positiivselt totaalse ühiskonna objektiivse struktuuriga ja negatiivselt totaalse riigiga, siis madal enesehinnang, mina-eitus, vastupidi, on positiivses korrelatsioonis totaalse riigi organisatsioonilise korraldusega ja negatiivses totaalse ühiskonnaga.

Niisugune seaduspärane sõltuvus sootsiumi objektiivse ja subjektiivse mõõtme vahel lubabki määratleda mitte ainult inimkoosluse asendit ajaloolise muutumise protsessis, vaid saada ka küll mitte eriti detailse, kuid siiski usaldusväärse pildi inimese väärtusmaailma baasstruktuurist. Teadmine sellest, mis nimelt domineerib väärtusmaailma baasstruktuuris, veelgi enam aga siin valitsevast arengutrendist lubab kujundada adekvaatset regulatsiooni- ja juhtimissüsteemi, sealhulgas õigust, sotsiaalse aegruumi igas sektoris ja punktis.

Põhimõtteliselt võib subjektiivse väärtusmaailma profiil varieeruda laias diapasoonis tinglike piirseisundite *inimese (ühiskonna) ülimumslikkus* — *riigi ülimumslikkus* vahel. Kui ajalooliselt veel üsna hiljuti valitses **riik** kui ülim väärtus nii tegelikkuses, objektiivselt kui ka inimeste väärtusarusaamades, siis tänapäeval kaldub raskuse üha enam **inimese** ehk totaalse ühiskonna väärtustamisele. Seda vähemalt lääne kultuuriruumis. Niisuguse arengu kontekstis omandab õige pea praktilise tähtsuse küsimus totaalse ühiskonna realiteetidest ning inimeste aktiivsuse regulatiivse mõjustamise võimalustest selles koosluses.

3. Nagu juba öeldud, on totaalse ühiskonna üheks olemuslikuks karakteristikuks inimkeskus, mis praktiliselt tähendab, et siin tõuseb **subjektina** esile inimene oma sotsiaalse enesemääratlemise ning eneseteostamise ambitsioonidega. Selles mõttes on totaalne ühiskond aktiivsete inimeste kooslus. Aktiivsus eeldusena, kuid samal ajal ka kohustusena ongi tõenäoliselt peamine, mis eristab inimese seisundit ja rolli totaalses ühiskonnas seisundist totaalses riigis. Viimane kui valdavalt ühe subjekti — ülimusliku **riigi** mängumaa pakub inimesele passiivse käsualuse rolli. Totaalne ühiskond, vastupidi, saab tekkida ja toimida ainult niivõrd, kui inimene on sisemiselt valmis heitma endalt **riigi** kõikehõlmava hoolduse koorma ning võtma vastutuse oma käekäigu eest enda kanda.

Vaba enesemääratlemise ja eneseteostamise võimalus, millele rajaneb totaalne ühiskond, on kahtlemata hüve, mida inimesed on sajandeid ihalenud. Teisalt on ilmselge seegi, et pole olemas vabadust ilma kohustusteta. Mida rohkem vabadust, seda suuremad kohustused. See põhimõte kehtib täiel määral ka totaalses ühiskonnas, kus vabadus olla subjekt ja koostööpartner teistele subjektidele tähendab ühtlasi kohustust ennast teatavas ühiskondliku kooselu valdkonnas subjektina määratleda ning teostada. Need, kellel ei jätku sisemist julgust ja enesekindlust, mida iga enesemääratlemise akt vaieldamatult nõuab, ei leia endale totaalse ühiskonna vabaduse piiritus ookeanis kohta ja mõtestatud rakedust. Nad kaotavad piltlikult öeldes oma näo. Tahtmatus või suutmatus määratleda ja teostada ennast subjektina jätab nende inimeste saatuseks pidetu vegeteerimise väljaspool aktiivset, eesmärgistatud sotsiaalset elu.

Kirjeldatud perspektiiv, totaalse ühiskonna üks realiteete, pole hoopiski abstraktne võimalus, vaid väga paljude inimeste tegelik elu juba ühiskonna praeguseski arengufaasis. Kui jälgida Euroopa vana-
des demokraatlikes healuriikides toimuvat, pole raske märgata, et koos inimkesksuse süvenemisega ühiskonnaelu korralduses suureneb nendes riikides ka n-ö kõrvaleheidetute mass. Otsustades kuritegevuse, narkomaania, teiste ühiskonnast põgenemise ilmingute pidurdamatu kasvu järgi võib öelda, et aasta-aastalt üha rohkem inimesi ei

leia heaoluühiskonnas endale kohta ja sotsiaalselt mõtestatud funktsiooni. Aktiivne eesmärgistatud elu osutub olevat kättesaadav ja jõukohane vaid osale ühiskonna liikmetest. Teised peavad astuma kõrvale ja leppima ülalpeetava seisundiga. Sedagi eeldusel, et ühiskonna aktiivsel osal jätkub tahet ning ressursi ülalpidamise andmiseks.

Totaalse ühiskonna karm tegelikkus on suuresti tingitud sellele kooslusele eriomasest struktuurist, mis nagu eespool öeldud, rajaneb valdavalt koostöö- ja partnerlussuhetele. Et need suhted saavad tekkida ja areneda üksnes subjektide, s.o ühiskonna aktiivsete liikmete vahel, siis võimegi totaalse ühiskonna struktuuris eristada kahte kvalitatiivselt erinevat tsooni. Nimetame neid siinkohal tinglikult aktiivseks tsooniks ja surnud tsooniks. Kui aktiivses tsoonis liiguvad ideed ja ressursid ning toimub subjektide eneseteostus, siis surnud tsoonis vegeteerivad kõrvaleheidetud, mitte-subjektid. Võib olla enam kui kindel, et totaalse ühiskonna eri tsoonide asukate kardinaalselt erinev sotsiaalne kogemus kujundab erinevaks ka nende väärtushinnangud ja maailmapildi.

Järelikult pole totaalne ühiskond kaugeltki idüll, tuleviku helge kuldajastu. Pigem võib arvata, et tegemist on sisemiselt lõhestunud ja selletõttu olemuslikult konfliktse kooslusega nii organisatsioonilise struktuuri kui ka subjektiivse väärtusmaailma aspektist. Ei saa muidugi välistada, et totaalse ühiskonna surnud tsoon hakkab eten dama omalaadse ressursireservuaari rolli, millest seoses muutustega ühiskonna vajadustes, eesmärkides jne tõmmatakse aktiivsesse käibesse nii uusi ideid kui ka nende teostamiseks sobivat inimressursi.

4. Sootsiumi organisatsioonilise struktuuri ja inimese väärtusmaailma aluste sageli ulatuslik muutumine ajas on asjaolu, mis räägib vajadusest vaadelda õigust orgaanilises seoses nende nähtustega. Küsimus pole ainult selles, kas ja mil määral saab väärtusmaailm olla õiguse adekvaatsuse hindamise aluseks. Et väärtusmaailma alusprofiil korreleerub sootsiumi organisatsioonilise struktuuri tüübi iseärasustega, võime olla üsna kindlad, et väärtusmaailma (profiili) suhtes adekvaatne õigus on seda ka sootsiumi objektiivset laadi struktuuride ja eluvalduste suhtes, teisisõnu, et õiglane on see

õigus, mis reflekteerib adekvaatselt sootsiumi väärtusmaailma. See on meie arvates oluline õigussotsioloogiline järeldus. Kuid tõenäoliselt sama oluline on konstateerida, et õigus, mis tahab reflekteerida adekvaatselt sootsiumi väärtusmaailma, ei saa eksisteerida n-ö iseenese suletud vormis, väljaspool inimese ühiskondliku kooselu teisi struktuure. Sellepärast tuleb õigust käsitada nimelt ühena sotsiaalsetest instituutidest, sootsiumi materiaalse ja vaimse struktuuri elemendina. Ainult säärasena on õigus võimeline võtma vastu ja kohanema muutustega sootsiumi teistes elementides, samuti mõjustama viimaseid talle eriomaste regulatiivsete hoobadega.

Suuresti illusoorne, kuid sellele vaatamata usutav kujutus, nagu võiks õigus eksisteerida ja toimida teatavas mõttes ühiskonnaülese normatiivse süsteemina, mille adekvaatsuse ainsaks kriteeriumiks on õigluse idee, leiab kandepinda vaid totaalse riigi oludes. Et ülimuslik riik nagnüi kõrgub indiuidide massi kohal ja valitseb seda massi, siis selle ülimusliku subjekti õigus ongi valdavalt formaalne, taotluslikult ühetaoline kõigi jaoks ja selles mõttes ka õiglane.

Hoopis keerulisem on olukord totaalses ühiskonnas, polüsubjektes koosluses, kus pole valitsevat, teisi oma taatele ja õiguskorrale allutatavat subjekti. Abstraktse õigluse idee siin enam ei toimi. Samas pole ilmselt mõeldav ka igale subjektile oma õiguse ehk, teisisõnu, uue partikulaarõiguste süsteemi arendamine. Tuleb leida mingi muu moodus, muutmaks õiguse kui reguleeriva ning korrastava süsteemi paindlikuks, eri sotsiaalsete subjektide huvidele ning väärtusaru-saamadele vastavaks ning säärasena õiglaseks. Veelgi enam, omaette probleemiks kujuneb totaalses ühiskonnas surnud tsooni õiguslik reguleerimine. Kes ja kuidas peaks seda tegema?

5. Resümeerides eelöeldut, väärribki rõhutamist, et sootsiumi liikumine totaalse ühiskonna poole ja sellega seoses esile kerkivad probleemid osundavad muu hulgas ka õiguse muidu varjatud külgedele, sunnivad senisest aktiivsemalt ja põhjalikumalt juurdlema õiguse olemuse ja toimimismehhanismide üle. Niisuguse teoreetilise tegevuse raames sünnib ja määratleb enda huvivaldkonnad ka uus teadus — õigussotsioloogia.

Normi sotsioloogilisest mõistest; õigusnormi kohast ja rollist ühiskondlikus struktuuris

Silvia Kaugia

Inimühiskond on keerukas süsteem, milles ilma üldaktsepteeritava käitumisnormideta oleks võimatu orienteeruda. Inimeste ühiskondliku käitumise regulaatoriteks on mitmesugused sotsiaalsed normid. Need peegeldavad tüüpilisi suhteid ja sidemeid, mis on iseloomulikud enamusele mingi sotsiaalse grupi liikmetele või ühiskonnale tervikuna.

Sotsiaalset käitumisnormi tuleb vaadelda ühiskonna struktuuri osana ning laias laastus võime need normid jagada kahte gruppi: 1) konventsionaalsed ja 2) õigusnormid. Konventsionaalsed e. leppekohased (e. kokkuleppele vastavad) on õigusvälised normid, mis põhinevad vabatahtlikul tunnustamisel ja mitteriikliku sotsiaalse surve abil täideviimisel. Õigusnormide järgimine seevastu tagatakse riikliku sunniga selleks spetsiaalselt loodud sunniaparaadi poolt (Koller, 1993, lk 267).

Suvalise (kas õiguse või õigusvälise) sotsiaalse normi puhul on oluline asjaolu, et see hakkab ühiskonnas või mingis sotsiaalses grupis kehtima siis, kui 1) ühiskonna või grupi liikmed seda järgivad ja 2) norm pälvib antud sotsiaalse keskkonna heakskiidu ning normi eiramine toob kaasa hukkamõistva reaktsiooni (Koller, 1993, lk 266, 267).

Igasuguse sotsiaalse normi olulisemateks karakteristikuteks on 1) kasulikkus (ühiskondlik vajadus); 2) kohustuslikkus; 3) faktiline realiseerumine inimeste käitumises. Sotsiaalse normi kasulikkuse juures on oluline rõhutada, et üks või teine sotsiaalne norm võib olla kasulik konkreetsetele sotsiaalsetele gruppidele, olles teiste jaoks neutraalne või koguni kahjulik. Normi kasulikkuse juures tuleb alati arvestada ka tema rolli ajas ja ruumis. Seega, et sotsiaalne norm vastaks kasulikkuse printsiibile, peab ta olema ajas, ruumis ja adressaatide (s.o sotsiaalsete gruppide või isikute) osas õigesti orienteeritud (ja diferentseeritud) ning muutuma vastavalt inimeste elutingimuste muutumisele (Социальные отклонения, 1989, lk 74). Kõige selle mitteamestamine vähendab sotsiaalsete normide efektiivsust, kuni need kaotavad ühiskonnaliikmete silmis oma tähtsuse hoopis. Niisugune olukord põhjustab aga otseselt deviantset käitumist, sest vaatamata normide kohustuslikkusele inimesed neid enam ei järgi, s.t need normid jäävad inimeste käitumises realiseerimata.

Ühiskonnas on üheaegselt palju normi- ja allsüsteeme. Seetõttu on võimatu anda ühest hinnangut, kas käitumine on õige või väär. Et kõik sotsiaalsed normid on hinnangulised, siis on seda ka nende hälbed ning oma hinnangut saavad siin anda nii mitmesugused sotsiaalsed struktuurid (institutsioonid) kui ka üksikisikud. Kui hinnang käitumisaktile on heakskiitev, arvatakse käitumine normiootustega kokkulangenuks.

Normi tuleb sel juhul mõista kui ühiskonnas kindlatele situatsioonidele vastavat käitumisootust. Isikut, kelle käitumine kaldub oodatavast kõrvale, ähvardab sanktsioon. Esitatud normimääratluse tuumaks ongi ootus, mis sisaldab nii palvet (üleskutset) kui ka normatiivset aspekti — käituda või mitte käituda ühel või teisel viisil, mis seostub mõistega *peab* (Dux, 1980, lk 25).

Normatiivse käitumise ja normi seos ei ole alati otsene ja vahetu. Norm on see, mis on normatiivse käitumise konstitutsiooniliseks aluseks. Juriidilistes normides nähakse ette õiguslikud vahendid, mille abil kindlustatakse võimalik või kohustuslik käitumine.

Õigusnormile, võrreldes teiste sotsiaalsete normidega, on omased mitmed erijooned: 1) sisaldab kohustuslike käitumisaktide tunnuste kirjelduse (nn õigusnormi materiaalne sisu); 2) näitab riigi suhtumise vastavasse käitumismudelisse ja kirjutab ette, lubab või keelab selles kirjeldatud käitumise; 3) õigusnormi dispositioonis fikseeritakse õigussubjektide õigused ja kohustused, sanktsioonis aga vastavate riigiorganite käitumine õigusrikkuja suhtes (Кудрявцев, Казимирчук, 1995, lk 76). Sellesse loetellu võiks lisada õigusnormi täpse piiritletuse ajas ja ruumis.

Õigusnormi olulised tunnused: 1) üldine iseloom, s.o lähtumine füüsilise või juriidilise isiku huvidest või ühiskonna üldhuvidest; 2) täitmise üldkohustuslikkus — imperatiivsus juriidilise kohustuse aluselt, mis on tagatud riikliku sunnijõuga ja 3) formaalne määratletus, s.o spetsiifiline normitehniline konstruktsioon (loogiline struktuur) ning eriline formaliseeritud keel — õiguskeel (normitehniline keel), mis baseerub küll emakeelel, kuid kasutab erilist formaliseeritud ratsionaalset lauseehitust (Liventaal, 1999, lk 72–74).

Normi aksioloogiline toime seisneb mõjus inimese veendumustele, maailmavaatelistele orientatsioonidele, tunnetele ja emotsioonidele. Loomulikult on väärtuseline aspekt seotud informatsioonilisega, sest kujutus sotsiaalsetest väärtustest, mis sisalduvad õiguses, võib olla omandatud või edasi antud üksnes informatsioonikanalite kaudu. Iga õigusharu loob konkreetsete instituutide kaudu kindlad sotsiaalsed väärtused, mis muutuvad õigusprintsipiideks (nt õigluse, vabaduse idee). Norm väärtuste mõttes mõjutab inimkäitumist teisiti kui informatsioonilises mõttes — see mõju pole nii konkreetne kui informatsiooniline. Viimane näitab kätte tegutsemissuuna, loob õiguspärase käitumise baasi; õigusnormi väärtus-
aspekt kujundab inimese peamisi seisukohti, aitab kujundada tema väärtushinnangute süsteemi.

Normi sotsioloogilise käsitluse juures tuleks arvestada järgmisi olulisi aspekte: 1) et normid ei ole äratuntavad pelgalt inimkäitumise välise vaatlemise teel, siis sõltuvad ühiskondlike asjaolude (sotsiaalsete faktide) tunnetamine ja selgitamine alati väärtusarusaamadest ning 2) normide ja väärtuste süsteemi tuleb vaadelda

koos inimese individuaalse käitumisega. Normid, õigemini normisüsteemide pluraliteet (s.o konventsionaalsed ja õigusnormid) kutsuvad isikus või kollektiivis esile kindlaid tegutsemisotsustusi ja käitumisakte (Weinberger, 1993, lk 449).

Inimeste käitumisel on nii objektiivne kui ka subjektiivne aspekt. Objektiivses mõttes avaldub käitumishorm inimeste konkreetsetes tegudes, mis kas on või ei ole vastavuses ühiskondlike huvide ja nõudmistega. Subjektiivses mõttes teadvustatakse käitumishorm inimeste poolt kindla käitumismudelina, lülitades sinna rohkemal või vähemal määral arusaamu sotsiaalsetest väärtustest ja oma tegevuse ühiskondliku tähenduse. Sel mudelil on oluline osa käitumise motiveerimisel.

Kuigi ühiskonnaelu regulaatoriteks on kõik sotsiaalsed normid oma kogumis, on õigusel ja õigusnormil täita eriline roll. Asi on selles, et kui iga institutsiooni (majandus, haridus, võim-valitsemine, religioon jne.) ülesandeks on reguleerida inimtegevuse eri valdkondi, organiseerida inimesi teatud rollidesse ja staatustesse, siis õiguse kui sotsiaalse institutsiooni puhul lisandub nimetatule ülesanne reguleerida kõigi institutsioonide liikmete käitumist seadusandja loodud õigusnormidega. Õeldust järeldub, et õigus on seotud suuremal või vähemal määral kõigi teiste sotsiaalsete nähtustega, püüdes mitmesuguste eluvaldkondade ja institutsioonisestest käitumisreeglite rohkusele vaatamata ühiskonna eri sfääre üksteisele lähendada, seda just ühiskonnas üldkehtivate õigusnormide abiga.

Siit tekib küsimus, milline on õigusnormide ja sotsiaalse keskkonna side. Teisisõnu, kas õigusnormid mõjutavad sotsiaalset tege-
likkust või on hoopis õigusnormide sisu ja efektiivsus tingitud sotsiaalsetest aspektidest. Oleks vale väita, et kõne all olevate nähtuste vahel eksisteerib ühepoolne sõltuvus. Tegemist on kindlasti sotsiaalsete tingimuste ja õigusnormide vastastikuse seotuse ja mõjuga, sest tänapäeva tsiviliseeritud maailmas on õigusnormidel teiste käitumisjuhiste ja õigusväliste normide kõrval olulisim koht. See asjaolu kujundab paratamatult inimeste elulaadi, suhtumisi, tõekspidamisi. Teisest küljest on ilmne õigusnormide sisu determi-
neeritus ühiskondlikest teguritest, eelkõige võimupositsioonist,

huvidest, väärtustest ja valitsevast mentaliteedist. Väljendab ju seadus ametlikult seda, mida ühiskond peab õigeks või valeks. Lisaks sellele, et seadus on käitumist reguleerivate reeglite kogum, on ta ka oluline ja käepärane sotsialiseerumisagent, mis oma ettekirjutuste kaudu selgitab ühiskonnaliikmetele ühiskonna sotsiaalseid, kultuurilisi, poliitilisi jne tõekspidamisi ning ütleb, milline on aktsepteeritav käitumine, milline mitte.

Õiguse ja sotsiaalse keskkonna suhete uurimisega tegeleb õigus-sotsioloogia, mille ülesandeks on uurida õiguse teket ühiskondlikus elus, õiguse muut(u)mist tingivaid sotsiaalseid tegureid, faktoreid, mis otsustavad, milliseid ühiskondlikke suhteid on vaja reguleerida õiguslike vahenditega (s.o õigusnormidega), missugused inimkäitumise valdkonnad võivad juhendada peaausjalikult moraali-, tava-, religiooni- jne normidest ning millised sfäärid peaksid jääma täielikult vabaks ühiskondlikust sunnist. Kõnealune teadus tegeleb ka õigusnormide toime, rakendamise, järgimise, kohaldamise, efektiivsuse ja hälbekäitumise uurimisega. Seda kõike ei ole aga võimalik teha ühiskonnaväliselt, mis viitab otseselt õiguse sotsiaalsele olemusele.

Kehtivad sotsiaalsed (sh õigus-) normid peavad olema vastavuses indiviidide ja sotsiaalsete gruppide elamistingimustega, ühiskonna arengutasemega, sest just see on normide efektiivsuse eelduseks.

Kehtivate normide efektiivsuse tagamine on olulise tähtsusega kogu õigussüsteemi jaoks. Kui kehtestatud õigusnorme ei järgita, sest need ei ole vastavuses indiviidide ja sotsiaalsete gruppide reaalsete elamistingimustega, ning kui langeb valitsemisorganite autoriteet, võtavad ühiskonnaliikmed omaks mingid teised käitumisreeglid (nt õigus- ja moraalnormide vastuolust tingitud deformeerunud moraalsed nõudmised ja tõekspidamised või luuakse "omad" normid (viimasel juhul on tegemist nn varjatud normiloominguga)).

Varjatud normilooming on mitteametlike käitumisreeglite loomine, millest juhinduvad suured inimgrupid. Kehtiv seadusandlus ja/või ametlik moraal võetakse vastu mitte ainult kui ebaefektiivne ja oma olemuselt vale, vaid ka kui ebaõiglane. Kasvab rahulolematust selliste nähtustega nagu bürokraatia, õigustamatud

privileegid, hoolimatus vähemkindlustatute suhtes jne. Seni, kuni sotsiaalsed normid, institutsioonid, ühiskondlikud suhted ei muutu, ei taandu ka ühiskonnaliikmete veendumus, et kehtiv sotsiaalne kord on ebaõiglane ja ainsaks võimaluseks õiglust jalule seada on luua omad, lokaalse tähtsusega käitumisreeglid, et n-õ kompenseerida riigivalitsemisorganite ebakompetentsust kohalike probleemide lahendamisel (Кудрявцев, Казимирчук, 1995, lk 43).

Varjatud normilooming võib avalduda järgmiselt: 1) luuakse omad normid asutuse, ettevõtte, linna, alevi, küla jne raames; 2) luuakse seadustes mitteettenähtud struktuurid (institutsioonid), nt relvastatud üksused või mitteametlikud grupid võitluseks kuritegevusega jne). Nii ühel kui ka teisel puhul kaasnevad lokaalsete probleemide lahendamise püüdega ka negatiivsed küljed onupojapoliitika (põhimõttel "mina sulle, sina mulle" tegutsemine) ja kuritegelike (k.a maffia-) grupeeringute tekke näol. Ka leiab paralleelselt igasuguse varjatud normiloominguga aset sotsiaalsete väärtuste (ja neist väärtustest ettekujutuse) deformatsioon, mille puhul varjusolevad normid tunnistatakse olulisemaks riigi kehtestatudest. See aga tähendab kogu õigussüsteemi nõrgenemist (Кудрявцев, Казимирчук, 1995, lk 44).

Õiguse efektiivsuse küsimused on seotud tihedalt poliitilise sotsioloogiaga, sest keskseks probleemiks on siin otsuste tegemine, s.o õiguse realiseerimine, mis omakorda sõltub ühiskonnas kujunenud traditsioonidest ja vaadetest. Õigusnormi rakendamise uurimisega tegelevat sotsiaalteaduslikku suunda nimetatakse reaktsiooni-teooriaks, mis keskendab tähelepanu sellele, kuidas õiguskaitseorganid oma kompetentsi piires õigusrikkumistele reageerivad (Wenz, 1994, lk 59, 62).

Kõnealuse suuna üheks tuntuimaks esindajaks on Saksa sotsiaalteadlane Theodor Geiger, kes leidis, et õigusnormi juures on kõige olulisem mõjus, õigemini alternatiivne toime, mis ühelt poolt seisneb normi järgimises, teiselt poolt aga normi mittejärgimisele sanktsiooniga reageerimises. Õigusnormide järgimisele avaldab mõju üldsuse surve, mis toimib ühelt poolt kui motiiv norme järgida, teiselt poolt kui reaktsioon normide mittejärgimi-

sele. Motiiv normi järgimiseks on aga juba teiste ühiskonnaliikmete reaalses normipärasel käitumises. Õiguskulekat käitumist aitab tagada see, kui 1) seadused on vormilt ja sõnastuselt selged ja kui haldusorganite kompetents on selgelt piiritletud ning 2) kui õiguskandjate õigused ja kohustused on õiges vahekorras. Oluliseks mõisteks, mida Geiger kasutab, on *õigusstaap (der Rechtsstab)* — õiguskaitseorganid ja ametiisikud, kes tegelevad vahetult õigusnormide täitmise üle valvamise ja nende rakendamisega. Seejuures eristab ta primaarseid (üldisi õigusadressaatidele suunatud käitumismorme) ja sekundaarseid e reaktsiooninorme, mille adressaadiks on õigusstaap. Suvaline norm on kehtiv ja mõjus siis, kui õigusstaap sellele reageerib (viidatud Wenz, 1994, lk 61, 65 kaudu).

Õigusstaapi ei käsitleta õigussotsioloogias üheselt: selle all mõistetakse nii riiklikku (riigi tasandil eksisteerivat) õiguskaitseorganite süsteemi kui ka sellest eraldi seisvaid, institutsioonide õigusstaape. Et viimaseid riiklikest eristada, peab neil olema oma, riiklikust eraldi sunniaparaat, mis on loodud ja tegeleb spetsiaalselt õigusnormide loomise, rakendamise ja elluviimisega (Abhandlungen ..., 1995, lk 240). Nendes sotsiaalsetes gruppides (institutsioonides) on sel juhul omad grupisisesed käitumismormid, mis võivad (kuid ei pruugi) riigis üldkehtivate normidega kokku langeda (nt kirikuõigus ja -normid). Tegutsedes väljaspool oma gruppi (institutsiooni), peab iga inimene kooskõlastama oma käitumise üldkehtivate normidega ja arvestama riikliku õigusstaabi reageerimise võimalusega neist normidest üleastumise korral.

Uute õigusnormide loomise vajadus tõusetub sotsiaalsest keskkonnast enesest reguleerimist vajavate ühiskondlike suhete näol.

Normatiivselt vaadelduna on seadusandlus ainuüksi riiklike organisatsioonide koostöö; tegelikult on see aga paljude riigi ja ühiskondlike seadusandlike jõudude kooperatiivne protsess.

Seadusandlusprotsess kaasab ühiskonna peamised sfäärid — poliitika, majanduse, ideoloogilis-kultuurilise sfääri. Kõigil nendel (ja loomulikult kõigil ülejäänud) institutsioonidel on oma huvid, väärtused, mida seadusandja peaks arvestama. Seadusandlusprotsessi ei käivita regulatsioonivajadused ise, vaid kindlad isikud ja

isikute grupid. Järelikult tekivad seadused teatud isikute initsiatiivil, kes seekaudu realiseerivad pisut riigivõimu.

Üldjuhul vallandub riigorganite seadusandlik aktiivsus väljastpoolt tulevate impulsside toimetel, põrkuvad kokku eri ühiskondlike gruppide huvid.

Oma huvide läbisurumise võimalus sõltub organisatsiooni sisetest distsipliinist. Lahkuminevad huvid ühtlustatakse organisatsiooni sees, kusjuures organiseeritavad on vaid need huvid, mis on antud sotsiaalse grupi sotsiaalseteks vajadusteks.

Seadusloomega taotletava huvi organiseerimisvõime kõrval on vajalik ka huvikandjate konfliktivõime, mis sageli puudub sotsiaalselt nõrkadel gruppidel (nt töötud, pensionärid, koduperenaised jne), kelle käsutuses ei ole sanktsioonivõimalusi juhuks, kui nende huvidega ei arvestata. Järelikult ei sõltu seadusloome rahva huvide tegelikust olukorrast, vaid läbisurumisevõime tugevusest (Rehbinder, 1993).

Materiaalses mõttes asub seadusloome tegelikult administratsiooni kätes. Ta valmistab ette eelnõud kuni otsustamisküpsuseni, kogudes ja töödeldes informatsiooni ning kontrollides parteide ja mõjukate (s.t konfliktivõimeliste) huvigruppide konsensust. Tänapäevase pluralismiteooria riigiteoreetilise korraldusprintsipi tunnusatakse parteide ja huvigruppide osavõttu seadusloomest. Üldsuse hüvangu tagamise kõrval tuleb aga seadusloomeprotsessis mõelda ka pakutavate normide efektiivsusele (Rehbinder, 1993).

Saksa teadlane Friedrich Beutel on pakkunud eksperimentaalse õigusteaduse idee, mille kohaselt igat seadust saab käsitleda sotsiaalse eksperimendina. F. Beutel eristab seadusandluse (kui sotsiaalelu teadliku eksperimenteerimise) juures järgmisi astmeid:

- 1) uuritakse sotsiaalset nähtust, milles esinevaid kollisioone õigus peab lahendama;
- 2) luuakse õigusnorm, mis kõigi eelduste kohaselt peaks sotsiaalsed probleemid lahendama;
- 3) tehakse kindlaks selle õigusnormi mõju ühiskondlikus elus;
- 4) püstitatakse hüpotees sotsiaalse reaktsiooni põhjuste kohta;

5) hüpoteesi kontrollimise kaudu teadvustatakse vastavaid ühiskonnas valitsevaid õiguslikke seaduspärasusi. Kui õigusnorm kas osaliselt või tervikuna oli ilma sotsiaalse mõjuta, rakendatakse uus seadus ja kogu kirjeldatud protsess kordub (viidatud Reh-binder, 1977, lk 34 kaudu).

F. Beuteli käsitus kujutab endast konkreetse õigusnormi efektiivsuse kontrollimise viisi (protsessi), mille käigus selgub, kas õigusnorm täitis ülesanded, lahendas probleemid, milleks ta oli loodud. Kui see norm ei olnud resultatiivne (efektiivne), tuleb ta asendada kiiresti uue normiga, mis on loodud juba muutunud sotsiaalseid tingimusi arvestades.

Et õigusnorm reguleeriks efektiivselt ühiskondlikke suhteid ja teeks seda nii, nagu soovib seadusandja, on vajalik paljude faktorite koosmõju. Nendest faktoritest annab ettekujutuse sotsiaalse praktika uurimine, mis aitab mõista ühtede või teiste normide ebaefektiivsuse põhjusi.

Sotsiaalsetes normides väljenduvad üldised ühiskonnas eksisteerivad väärtused on õigusest arusaamise seisukohalt õigusnormide loomise objektiivseks aluseks. Sotsioloogia seisukohalt on vajalik välja selgitada nende sotsiaalsete normide olulised jooned, mis on saanud või saavad seaduse staatuse, ning miks ühed normid vääri-ivad seda staatust, teised mitte.

Täna-seni ei ole täit selgust küsimuses, millised sotsiaalsed faktorid ja millisel määral õigusloomet kõige rohkem mõjutavad.

Kirjandus

- Abhandlungen zur Rechtssoziologie. Von M. Rehbinder. Ausgewählt und eingeleitet von T. Würtenberger. Berlin, 1995. (Schriftenreihe zur Rechtssoziologie und Rechtstatsachenforschung, Bd. 77.)
- Dux, G. Probleme der Rechtssoziologie. Rechtssoziologie. Examinatorium. Heidelberg, 1980.

- Koller, P. Formen sozialen Handelns und die Funktion sozialer Normen. Rechtsnorm und Rechtswirklichkeit. Berlin, 1993.
- Liventaal, J. Riik ja õigus. Tallinn, 1999.
- Rehbinder, M. Rechtssoziologie. Berlin, N.Y, 1977.
- Rehbinder, M. Zur Gesetzgebung im demokratischen Rechtsstaat. Berlin, 1993.
- Weinberger, O. Der semantische, der juristische und der soziologische Normbegriff. Sprache und Ontologie des Rechts. Berlin, 1993.
- Wenz, E. M. Die Reaktionstheorie — rechtstheoretische Voraussetzung für die Rechtsforschung. Zeitschrift für Rechtssoziologie. Westdeutscher Verlag, 1994, 15, Heft 1.
- Кудрявцев В. Н., Казимирчук В. П. Современная социология права. Москва, 1995.
- Социальные отклонения. Москва, 1989.

Kodu kui õigushoiakute kujunemise keskkond

Hans Dsiss

Kuritegevus on olnud viimastel aastatel avalikkuse jaoks jätkuvalt üheks kesksmaks muret tekitavaks probleemiks. Tõenäoliselt on sellele kaasa aidanud nii kuritegevust puudutava informatsiooni rohke avalikustamine kui ka inimeste sagenenud isiklikud kokkupuuted kuritegevusega ja kurjategijate käe läbi kannatada saamine. Kuritegevuse kiire kasvu põhjuste seas postkommunistlikes riikides tuuakse tavaliselt esile ühelt poolt kuritegelikul teel rikastumise võimaluste järsk avarustumine ja kuriteo toimepanemise ahvatluste lisandumine (sotsiaalse kontrolli nõrgenemine, kallihinnaliste kaupade ilmumine turule ja inimeste omandusse jne), teiselt poolt märgitakse sotsiaalsete pingete ja majandusraskuste kasvu kui kuritegevust soodustavaid tegureid (Eesti inimarengu aruanne 1995, 1997, 1999).

1998. aastal registreeriti Eestis 45 721 kuritegu, mis on 11,6% rohkem kui eelmisel aastal. See on iseseisvusaja kõrgeim ja ületas senise rekordaasta (1992) taseme 4467 kuriteojuhtumi võrra. Et Eesti elanike arv on vaadeldaval perioodil kahanenud, kasvas veelgi enam kuritegude arv 100 000 inimese kohta, mis ületas 3000 piiri.

Kuritegevus Eestis on pärast taasiseseisvumist omandanud uue kvantitatiivse taseme ja kvalitatiivse eripära. Selle võrdlemine Nõukogude perioodi vastavate näitajatega on tegelikult kahe diametraalselt erineva ühiskonna kõrvutamise, mille kuritegevus ja kuri-

tegevuse kontrolli praktika pole üksüheselt võrreldavad. Registree-ritud kuritegude üldarv on varasema ligi 10 000 asemel nüüd 40 000–50 000. Teha sellest lihtsalt järeldus, et Eesti kriminogeenne situatsioon on sama arv kordi halvenenud, pole õige. Tänapäevane vähe kontrollitud, varanduslikult kihistuv tarbimisühiskond annab paratamatult suurema arvu kuritegusid kui varasem ülekontrollitud ja tarbimisele mitteorienteeritud kõiki võrdsustav süsteem.

1998. aasta jooksul selgitati välja 9950 kuritegudes süüdistatavat isikut. Nendest moodustasid 9,5% naised ja 17,9% alaealised (s.o alla 18aastased). Mittepõlisrahvusest inimesi oli kurjategijate hulgas 4430 ehk 44,5% (1997. a 44,0%). Et mittepõlisrahvusest elanikkond Eestis moodustas 1998. aastal 34,9%, on mitte-eestlaste kuritegelik aktiivsus kõrgem kui eestlastel (kuritegeliku aktiivsuse koefitsiendid vastavalt 1,28 ja 0,85). Muulaste suhteliselt suurem kuritegelik aktiivsus kajastub ka kuritegevuse regionaalsetes erinevustes, mis on aastakümneid olnud suurim Kirde-Eestis ja Tallinnas.

Kõrvuti kuritegevuse kvantitatiivsete muutustega saab tuua olulisi nihkeid kuritegevuse struktuuris. Esiteks on sagenenud varavastased ja majanduskuriteod.

Teiseks jätkus 1998. aastal isikuvastaste kuritegude osakaalu vähenemine. Kolmandaks tuleb esile tuua narkokuritegude (106,1%) ja huligaansuste (20,0%) suurt kasvu (Eesti inimarengu aruanne, 1999).

Kuritegelikult kõige aktiivsem vanuserühm on 16–17aastased, eriti varavastaste kuritegude puhul. Vägivallakuritegusid panid rohkem toime noored vanuses 18–24 aastat. Oluline info on ka see, et enamus kurjategijaist ei tööta ega õpi. Suur osa kuritegusid on toime pandud alkoholi või uimastite mõju all.

Kuritegelik aktiivsus oli kõrgem muulaste seas, kusjuures kurjategija päritoluga kippusid seonduma ka kuriteoliikide erinevused: muulaste osakaal on eestlastega võrreldes juba pikka aega suurem, eriti tapmiste ja teiste vägivallakuritegude puhul, eestlased on aktiivsemad majanduskuritegudes (Eesti inimarengu aruanne, 1995, 1997, Sotsiaaltrendid, 1998).

Selles üldises kirjelduses äratav kõige muret tekitavama asjaluna tähelepanu, et kuritegevus noorte, eriti tütarlaste hulgas, kes tegelikult peaksid veel koolis käima, kasvab. Koolikohustuse eirajate hulk suureneb, kuid sellekohane statistika on ebausutav: eri allikad pakuvad andmeid 500st kuni 15000ni. See on viinud uue noorukiterühma — tänavalaste tekkeni, kelle ainuvõimalik elamisviis ongi vargus. Ametnike hinnanguil on Tallinnas umbes 10 000 tänavalast (Eesti Agenda 21).

Käesoleva analüüsi eesmärgiks on uurida, kas noorte kuritegevuse juured võivad alguse saada perekonnast, selle koosseisust, arvukusest, kodu materiaalsest kindlustatusest, vanemate professionaalsest tegevusest, kodu emotsionaalsest keskkonnast, ehk kas tavaliste seaduskuulekate ja kuritegelikule teele läinud noorte kodune olukord ja mikrokliima erineb niivõrd, et seda võiks pidada üheks oluliseks põhjuseks, miks just need noored on seotud kuritegevusega.

Artiklis kasutatakse kahe sotsioloogilise uurimuse andmeid.

1. Õiguspsühholoogide ja -sotsioloogide Tartu Ühingu egüüdi all 1995/96. aastal tehtud uurimus noortegruppide hulgas, hõlmati 1202 respondenti (Eesti Teadusfondi grant 2169; projekti juht psühholoogiakandidaat Lembit Auväär). Nimetatud oli kordusuurimus 1975/76. aasta ankeedi ja meetodika põhjal (vt täpsemalt Noorte õigusliku sotsialiseerumise uurimine, 1999). Küsitletute hulgas olid üldharidus- ja kutsekooliõpilased, õigusüliõpilased, eriasutustes viibivad ja politseis arvel olevad õigushälvikud. Analüüsi hõlbustamiseks moodustasime nende gruppide baasil uue kolme skaalapunktiiga tunnuse seaduskuulekuse/õigusrikkumise astme alusel: seaduskuulekad, arvelolijad ja õigusrikkujad. Viimase grupi moodustavad eri- ja kinnipidamisasutuste noored, kes küsitluse ajal viibisid Kaagvere ja Puiatu erikoolis ning Viljandi noortevanglas. Kokku moodustasid õiguskuulekad 80,9%, arvelolijad 12,6% ja alaealised õigusrikkujad 6,6% valimist. Respondentide sooline jaotus oli järgmine: 52% vastajatest olid mehed ja 48% naised, suhteliselt enam oli noormehi arvelolijate ja õigusrikkujate hulgas.

Tehnilistel põhjustel ei olnud autorile kättesaadavad varasema uuringu materjalid.

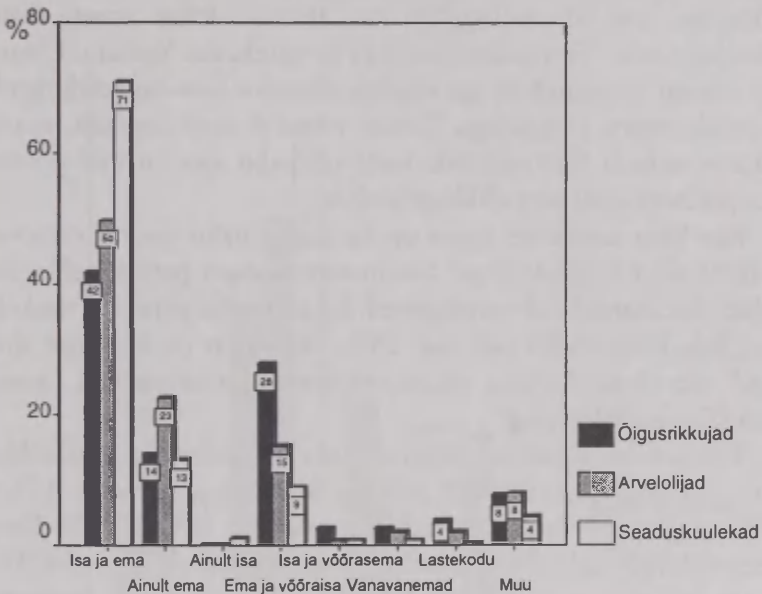
2. Eesti Haridusministeeriumi tellimusel 1996.–1998. aastal Tartu Ülikooli haridussotsioloogide tehtud uurimus Eesti koolinoortest, sellega hõlmati kõik maakonnad ja küsitleti 8133 noort (projekti juht psühholoogiakandidaat Jüri Saarniit). Valimi moodustasid põhi-, kesk- ja ametikooli lõpetajad (uurimusest ja tulemustest vt Saarniit, 1998).

Perekonna iseloomustus

Perekond on sotsialiseerumise esmane agent. Just perekonnal on täita oluline osa nooruki õigusteadvuse, kõlbeliste ja õigusteadmiste ning -arusaamade kujundamisel (Noorsoo kõlbelise ..., 1981). Sotsialiseerumise algstaadiumis kohaneb laps sotsiaalse mikrokeskkonnaga ning täidab selle keskkonna nõudeid. Koos sotsialiseerumise edusammudega hakkab ta üha aktiivsemalt sekkuma ümbritseva keskkonna ellu, üha aktiivsemalt muutma ümbritsevat keskkonda. Siinjuures on eriti tähtis perekonna koosseis. Just kodu alusel loob laps oma perekonna mudeli. Eriti negatiivselt mõjub lapsele ema puudumine varases nooruses. Üldtuntud on tõde, et kõige paremini mõjub lapsele täielik perekond, kus on mõlemad vanemad. Saladuseks pole ka see, et formaalselt võib ju perekond olla terviklik, kuid faktiliselt on ta seesmiselt lõhestatud intriigidest ja igapäevatülidest, mis muserdavad lapse psüühikat enam kui näiteks kasvamine vaid koos emaga. Vanematele lõpeb niisugune kooselu sageli lahutusega. Tänapäeval on üsna levinud vabaabielu, mis annab küll juriidiliselt mittetervikliku pere, kuid faktiliselt on terviklik ja harmooniline. Seega sageli pole tähtis mitte perekonna juriidiline vorm, vaid üldine suundumus ja suhted perekonnas.

Lapse sotsialiseerimise seisukohalt on oluline, et laps saaks kasvada peres, kus on nii ema kui ka isa, sest see on lapse poolt

tajutavate rollimudelite saamise ja kinnistumise eelduseks. Lapse normaalseks arenguks on vaja, et tal oleks emotsionaalne kontakt vähemalt ühe vanemaga. Tänapäeva Eesti oludes, kus on suhteliselt suur üksikvanemate osakaal ja lahutuste arv, oleks huvitav jälgida, mille poolest (ja kas üldse) erinevad selles suhtes seaduskuulekate, arvelolijate ja õigusrikkujate pered. Järgnev joonis annab pildi peretüüpidest, kus lapsed kuni 14. eluaastani kasvasid.

Joonis 1. Eri noortegruppide kodu koosseis 1996. a.*

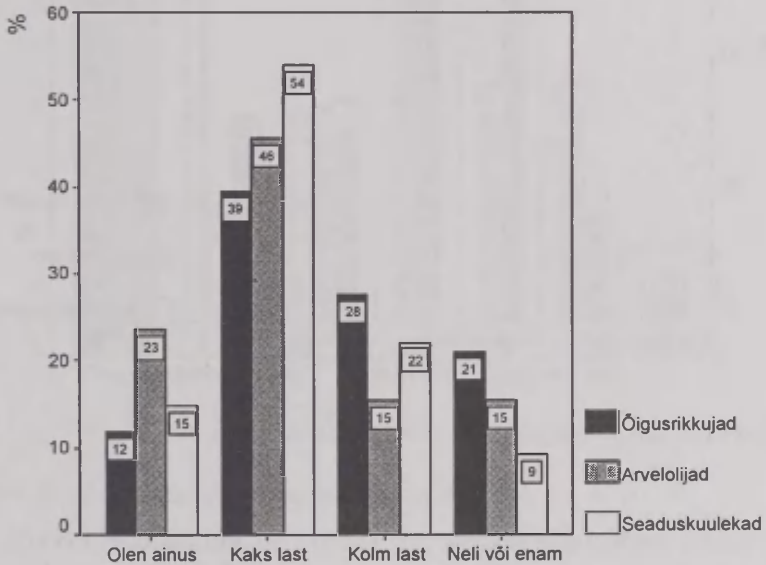
* Käesoleva ja kõigi teiste jooniste lugemisel, kus on esitatud kolme grupi andmed, tuleb arvestada, et ühte värvi postide arvude summa on 100%. Näiteks õigusrikkujaist 42% kasvas koos isa ja emaga, 14% oli ainult ema, 28% ema ja võõrasisa, 4% kasvas lastekodus ja 8% oli mingi muu variant. Need tulbad, kus arv puudub, on paar protsenti või vähem.

Kahel kolmandikul kõigist peredest on mõlemad vanemad, järgnevad pered, kus lapsi kasvatab vaid ema (14%) ja ema koos võõrasisaga (11%). Kõik ülejäänud peremudelid (ainult isa, isa ja võõras-ema, vanavanemad, lastekodu ja veel mingi muu kombineeritud variant) moodustavad veidi alla kümnendiku. Grupiti see näitaja erineb oluliselt. Ootuspäraselt on kasvanud mõlema vanemaga peredes kõige enam seaduskuulekaid (71%) ja kõige vähem õigusrikkujaid (42%) noori. Peredes, kus kasvatajaks on vaid ema, on sirgunud kõige rohkem arvelolijaid ja nende kodude arvel, kus võõrasisa asendab bioloogilist isa, täieneb kõige enam õigusrikkujate hulk. Ka vanavanematega ja lastekodus kasvanud lastest on saanud suhteliselt kõige suurem täiendus just õigusrikkujatele, võrreldes teiste gruppidega. Esitatu tõendab üsna ilmekalt, et tõenäosus sattuda kuritegelikule teele on palju suurem neil noortel, kes pärinevad mitteterviklikust kodust.

Kas laste arvukusel peres on ka mingi mõju noorte erinevale suhtele seaduskuulekusega? Domineerivad eesti peremudelile tüüpilised kahelapselised tuumikpered. Igas viiendas peres kasvas kolm last, igas üheksandas neli last. 16% s kodudest oli küsitluse ajaks vaid üks laps. Võttes aluseks erinevad noortegrupid, saame küllaltki erinäolise pildi.

Perekondades kasvas valdavalt kaks või kolm last: õigusrikkujate peredest vastavalt 38% ja 27%, arvelolijate peredest 45% ja 15% ning seaduskuulekate peredest vastavalt 54% ja 22%. Grupi sees oli kõige rohkem ühelapselisi peresid arvelolijate puhul (23%). Seega on tegu tavaliste, keskmise suuruse ja laste arvuga eesti peredega ning ei saa öelda, et õigusrikkujate pered oleksid oluliselt suuremad, mis võiks tähendada keskmiselt viletsamat äraelamist, olles justkui üheks kuritegevuse põhjuseks. Pole niisugust peretüüpi, kus mingi grupp oleks esindamata, erinevus on esindatuse osakaalus. Nii on seaduskuulekad tavaliselt kahelapselistest peredest, õigusrikkujad seevastu on enamasti kasvanud peredes, kus on kolm ja enam last. Kõige suurema täienduse politseis arvel olevatele noortele on andnud pered, kus on üks või kaks last. Vaid ühe tunnuse põhjal väita, et mida lasterohkem pere, seda suurem

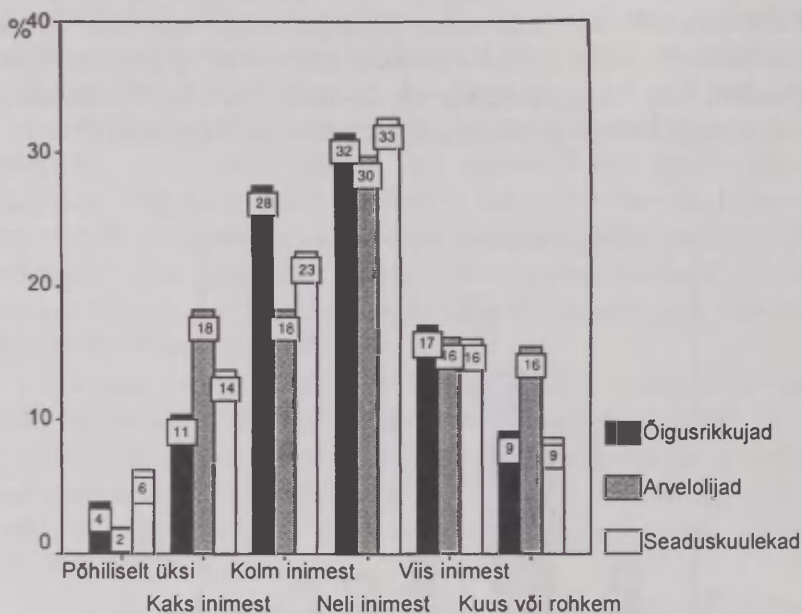
on kuritegelikule teele kaldumise tõenäosus, ilmselt siiski ei saa, kuid koostoimes teiste perekondlike asjaoludega võib see olla mingiks eelsoodumuseks. Seos pere sissetulekuga lubab väita, et pered, kus kasvab ainuke üلهoolitsetud laps, kes on kaldunud kuritegelikule teele, ei ole sinna sattunud perekonna kitsikuse, vaid mingite muude asjaolude tõttu. Sootuks teistsugune näib olevat motivatsioon õigusrikkujaks saamisel noorukitel paljulapselistest peredest, kus kogu sissetulek on ligemale kaks korda madalam sellest, mida käsutavad ühelapselisest perest pärit õigusrikkujad.

Joonis 2. Laste arv peredes.

Täiendava tunnusena vaatleme leibkonna suurust. Kolmandik uuritud noortest on kasvanud neljaliikmelises leibkonnas. Sellest võiks esmapilgul järeldada, et tegemist on moodsama aja eesti perega, kus bioloogilised vanemad elavad oma kahe lapsega. Paraku detailsem analüüs näitab, et 4/5-l juhtudest see nii ka on,

ülejäanud viiendiku hulgas domineerivad kodud, kus lapsi kasvatab võõrasia, ja just selline peremudel on omakorda kõige enam esindatud arvelolijate ja õigusrikkujate grupis.

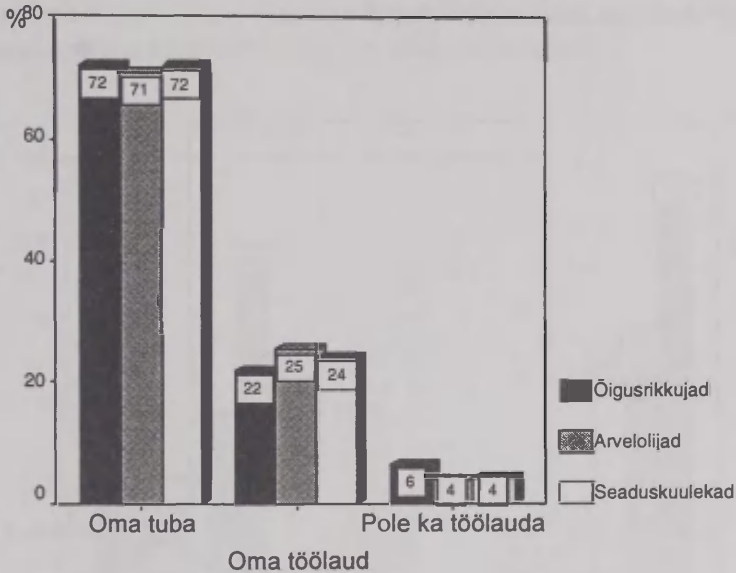

Joonis 3. Eri noortegruppide leibkonna suurus 1996. a.

Võttes vaatluse alla koduse privaatsuse, s.t kui paljudel noortel on kasutada oma tuba, nähtub, et mingeid olulisi erinevusi olmes ei ole.

Arvukad uurimused nii meil kui ka mujal on kinnitanud, et sotsiaalne keskkond, kus laps kasvas, on üks määravamaid faktoreid tema elutee kujundajana. Esmalt väljendub see noorte haridusplaanides ja nende realiseerimises — mida kõrgem on vanemate haridus, seda kõrgemale seatakse ka enda hariduslatti, ja mida madalam, seda madalamaga ka ise rahuldutakse. Siia lisandub

erisugune kultuurikapital, mille baasil kujuneb erineva sotsiaalse taustaga noorte väärtuseline maailm (kultuurikapitali toimemehhanismist ja sõnavarast koduses suhtlemises vt Bourdieu, 1971 ja Bernstein, 1979). Kas ja kuivõrd on noorte õiguskuulekus või kuritegelikule teele sattumine seotud vanemate kutsetegevusega, peaks selguma alljärgnevalt.

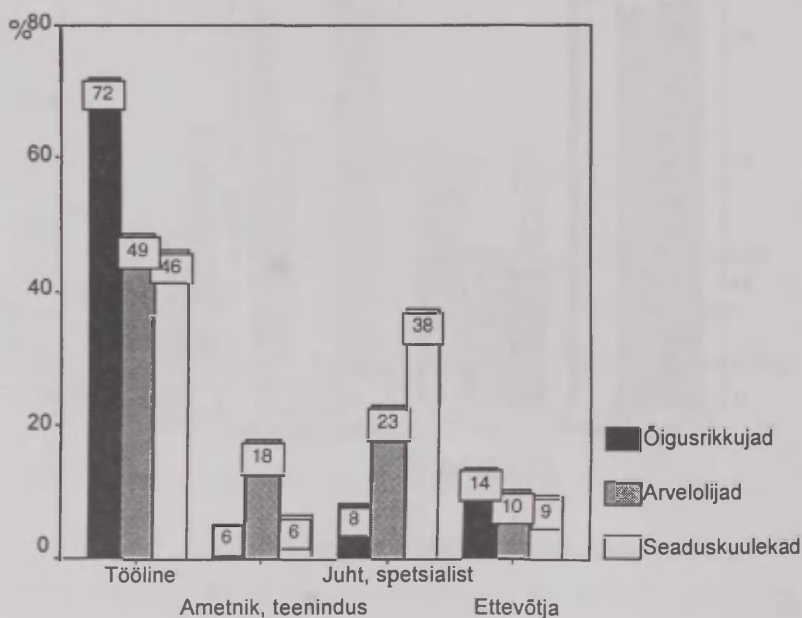
Joonis 4. Eri noortegruppide kodune privaatsus 1996. a.

Esitame eraldi joonistena isa ja ema kutsetegevuse eri noortegruppides.

Kõigist tööga hõivatud isadest ligemale pool töötas mitmesugustel tööliiserialadel, veidi üle kolmandiku olid juhid ja spetsialistid, iga kümnes tegeles äri ja 8% töötas kas ametnikuna või teenindussfääris. Kuidas see üldine statistiline pilt kajastub eri noortegruppides, nähtub alljärgnevalt jooniselt.

Esimese asjaoluna, mis jooniselt paistab, on silmatorkavalt suured kontrastid erinevate noortegruppide isa kutsealases hõivatuses. Kui kõigist isadest töötas töölisesena 48%, siis ligemale neli viiendikku alaealistest õigusrikkujaist pärineb kodust, kus isa on tööline. Seega vaid iga neljanda õigusrikkuja isa ei ole tööline, see tähendab, on hõivatud mingi muu tööga.

Kuigi vanemate haridust käesoleva uurimusega ei määratletud, on töölistel see tavaliselt ka madal.

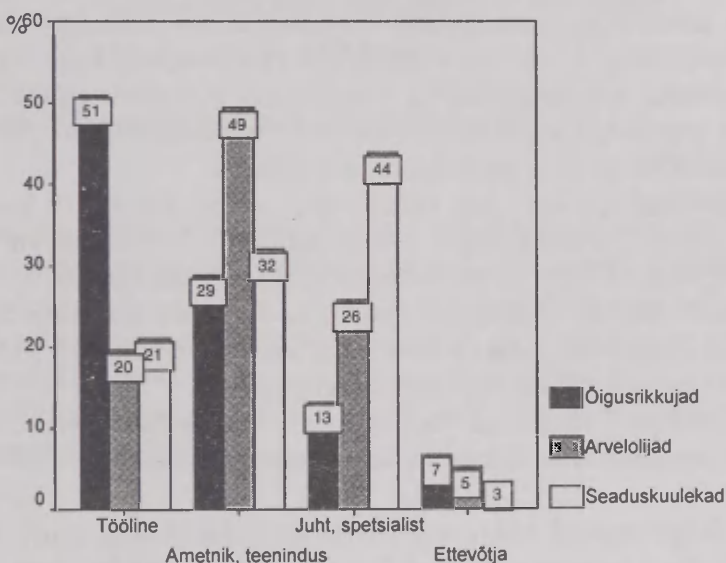

Joonis 5. Eri noortegruppide isa kutsetegevus 1996. a.

Võib üsna üheselt väita, et proletaarsest keskkonnast võrsunud noorukite tõenäosus sattuda seadusega pahuksisse on märksa suurem kui näiteks haritlas- ja spetsialistide kodudest pärit noortel. Väita, et töölisperet toodab vaid kriminaalset keskkonda, oleks väär, kuid töölisperest võrsunud nooruki võimalik tõenäosus sattuda

sinna on palju kordi suurem kui näiteks neil noortel, kelle isa töötab kas keskeri- või kõrgharidusega spetsialistina.

Kõigist tööga hõivatud emadest kaks viiendikku töötas haritlase või juhina, iga kolmas oli kontoriametnik või töötas teeninduses ja vaid iga viies oli tööline. Ettevõtlusega olid hõivatud vaid üksikud. Kuidas ema kutsetegevus on soodustanud või ära hoidnud laste pahuksisse mineku seadusega, nähtub allolevalt jooniselt. Pool alaealiste kurjategijate emadest on töölised, samal ajal kui õiguskuulekate ja arvelolijate hulgas on neid vaid viiendik.

Joonis 6. Eri noortegruppide ema kutsetegevus 1996. a.

Arvelolijaid näikse selle uurimuse põhjal võrsuvat kõige enam perekondadest, kus ema töötab kas kontoriametnikuna või teenindussfääris, kõige sagedamini kaubanduses. Selle grupi diferentseeritum analüüs näitab, et üle 2/3 arvelolijaist on noormehed, enam kui pool neist on kasvanud kahelapselises peres ja ligemale

kahel kolmandikul on mõlemad vanemad, seega kolmandik on kasvanud kas ainult emaga või koos võõrasisaga. Isa/võõraisa kutsetegevusest nähtub, et kõige arvukamalt on nende hulgas töölisi. Iga kümnes arvelolija hindab kodust ainelist olukorda kehvapoolseks ning sama palju on neid, kelle arvates perekondlikud suhted on halvad ja konfliktised. Tundub, et peab olema veel midagi, mida kodu iseloomustavad tunnused täies mahus ei kirjelda. Hälbekäitumise põhjus näib peituvat väga tugevas orienteerituses sõpradele, viimastega ühisele ajaveetmisele, üldjuhul kas sõprade pool või sihitult tänavail hulkudes.

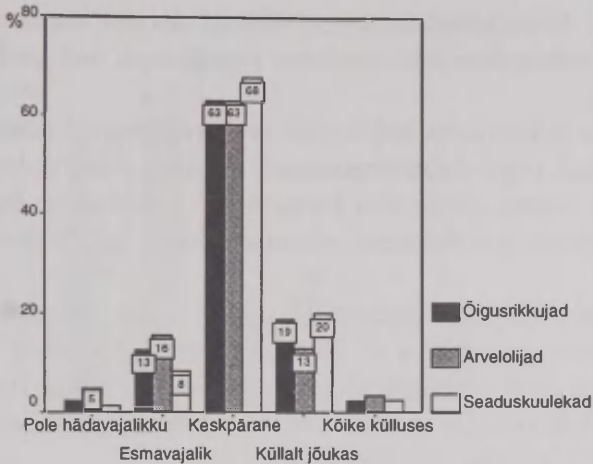
Nii nagu isa kutsetegevuse puhul seondub seaduskuulekus ka ema puhul kõige enam juhiks või spetsialistiks olemisega. Nagu jooniselt näha, võrsub neist peredest seaduskuulekaid kolm korda sagedamini kui õigusrikkujaid. Veelgi täpsem analüüs näitab, et neist peredest, kus mõlemad vanemad on spetsialistid või juhid, kuulub 95% noortest seaduskuulekate rühma.

Andmed lubavad väita, et hoolimata sellest, mis ametit vanemad peavad, võrsub peredest nii õiguskuulekaid, arvelolijaid kui ka õigusrikkujaid. Kuid tõenäosus sattuda ühte või teise gruppi erineb oluliselt. Näiteks haritlasperest võrsunud noorukite tõenäosus sattuda kuritegelikule teele on mitu kordi väiksem nendega võrreldes, kelle vanemad esindavad proletaarseid gruppe.

Kodu iseloomustamise lõpetuseks esitame andmed perekonna keskmise sissetuleku kohta ja kuidas hindavad õpilased pere toimetulekut.

Noorte esitatud andmete alusel on sissetulekud kõige suuremad seaduskuulekates peredes ja kõige madalamad peredes, kust on võrsunud vahetud õigusrikkujad või need, kes on mingil muul moel sattunud seadusega pahuksisse.

Sissetulekuga peaksid olema otseselt seotud hinnangud perekonna toimetulekule. Kuidas eri noortegruppide arvates toime tulla, on näha allesitatud jooniselt.

Joonis 7. Eri noortegruppide aineeline olukord 1996. a.

Jooniselt ilmneb, et nii nagu on vähe ülikülluses elavaid, on vähe ka puruvaeseid peresid. Tüüpiline on eestlasele omane keskpärasus, hoolimata sellest, milline suhe oli noorukil seadusega. Kuigi sissetulekute erinevusest oleks võinud eeldada, et õigusrikkujate pered elavad halvemini, ei kajastu see nii selgepiirilisel toimetulekul antud hinnangutes. Ilmselt peitub tõde erinevas arusaamises vaesusest ja küllusest.

Perekonna mikrokliima

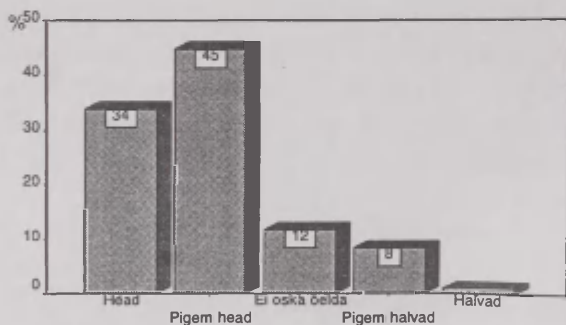
Kodu mikrokliimast kõneldes mõtleme eelkõige pereliikmetevahelisi suhteid ja nende suhete peegeldust meeleoludes ning tunnetes. Kuigi suhete iseloomule avaldavad mõju nii kodusised kui ka -välised asjaolud, pöörame käesolevas analüüsis tähelepanu eelkõige kodusisestele teguritele, arvestades, et koduvälise sfääri tegurid on suuresti ühesugused, nende mõju ja läbielamine võib aga grupiti erineda.

Saavad ju kinnipidamisasutustes viibivad noored hinnata asju ja olukordi retrospektiivselt, vaadates tagasi aega, mil nad viibisid vabaduses.

Koduse mikrokliima iseloomule avaldavad toimet näiteks sellised asjaolud, nagu elamistingimused, aineiline olukord, koduolme, leibkonna suurus, perekonna koosseis jne. Olulised on ka subjektiivsed tegurid: pereliikmete isiksusomadused ja väärtusorientatsioonid.

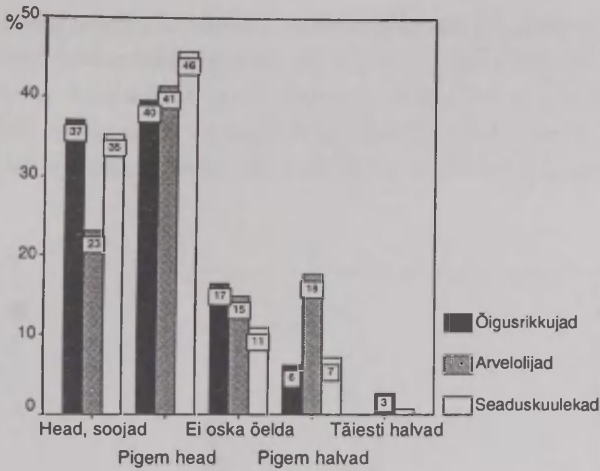
Lapsele avaldab edaspidises elus suurt mõju see, millisena ta mäletab oma lapsepõlvkodu ja seal valitsenud suhteid. Kodune kliima ning pere füüsiline ja vaimne terviklikkus on lapse rollimudelite kujunemise aluseks, samuti mõjutab see suuresti lapse oskust käituda mehe või naisena.

Üheks hälbekäitumise põhjuseks võib kindlasti pidada poolikut või purunenud perekonda, samuti pereliikmetevahelisi suhteid, mille järgi laps õpib tegelikult suhtlema kaaslastega ja nendega arvestama. Selles alapeatükis keskendungi peresuhetele.

Joonis 8. Pereliikmete suhted.

Tundub, et uuritavas kontingendis pole kodused suhted noorte jaoks probleemiks olnud. Ligemale neli viiendikku küsitletuist hindab pereliikmetevahelisi suhteid headeks ja soojadeks või pigem headeks kui halvadeks.

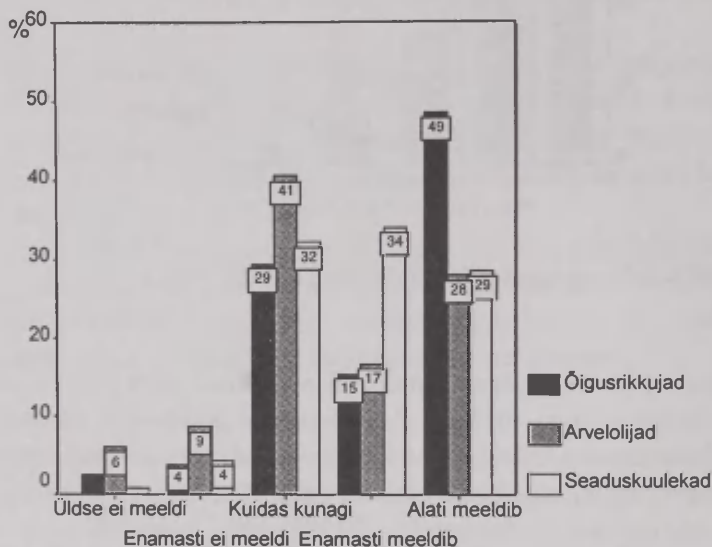
Joonis 9. Eri noortegruppide pereliikmete suhted 1996. a.

Grupiti pilt mõnevõrra erineb. Kui seaduskuulekatest noortest absoluutne enamus (81%) saab kodust vaid positiivseid elamusi, siis arvelolijatest alla kahe kolmandiku (64%). Andmetest jääb mulje, et just arvelolijatel ongi kõige rohkem probleeme koduse suhtlusega — peaaegu iga viies hindab perekondlikke suhteid halbadeks.

Kodus valitsevate suhete iseloom määrab oluliselt kodu turvalisuse, s.t kas lastel meeldib kodus olla või mitte. Nagu koduste suhete põhjal võiski eeldada, ollakse kodus päris hea meelega. Kolmandik kõigist jagavad kindlalt seda arvamust ja kolmandik on neid, kellele enamasti meeldib kodus olla. Seega võiks kolmandiku paigutada riskigruppi, kellele kodu ei paku turvalisust või kes on väga suures sõltuvuses vanemate tujudest, mistõttu nad valisid hinnangu “kuidas kunagi”.

Grupiti hinnangud diferentseeruvad. Eriti torkab silma noorte õigusrikkujate suur soov olla kodus. Sellele võib leida üsna lihtsa ja loogilise seletuse: nimelt viibisid nad küsitluse ajal kinnipidamis-asutustes, järelikult on loomulik, et neile meeldiks kodus olla ainuüksi seetõttu, et nad oleksid seal vabaduses. Nendest vasta-

nutest, kes üldse kodus olla ei taha, eristuvad teistest pisut suurema protsendiga arvelolijad, millele on raskem põhjendust leida. Üheks oletuseks on see, et ilmselt on arvelolijate puhul kodu see koht, kus nende olukorra ebakindlus kõige selgemini esile tuleb, näiteks seetõttu, et pereliikmed võivad neile seda pidevalt meelde tuletada.

Joonis 10. Eri noortegruppide seotus koduga 1996. a.

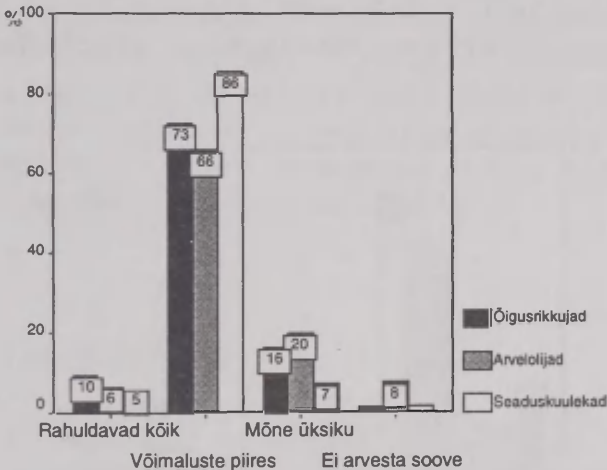
Kuidas on kodune mikrokliima seotud kodus-olemise meeldivusega? Selle väljaselgitamiseks eraldasime üldmassiivist grupi, kellele kas enamasti või üldse ei meeldi kodus olla. Hinnangud mikrokliimale näitavad, et selles grupis just arvelolijate absoluutne enamus (82%) hindas suhteid kodus halvaks või väga halvaks.

Hinnangutest võibki järeldada, et kõige ebakindlamalt tunnevad ennast kodus arvelolijad.

Läbisaamist kodus võib mõjutada ka see, kuidas suhtuvad vanemad lapse soovidesse ja vajadustesse ning mil määral nad

neid täita püüavad. Kõigist vastustest selgub, et nii nagu on vähe (6%) kodusid, kus rahuldatakse absoluutselt kõik lapse soovid, on vähe ka neid kodusid (2%), kus lapse soovide ja vajadustega üldse ei arvestata. Põhimass vanemaid (82%) täidab laste soovid võimaluste piires. Umbes sama palju oli ka neid, kes hindasid koduse mikrokliima positiivseks.

Allpool esitatud jooniselt, kus on toodud eri noortegruppide hinnangud, torkab silma, et teistega võrreldes saavad oma tahtmise kõige sagedamini õigusrikkujad ja kõige vähem on seaduskuulekate hulgas neid, kelle kõik soovid rahuldatakse. Andmestikust ei selgu, kas noorte õigusrikkujate puhul rahuldati need soovid eelnevas elus või nende kinnioleku ajal, mil vanemad püüavad mõneti kompenseerida ka oma kasvatustöö tegematajätmisi.

Joonis 11. Vanemate suhtumine noorte vajaduste rahuldamise 1996. a.

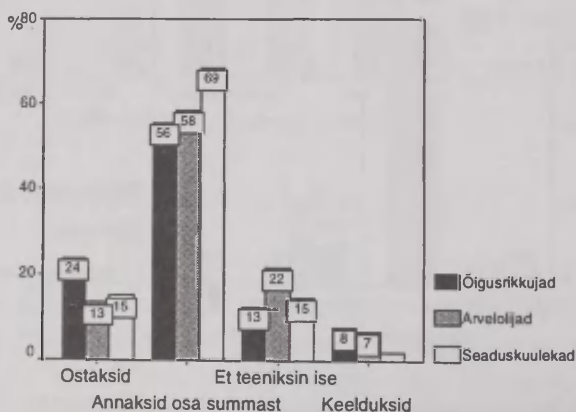
Ka see joonis kinnitab tõsiasja, et just arvelolijad on kõige tõrjutumas seisundis — üle neljandiku ei saa kunagi midagi või täidetakse vaid mõni üksik soov. Ka nende puhul on olemasoleva materjali alusel raske otsustada, kas tegemist on põhjuse või taga-

järjega, s.t kas soovide mittetäitmine on sundinud neid rahuldama ebaseaduslikul teel, mistõttu nad sattusid arvelolijate hulka, või on see vanematepoolseks karistuseks.

Õeldu täienduseks vaatleme olukorda, kui tegemist on mingi hinnalise eseme ostu sooviga.

Kaudselt tähendab hinnalisema eseme ost (raadio, magnetofon jne), kuigi see on tehtud lapse soovidele vastu tulles, siiski vastava eseme soetamist perekonda, mistõttu vanemad ilmutavad mõnevõrra liberaalsemat suhtumist kui vaid üldisemat laadi soovide rahuldamisel. Nii ostaks 15% vanemaist sellise eseme ja vaid 3% keelduks. Põhimass (66%) annaks mingi osa rahast ja soovitaks ülejäänul lapsel endal teenida.

Kuidas perekonnad nimetatud situatsioonis toimivad, on näha allolevalt jooniselt. Ka siin on just noorte õigusrikkujate hulgas kõige rohkem neid, võrreldes teiste gruppidega, kes saavad ihaldatud eseme, ja kolm korda vähem neid, kes jääksid sellest ilma.

Joonis 12. Vanemate käitumine hinnalise eseme ostusoovi korral.

Võiks pakkuda huvi, millise perekondliku tausta ja vanemate sissetulekuga on see noorte õigusrikkujate grupp, kes võib endale kõike

lubada. Valdavalt on tegemist noormeestega, kahte kolmandikku kasvatas ema või ema võõrasisaga, kahel viiendikul on veel vend või õde, enamuse pärineb töölisperest, keskmise sissetulekuga 5900 krooni, mis ületab oluliselt muude gruppide sissetulekud ja 1,8 korda kogu õigusrikkujate grupi vanemate sissetuleku. Seega võib mingil määral järeldada, et materiaalsed probleemid ei tohiks olla peamine põhjus seadusega vastuollu minemisel, mida ei saa öelda selle osa noorte õigusrikkujate kohta, kelle vanemad keeldusid hinnalise eseme ostust. Siit järeldub üsna üheselt nn vaesus- ja rikkuskuritegude esinemine — esimesi ajendab oma soove rahuldama puudus, teisi sootuks teistlaadi asjaolud (igavus, huvi jms).

Käesoleva osa kokkuvõtteks võib öelda, et kodune mikrokliima ei erine seaduskuulekate, arvelolijate ja kurjategijate puhul nii suuresti, et võiks väita, nagu oleksid üheks olulisemaks põhjuseks noorte kuritegelikule teele asumisel kodused halvad suhted. Samas võib leida seose poolikute ja ühe kasuvanema perekondade ning kuritegeliku suundumuse vahel — suurem hälbekäitumise tõenäosus on neil noortel, kes on kasvanud kas üksikvanema või ühe kasuvanemaga perekondades. Loomulikult pole see ainus ja peamine kriteerium — noorte kuritegevuse olemuse taga peitub kindlasti keeruline põhjuste ja seoste kompleks.

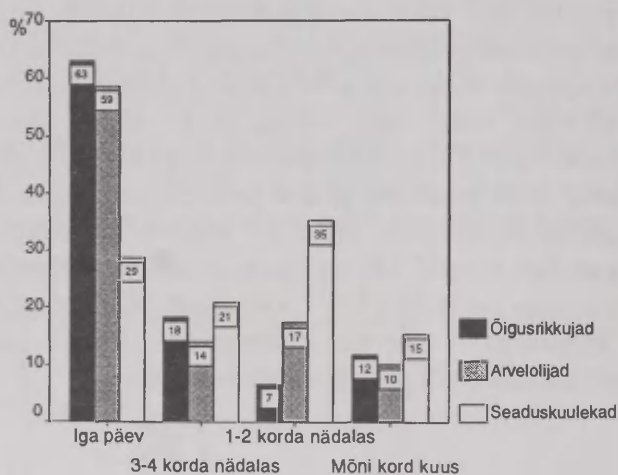
Vaba aeg ja sõbrad

Käesolevas osas võtame vaatluse alla noorte vaba aja veetmise kultuurilised võimalused, suhtlemise sõpradega, kus veedetakse tavapäraselt sõpradega aega, millega see koosveedetud aeg sisustatakse ning millele kulutatakse taskuraha.

Alustame sõpradega veedetud aja analüüsist.

Kui kõigist küsitletuist kolmandik kohtub sõpradega iga päev, siis õigusrikkujate ja arvelolijate hulgas on neid peaaegu kaks korda rohkem. Õigusrikkujate puhul tuleks siiski arvestada nende iso-

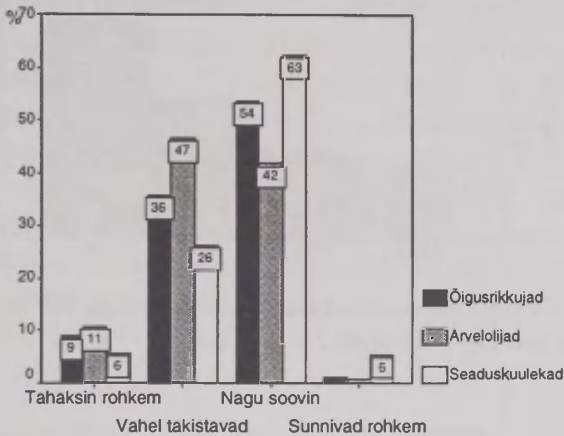
leeritust ühiskonnast, mistõttu nende hinnanguid tuleks interpreteerida kaheti: kas neist kumab läbi aeg, mil viibiti veel vabaduses või mõeldakse sõprade all seda kaaskonda, kellega koos ollakse. Oluliselt teistsugune on seaduskuulekate noorte sõpradega kohtumise struktuur: käiakse küll koos, kuid see kooskäimine jaotub palju ühtlasemalt kogu väljapakutud skaala piires. Seega, kui otsida mingit tõukemehhanismi kuritegelikule teele kaldumiseks, siis sõprade osa pole kaugeltki teisejärguline.

Joonis 13. Eri noortegruppide vaba aja veetmine sõpradega 1996. a.

Kuidas suhtuvad vanemad vaba aja veetmisesse väljaspool kodu? Veidi üle poolte arvates mingeid vanematepoolseid kitsendusi ei ole, väljas käiakse nii palju, kui soovitakse. Teisalt, veidi enam kui kolmandik leiab, et nende väljaskäimist piiratakse üsna rangelt või mingil määral. Neid, keda vanemad isegi sunnivad rohkem väljas käima, oli kõigi vaadeldute hulgas umbes iga kahekümnes. Kuidas tunnetavad seda vabaduseastet erinevad noortegrupid, on näha järgnevalt jooniselt. Kõige rohkem piiratakse just arvelolijate

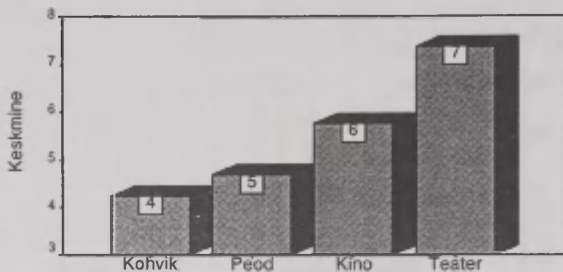
väljaskäimist ja kõige vähem seaduskuulekaid noori. Viimaste puhul ei saa kõnelda mitte niivõrd piirangutest, kuivõrd vanemate soovitusel veeta enam aega väljas.

Joonis 14. Kas vanemad piiravad vaba aja veetmist väljaspool kodu?

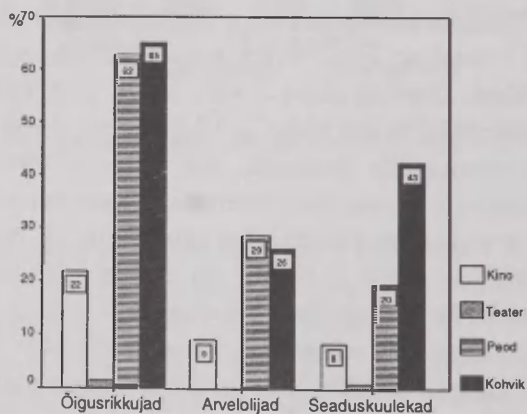
Kui sageli rahuldavad noored oma kultuurihuvi? Ankeedis oli esitatud neli võimalust: kino, teater, peod ja kohvik, mille külastusagedust mõõdeti üheksapallisel skaalal alates 1st ("vähemalt kord nädalas") kuni 9ni ("ei käi üldse"). Üldpildi saamiseks kasutasime hinnangute aritmeetilist keskmist, kus väiksem arvuline näitaja viitab sagedasemale ja suurem harvemale külastatavusele. Jooniselt nähtub, et sagedamini külastatakse kohvikuid ja tantsuõhtuid, harvemini käiakse kinos ja teater on noorte huviorbiidist üsna kõrvale jäänud. Mis puutub kino kui sõpradega kokkusaamise koha tagasihoidlikusse esindatusesse, siis see võib tuleneda kahest asjast: ebaökonoomsuse tõttu lõpetasid enamuses maapiirkondades oma töö rändkinod ja paljud statsionaarid ning teiseks toimus piiranguna ilmselt hinnašokk, kus viie rubla asemel tuli pileti eest välja anda 50 krooni. Tänapäevaks ollakse sellega juba harjunud, ka

kinode külastatavus hakkab taas tõusma. Kino populaarsuse vähenemisel pole vähetähtis televisiooni kaudu pakutav lääne filmide rohkus ja videotehnika levik.

Joonis 15. Vaba aja kultuurilised meelelahutused. Sagedust mõõdeti 9pallisel skaalal: 1 — “vähemalt 2 × nädalas”, 9 — “ei käi”

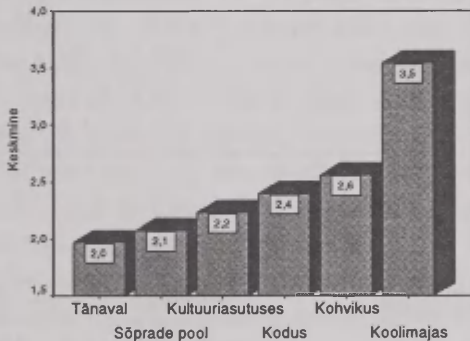
Konkreetsema info saamiseks eri noortegruppide kultuurilembusest esitame andmed vaid nende kohta, kes käivad nimetatud paikades vähemalt kord nädalas. Ülevaate annab alljärgnev joonis.

Joonis 16. Käivad kord nädalas ja sagedamini.

Kui teatri külastatavus on kõigis kolmes grupis nullilähedane, siis kohvikutes ja tantsupidudel käimise sageduselt hoiavad kindlat liidrikohta noored õigusrikkujad, kes käisid ka kinos kõige sagedamini.

Kus veedavad noored tavaliselt aega koos sõpradega? Joonisel nimetatud kohtades viibimist mõõdeti neljapallisel skaalal, alates 1st ("enamasti") kuni 4ni ("pole veetnud"). Ka siin näitab keskmise hinnangu väiksem arvuline väärtus intensiivsemat ja suurem väärtus harvemat viibimist. Juba esimesest pilgust selgub, et just tänav on peamine sõpradega kokkusaamise koht. Igapäevane tänavapilt kinnitab seda. Siit edasi hakkab tegevus hargnema: kas minnakse diskoteeki, kohvikusse, sõprade poole või valitakse mingi muu tegevuse süütum variant.

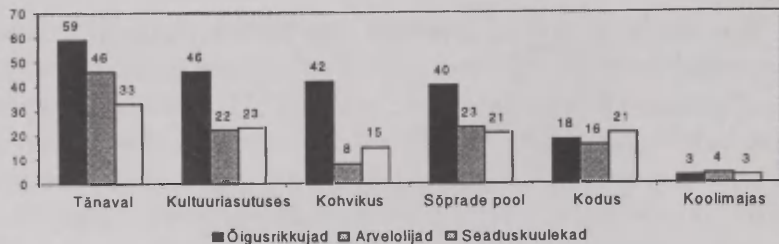

Joonis 17. Noorte vaba aja veetmise kohad 1996. a.

Kuidas kokkusaamiskoha valikud jaotuvad erinevates noortegruppides, selgub järgnevalt jooniselt.

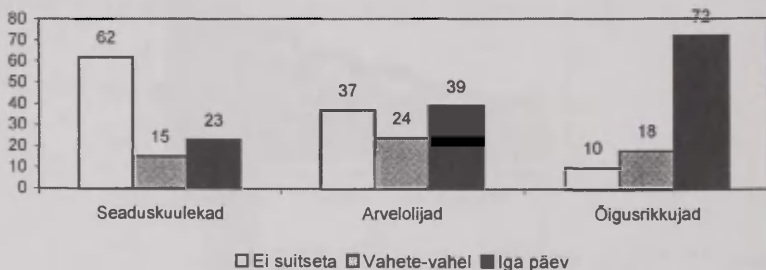
Kui püüda otsida vastust, kust on saanud alguse paljude noorte väärastunud arusaamine õigusnormidest, siis suure tõenäosusega annab vastuse käesolev joonis. Üle pooltele õigusrikkujaist ja pea-aegu pooltele arvelolijaist on selleks paigaks ilmselt kambaelu tänavatel ja parkides. Kõigis muudes nimetatud kohtumispaikades,

kus ka aega veedetakse, toimib mingil määral sotsiaalne kontroll tegevuse üle, mida kahjuks tänase tänavaelu kohta öelda ei saa.

Joonis 18. Kohad, kus noored enamasti kohtuvad (%).*

Peaks pakkuma huvi, millega sisustatakse see sõpradega veedetud aeg. Vaatleme siin suitsetamise, joomise ja narkootiliste ainete tarbimist noorte hulgas.

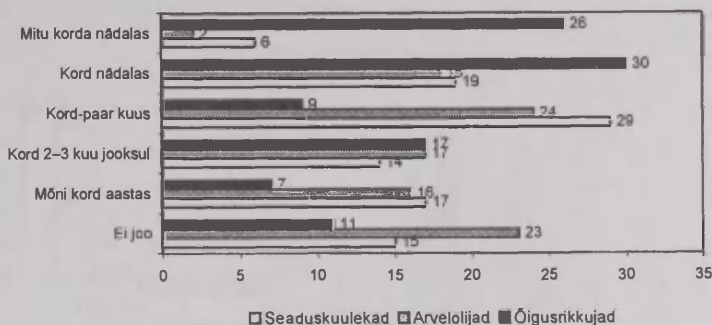

Joonis 19. Suitsetamise levik noortegruppides (%).

Suitsetamine näib olevat muutunud õigusrikkujaile sügavalt juurdunud harjumuseks: ligemale kolmele neljandikule on see iga-päevategevuseks ja vaid iga kümnes arvab end mitesuitsetajate kilda. Diametraalselt vastupidise pildi annavad õiguskuulekate

* Et on esitatud vaid üks hinnang "enamasti", siis iga post näitab selle hinnangu osakaalu ülejäänud kolme hulgas.

vastused. Arvelolijad esindavad vahepealset nivood, nii nagu on vahepealne ka nende suhe õigusnormidega.

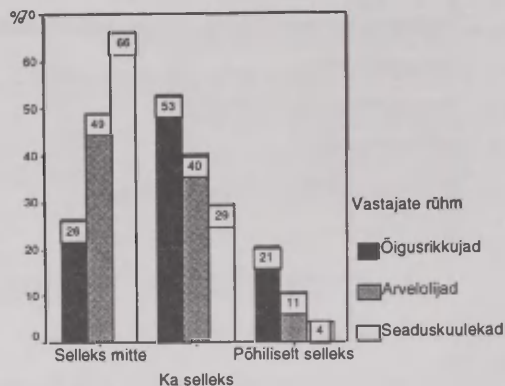
Joonis 20. Õlle ja muude alkoholsete jookide tarvitamine noortegruppides (%).

Ka õlle ja muude alkoholsete jookide pruukimise pingerida juhiavad alaealised õigusrikkujad — üle pooltele on see kujunenud igapäevategevuseks. Ülejäänud poolte tarbimissagedus on märksa harvem kuni selleni välja, et iga üheksas peab end karsklaseks, seega sama hulk, kes ei tõmmanud ka suitsu. Peegelpildi kirjeldatust annab õiguskuulekate suhe alkoholiga.

Täiendava asjaoluna eelöeldule esitame andmed selle kohta, milline osa taskurahast kulutatakse nende naudingute tarbeks. Nähtused on korrelatsioonis: mida enam tarbitakse, seda enam ka kulutatakse ja vastupidi.

Gruppide võrdlusest nähtub, et kui noortest õigusrikkujaist iga viies kulutab oma raha põhiliselt selleks, siis seaduskuulekaist vaid 4%. Selline tulemus on mõnes mõttes ka ootuspärane, sest kinnipidamiskohas olevate noorukite sissetulekud on kas olematud või väga väikesed ja on üldteada, et isegi see vähene taskuraha kulutatakse enamjaolt tubakatoodele, võimaluse korral ka alkoholile. Teine põhjus, miks võiks eelnevalt oletada õigusrikkujate suuremaid väljaminekuid alkoholile ja suitsudele, on lihtsalt väljakujunenud arusaam, et kurjategija elu lahutamatuks kaaslasteks on alkohol ja

suits. Samas tuleb see välja ka tõsiasjast, et paljud kuriteod pannakse toime alkoholiijoobes.

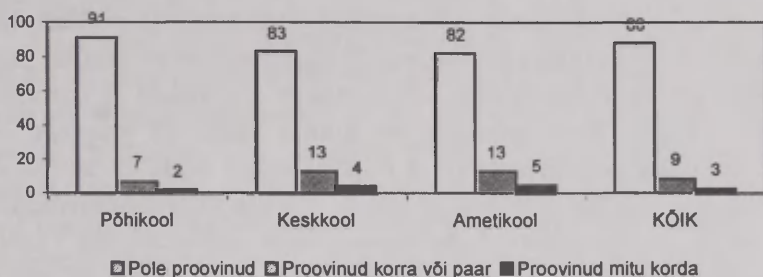
Joonis 21. Taskuraha kulutamine suitsudele ja alkoholile.

Kinnipidamisasutustes viibivate noorukite hinnangute interpreteerimisel tuleks jällegi arvestada võimalusega, et need võivad suures osas olla mõjutatud nostalgias vabaduses oldud elu järele — seega nendest põhjustest ja asjaoludest, mille tõttu elukäik selliseks kujunes.

Haridusministeeriumi tellimusel 1996.–1998. aastal tehtud uuring, kus uuriti samade nähtuste esinemissagedust, näitas, et võrreldes 1992. aastaga on noorte suitsetamishuvi oluliselt vähenenud ja selle asemel on suurenenud alkoholi tarbimine, juurde on tulnud eeskätt igapäevased tarbijad. 1999. aastal pruukis iga eestlane 14 liitrit puhast alkoholi, lastes endast ettepoole vaid Venemaa ja Läti elaniku. Eesti 16–64aastaste inimeste tervisekäitumise uuring 1998. aastal näitas, et iga päev joob viina 80 000, õlut 68 000 ja veini 58 000 inimest. Kui juba 20aastaselt on viin muudest asjadest

armsam, kahekordistub risk saada kümme aastat hiljem paadunud viinaninaks.

Täiesti uue vaenlasena on noorte huvide areaali tulnud narkootikumid, mis võib olla ka suitsetamise vähenemise põhjuseks.

Joonis 22. Narkootiliste ainete levik põhi-, keski- ja ametikooli õpilaste hulgas 1998. a (%).

Narkootikumid tungivad peale laial rindel, olles paljudes piirkondades muutumas meie koolielu lahutamatuks osaks. Kui nikotiinil ja alkoholil on rahvatraditsioonis juba sajandeid oma kindel koht, siis narkootikumid on täiesti uus vaenlane, kelle kohalolekust ollakse alles teadvustamise faasis, kui sedagi. Esialgsest üllatusest on saamas kohkumus ja hirm. Siit edasi tõhusa võitluseni on käia pikk ja vaevaline tee. 1997. aastal oli registreeritud narkokuritegude arv 1996. aastaga võrreldes kahekordistunud. Tendents tekitab ärevust ja kõneleb uimastite leviku kiirest kasvust, eriti noorte hulgas (Eesti inimarengu aruanne, 1997).

Kui legaalsete uimastite — tubakas ja alkohol — tarbimise uurimisega on Eestis tegeldud viimased paarkümmend aastat, siis informatsiooni kogumisega illegaalsete uimastite kasutamise kohta alustati 1990. aastate keskpaigas. Põhjalikumalt uuriti narkootikumide kasutamist ning sellega seonduvaid probleeme ja hoiakuid 1995. aastal ESPAD-projekti raames tehtud uurimuses "Õpilane '95" (Narusk, 1996).

Kokkuvõte

Noorte kuritegevusele mõeldes tundub tavakodanikule enamasti, et põhjused selleks saavad alguse kas kodusest halvast majanduslikust olukorrast või konfliktsetest suhetest perekonnas. Samasugused eeldused olid ka autoril analüüsi tegema asudes, kuid respondentide subjektiivsed hinnangud ja arvamused ei toetanud seda üheselt. Suuri erinevusi ei tulnud välja eri gruppide — seaduskuulekate, arvelolijate ja õigusrikkujate koduses taustas ei perekonna suuruse ega suhete alusel. Märksa diferentseerivamaks mõjuriks oli vanemate kutsetegevus, kus kaalukas osa noorte õigusrikkujate vanematest, võrreldes teiste gruppidega, on mingi oskusastmega töölised, samal ajal kui seaduskuulekate kodudes annavad tooni kõrg- või keskeriharidusega spetsialistid, juhid või ametnikud. Siiski tuleb kategooriliste järelduste tegemisega olla ettevaatlik, kuid mingi tõenäosus kuritegelikule teele sattumiseks on tööliskeskonnast võrsunutel olemas.

Küll aga saab öelda, et peresised suhted ja kodune materiaalne olukord on kindlasti üks faktor noorte kuritegevust kujundavas põhjuste kompleksis.

Samas peab tunnistama, et kindlasti pole ainult kodune kehv majanduslik olukord selleks põhjuseks, miks noored kuritegelikule teele lähevad — enamasti tuleb siin kokku puutuda ka kodu "külma" mikrokliimaga, vanemate halbade suhetega nii omavahel kui ka lastega, alkoholismiprobleemiga kodus või siis lihtsalt liiga tihedast töögraafikust tuleneva vähese tähelepanuga lastele ja nende kasvatamisele (vt. Sootak, 1982). Uuemad uurimused näitavad, et geenid määravad 40–60% kroonilise viinavea edasikandumisest perekonnas. Ülejäänud võib ajada juba keskkonna ja harjumuste kaela.

Lapse elukäigu kujunemisel saame rääkida kumuleeruvast efektist, mispuhul kõik või enamus halbu asju koondub teatud perekondadesse, alates vanemate lahtusest, ebaedukast professio-

naalsest karjäärast, madalast palgast, pingestatud kodustest suhetest, keskmiselt tihedamast suhtest alkoholiga, vähesest vanemlikust eeskujust, aja, teadmiste ja oskuste nappusest lapsega suhtlemisel, koduse turvatunde puudumisest, mis kõik kokku viivad olukorran, kus tunnustust ja mõistmist hakatakse otsima tänavalt sõprade kambast.

Andmetest võime samuti järeldada, et kõige ebastabiilsemas olukorras on **arvelolijad**, olles riskigrupiks, kust iga järgnev eksimus võib viia vanglakaristuseni, kuid iga õige otsus tagasi tuua seaduskuulekate hulka. Oht vanglani jõuda on paljude puhul üsna reaalne, arvestades, et ligemale iga viies neist seab just sõbrad oma elu eeskujuks. Diametraalselt vastupidisele arusaamisele sõprades eluideaali nägemisel on jõudnud noored õigusrikkujad. Karm tegelikkus on paljusid neist viinud ilmselt arusaamani, et kuritegelik sõpruskond, kellega kunagi läviti ja kellega ühist kongi jagatakse, pole tegelikult sotsiaalselt aktsepteeritud ning sõbrad pole need ainukesed majakad, kellest elus juhinduda.

Kirjandus

- Bernstein, B. Social Class, Language and Socialisation. Karabel, J. & Halsey, A. H. Power and Ideology in Education. N. Y., 1979.
- Bourdieu, P. Systems of Education and Systems of Thought. Hopper, E. I. Readings in the Theory of Educational Systems. N. Y., 1971.
- Bourdieu, Pierre. Televisioonist. Loomingu Raamatukogu, 1999, nr 30. Luup, 2000, nr 3.
- Narusk, A. Noored ja uimastid. Tallinn, 1996.
- Noorsoo kõlbelise ja õiguskasvatuse aktuaalseid probleeme. Tallinn, 1981.
- Noorte õigusliku sotsialiseerumise uurimine üleminekul riigisotsialismist vabaturumajandusse. Materjale õigussotsioloogilisest kordusuuringust. Koostajad Auväart, L., Dsiss, H., Kenkmann, P., Kaugia, S., Raska, E. Tartu, 1999.
- Eesti inimarengu aruanne 1995. <http://www.nlib.ee/undp/nhdr.html>

Eesti inimarengu aruanne 1997.

<http://www.ciesin.ee/UNDP/nhdr97/est/ptk06.html>.

Eesti inimarengu aruanne 1999. <http://www.ciesin.ee/undp/nhdr99/2.5.html>.

Eesti agenda 21. <http://www.agenda21.ee/EA21/EA21.html>.

Saarniit, J. Eesti koolinoor 1992/1997. Noorsoouuring. Tartu, 1998.

Sootak, J. Perekonnatüli või kuritegu. Tallinn, 1982.

Sotsiaaltrendid. Statistikaamet. Tallinn, 1998.

Statistikaameti Interneti kodulehekülj "Õigusstatistika".

http://www.stat.ee/wwwstat/est_stat/statistika_fr.html

Õpilaste poliitikavaadete muutused kui tsiviilühiskonnaks valmisoleku näitaja

Paul Kenkmann, Kersti Raadik

Sissejuhatavaid märkusi

Nõukogude Liidu lagunemise järgse ühiskonna muutuse olulisemaid tunnusjooni on tsiviilühiskonna kujunemine. "Nõukogude okupatsiooni ajal kodanikuühiskonda kui kodaniku-algatust, kui kodanike avalikku ja ratsionaliseeritud dialoogi riigi ja majandussektoriga selle autentses tähenduses ei saanudki olla. Kodanikuühiskonna arenemise eelduseks on erasektorile rajanev majandus ja õigusriik." (Ruutsoo, 1999, lk 67–80.)

Kui Eesti eraettevõtlus on viimastel aastatel kiiresti arenenud, siis mittetulundusühingute ja teiste organisatsioonide edendamisel kui ka nende rolli teadvustamisel on tuntav mahajäämine paljudest arenenud riikidest. Kolmanda sektori arendamine on siiani olnud pigem entusiastide õlgadel. Takistusi on mitmeid: ebasoodsad maksuseadused, bürokraatlik asjaajamine ühingute loomisel, samuti riigivõimu ebaselge suhtumine sellesse ühiskonnaelu valdkonda (Avatud Eesti Fondi pöördumine ..., 1998).

Samas on selge, et inimeste initsiatiivikus ja valmisolek ühis-tegevuseks hakkab mängima Eesti arengus võtmerolli. Just kolmanda sektori arengust sõltub paljuski tuleviku-Eesti kultuuri,

haridus- ja sotsiaalsfääri elujõulisus. Ka Eesti arengu kohta kehtivad täiel määral Vaclav Haveli sõnad: "Riik ei tohiks uskuda, et vaid tema teab ühiskonna vajadusi. Ta peaks usaldama oma kodanikke ning laskma neil maksimaalselt osaleda ühiskonna edendamisel".

Kodanikualgatuse käekäik pärast omariikluse taastamist ei ole olnud sujuv. Käesolevas kirjutises heidetakse mõni pilk sellele eluvaldkonnale noorte seisukohast.

Erakondi, mitmesugused organisatsioonid, ühendusi, seltse jne on küll asutatud, nad tegutsevad, kuid kui võtta kõne alla noorte osalus nende tegevuses, on noorte haaratus ühiskonna käekäigu suunamise seisukohast olulistesse organisatsioonidesse ilmselt ebaküllaldane. Eestis on saavutatud edu demokraatlike riigistruktuuride ülesehitamisel. Samuti on loodud tingimused erasfääri arenguks. Üsna vähe tähelepanu on osutatud kolmanda sektori tegevusele.

Nõukogude perioodil oli noorte poliitilise organiseerituse teljeks kommunistlik noorsooühing, millel oli väga palju liikmeid ja seega oli noorte organiseeritus praeguse olukorraga võrreldes kõrge. Teisalt ei ole sotsialismiajal mõneti ülehooldatud taidlus, hobitegevus, sport, ka sotsiaalabi jm suutnud kohaneda praegusele ajale iseloomuliku ressursinappuse ja dotatsioonide äralangemisega. Nii on nende eluvaldkondade ja vastavate organisatsioonide osa noorte seisukohast ilmselt kahanenud.

Eesti ühiskond on traditsiooniliselt olnud suuresti isikukeskne ja omaalgatusel põhinev. Meil on olemas sellealane traditsioon ja inimestel säilinud ettekujutused mitmesugusest ühistegevusest kui elu loomulikust koostisosast. Selles mõttes pole siin suures osas tegemist mitte omaalgatuse ja organisatsioonide võrgu loomisega tühjale kohale, vaid vastava elusfääri taasloomisega (vt nt ühe noori otseselt puudutava omaalgatusvaldkonna arengust: Kinkar, 1996).

Nõukogude Eesti lõpuaastail oli noorte omaalgatus ja initsiatiiv (olgugi tollase poliitilise režiimi iseloomu määratud piiratud tähenduses) realiseerunud massitaidluses ja -spordis, hobitegevuses jne. Kõrgelt oli väärtustatud rahvusliku identiteediga seostuv kodukohakeskne seltsitegevus. Ununemas ning noortekeskonnas

praktiliselt üsna väärtusetu oli aga erakondliku pluralismi ja ametiühingute kogemus. Olemasolevad organisatsioonid ei olnud ka volitatud korraldama avalikke diskussioone ega iseseisvalt algatama poliitilisi aktsioone.

1988. aasta on piirjoon, millest alates saab Eestis rääkida kodanikualgatuselavastamisest ja uuest sisust (vt Laar, Ott, Endre, 1996). Tekkisid suured rahvaliidumised. Algas ka sõjajärgsete ühenduste aktiivne, noortegi poolt entusiasmiga tervitatud taasloomine. Sellega seondub maailmavaatelise pluralismi taaskujunemine: eri poliitilise orientatsiooniga erakondade alged, ka kristliku maailmavaate tagasitulek jne.

Võrreldes iseseisvuse taastamise perioodiga ei ole kodanikualgatusel ja ühiskondliku dialoogi repertuaar nüüdseks laienenud, pigem vastupidi (Ruutsoo, 1998). Eesti iseseisvuse taastamise käigus ladestunud ja avalikustunud huvide konfliktis on leida mitmesuguseid kihistusi, millest igaks annab moodustuvale kodanikuühiskonnale oma ilmet. See aspekt Eesti ühiskonna arengus on seni n-ö poliitika- ja poliitikuteväliselt veel analüüsimata, välja arvatud ehk erakondi puudutav (vt nt praegusaja erakondi puudutavaid osi raamatus: Toomla, 1999).

Kogu Eesti elanikkond on tänaseni organiseerunud üsnagi tagasihoidlikult. Eestlaste organiseerumistase on seejuures mõnevõrra kõrgem kui mitte-eestlastel (Ruutsoo, Siisiäinen, 1996). Uurimused on näidanud, et muulaste organiseeritus (nt noorteühendused) langes üleminekuperioodil kiiremini kui eestlaste oma. See aga tähendab paraku muust rahvusest inimeste sotsiaalse ja poliitilise deprivatsiooni kasvu (Blom, Melin, Nikula, 1996, lk 45, 46).

Oma tähendus on ilmselt ka asjaolul, et mitte-eestlaste poliitiline kultuur või organisatsiooniline kapital soodustas rohkem vahetuid aktsioone kui institutsioonides tehtavat tööd. Aktsioonidele orienteeritus jätkus mitte-eestlastel ka pärast üleminekuperioodi. Põhjus oli ja on ka Eesti kodakondsuspoliitikas, mis ei luba mittekodanikel poliitiliselt organiseeruda ja muudab ka aktiivsetele noortele vastavaile institutsioonidele juurdepääsemise raskeks (Ruutsoo, 1998a).

Postkommunistlikus Kesk- ja Ida-Euroopas jääb Eesti mõnede vaatluste kohaselt kodanikuaktiivsuse poolest riikide teise, passiivsemasse poolde (Veivoda, 1998). Eestil on oht muutuda “kodanikuühiskonna kõrbeks” (Arato termin (Offe, 1996)). Võimalikuks on peetud ka sellist arengut, mille puhul Eestis ei tekigi klassikalist kodanikuühiskonda.

Organisatsioonides osalemine on Eestis kuus kuni seitse korda väiksem kui Skandinaavia maades. Eestile on veel paraku iseloomulik, et inimesed võõranduvad poliitilisest ja halduslikust eliidist. Võõrandumistunne aga vähendab inimeste valmisolekut osaleda ühistegevuses, seades nii küsimärgi alla ka riigi talitlemise efektiivsuse. Eriti taunitav on sellise seisundi kujunemine noortel, kelle seos riigi ja ühiskonnaga on tervenisti alles kujunemisejärgus.

Märgitud muret tekitava prognoosi taustal on äärmiselt oluline jälgida, kas on just noorte keskkonnas näha ka teistsugust arengut võimalikuks tegevaid tendentse. Kas iseseisvuse taastamise järgsest ülemineku perioodist stabiilsele poliitiliste institutsioonide arengule jõudmisel võib näha ka märke noore põlvkonna liikumisest poliitilisest võõrandumisest poliitilisse osalusse?

Just noorte seas niisuguste arengute võimalusi otsida on seda olulisem, et siis võiks edasi kõnelda poliitilise elu barjääride murenemisest generatsioonide vahel, mille olulisust demokraatliku kodanikuühiskonna kindlustumise seisukohast Eesti-taolises üleminekuühiskonnas tuleb pidada äärmiselt oluliseks (Paakkunainen, 1998, lk 140).

Koolilõpetajate poliitilised huvid

Sotsialistlik ühiskond oli ülepolitiseeritud — muu hulgas ka tolles mõttes, et peaaegu kõik vastavas vanuses noored kuulusid poliitilistesse noorsoo-organisatsioonidesse ning võtsid vähem või rohkem kohustuslikus korras osa riiklikult ettekirjutatud üritustest ja riitustest. Samas oli politiseeritud organisatsiooni- ja seltskonnaelu

noortele tegelikult peamine massiliselt avatud eneseteostuse tee ühiskonna elukorralduses kui ka sellega seonduvate oskuste ja võimete edendamise ning eneseavaldamise võimalus.

Tänane Eesti ühiskond on jõudnud teistsugusesse arenguseisundisse. Noortel on arvukalt muid huvisid ning võimalusi kui poliitikaga tegelemine. Vähene huvi poliitika vastu, mida on täheldatud esmajoones madala valimisaktiivsuse ja vähese püüdluse alusel kuuluda erakondadesse, võib küll olla kahetsusväärne, ning vana põlvkonna esindajad taunivad seetõttu tihtipeale seepärast praeguse noorsoo meelelaadi. Tegelikult oli selline normaalne ühiskond silme ees, kui käis vabadosliikumine, millest noored ometi aktiivselt osa võtsid, ning ühiskondlikku ideaali vastandati sotsialistlikule tegelikkusele (Misiunas, Taagepera, 1997).

Andmed, millel põhineb järgnev analüüs, on pärit Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna sotsioloogia osakonna, Eesti Vabariigi Haridusministeeriumi ja maakondade haridusametite ühistööna 1992. ja 1997.–1999. aastal tehtud põhi- ja keskkaridust lõpetavate noorte esinduslike kordusuurimuste materjalidest (Saarniit, 1998). Sellisele kahele hariduskohordile iseloomulike vaadete võrdlus peaks lubama välja tuua poliitiliste vaadete nihkeid üleminekuaja algusjärgu ning juba stabiliseerunud muutustega 1990. aastate lõpupoole vahel. Nihete suund ja ulatus peaks omakorda lubama järeldada, kas noorte poliitilistes vaadetes on näha liikumist tsiviilühiskonnale omaste poliitiliste struktuuride omaksvõtu poole.

Eesti koolinoorte poliitilisi huve vahetult puudutavaid indikaatoreid oli nii 1992. kui ka 1997.–1999. aastal andmekogumiseks kasutatud ankeedis kahel teemal. Esiteks tehti kindlaks, **mil määral peavad noored vajalikuks hoida end kursis poliitilise eluga.** Vaatluse all on kolm tasandit: maailmas; Eestis; oma maakonnas, kodulinnas, vallas. Teiseks uuriti, **mil määral jälgivad noored poliitilist elu Eestis.** Poliitikafäärid, mida seejuures silmas peetakse, on Riigikogu töö; valitsuse tegevus; erakondade tegevus; Eesti suhted teiste riikidega. Kokku oli seega seitse poliitika huvi indikaatorit ja igale küsimusele sai vastata kolmepallisel skaalal.

Tabel 1. 1997.–1999. aasta koolilõpetajate hinnang enda kursisolekule poliitikaga (%), keskmised)

Hinnangu variandid	Mil määral hoiate end kursis poliitilise eluga ...					
	1992			1997–1999		
	maailmas	Eestis	oma maakonnas, kodulinnas, vallas	maailmas	Eestis	oma maakonnas, kodulinnas, vallas
1 Ei tunne erilist huvi	8,7	17,9	56,4	17,2	13,6	18,1
2 Vahel tunnen huvi	58,5	51,3	39,1	66,4	62,4	52,0
3 Olen hästi kursis	32,8	30,8	4,5	16,4	24,0	29,9
Kokku	100	100	100	100	100	100
Keskmine	2,24	2,13	1,36	1,99	2,10	2,12

Koolinoorte huvi poliitika eri tasandite vastu (tabel 1) on kahe andmekogumisega hõlmatud aja jooksul oluliselt muutunud. 1992. aastal olid koolilõpetajad enda hinnangul rohkem kursis maailma ja sellest mõnevõrra vähem Eesti poliitikaga ega tundnud erilist huvi kodukoha poliitilise elu vastu.

On ilmne, et ajal, mille kohta esimese osaurimuse andmed käivad, ei peetudki kohalikul tasandil toimuvat tähelepanu ning jälgimist väärivaks poliitikaks. Kohalikud omavalitsused polnud arvestatav poliitiline jõud, mis oleks otseselt mõjutanud inimeste, sealhulgas noorte elu. Erinevus käesolevas tabelis toodud hinnangutes peegeldab just seda vahetegemist.

Aastakümne viimaseks kolmandikuks on olukord teisenenud. Kohaliku tasandi poliitiline elu on tõusnud koolilõpetajate poliitika-huvide spektris laiema maailma ja Eestiga võrreldes viimaselt kohalt esimeseks.

Selle nihke enim põhjendatud seletuseks võib olla, et üheksakümnendate algul olid Eesti ja muu maailma suhted eriliselt aktuaalsed. Eesti iseseisvuse kindlustumine jms laiema tasandi probleemid

paelusid nii või teisiti kõigi tähelepanu ja nähti, et sellest oleneb otseselt Eesti edasine areng. Aastakümne lõpuks on Eesti iseseisvus stabiliseerunud ning arengu kese on paiknenud kohalikele poliitilistele protsessidele. Noored tunnevad, et kohapeal langetatakse olulisi otsuseid, ning soovivad asjadega kursis olla. Kursisolek on samas kaasarääkimise eelduseks.

Hinnangute keskmiste vahed on 1997.–1999. aasta andmeil tublisti väiksemad kui 1992. aastal. Seega on tegemist poliitikahuvide suunatuse ühtlustumisega. 1992. aastal on kõrgeima ja madalama keskmise erinevus märkimisväärne, 1997.–1999. aasta andmeis suhteliselt väike.

Tabel 2 vaatleb noorte huvi poliitika vastu eri tasanditel Eestis ning analüüsib siinse poliitilise elu jälgimist koolilõpetajate poolt.

1992. aastal olid õpilaste huvides poliitiliste institutsioonide vastu esikohal suhted teiste maadega. Teisel kohal paiknes tähelepanu seadusandliku võimu tegevusele, valitsus ja erakonnad pälvivad ühepalju vähem tähelepanu. 1997.–1999. aastal olid endiselt esikohal suhted teiste riikidega. Teiseks on aga tõusnud tähelepanu täidesaatva võimu tegevusele. Parlament ja erakonnad pälvivad nüüd valitsusest vähem tähelepanu, erinevused pole aga nii suured kui 1992. aasta andmetes.

Kõnekas nihe on see, et kui varem jälgisid koolinoored rohkem Ülemnõukogu kui seadusandliku võimuorgani tööd ja vähem valitsuse tegevust, siis nüüd on huvitatus teistpidine. Üheksakümnen-date lõpu koolinoorte huvi erakondade vastu on kümnendi algusega võrreldes mõnevõrra kasvanud, kuid ka neid, keda parteid ei huvita, on juurde tulnud. See on tähelepanuvääriv, kuivõrd leiab aset erakondade poolt poliitilises elus oma koha sissevõtmise ja parteidele noortegi poolt suurema huvi omistamist eeldava taustal.

Nii on võrreldes üleminekuaja algusperioodiga noore põlvkonna huvi eri poliitikatasandite vastu ühtlustunud: kui huvitatakse ühest, siis ollakse kursis ka teisega. Selles mõttes on praegune olukord teistsugune kui kümnendi algul, mil pandi palju tähele maailmapoliitikat ning arvati vähe kodukandi omast.

Tabel 2. 1992. ja 1997.–1999. aasta koolilõpetajate huvi Eesti poliitiliste institutsioonide vastu (% , keskmised)

Hinnangu variandid	Mil määral te jälgite poliitilist elu Eestis?							
	1992				1997–1999			
	Ülemnõukogu*	Valitsus	Erakonnad	Suhted teiste riikidega	Riigikogu	Valitsus	Erakonnad	Suhted teiste riikidega
1 See ei huvita	34,8	72,3	72,3	8,2	51,3	41,9	63,0	12,5
2 Jälgin mõnevõrra	58,2	25,9	26,5	64,6	45,5	51,9	34,1	64,9
3 Olen hästi kursis	7,0	1,8	1,2	27,2	3,2	6,2	2,9	22,6
Kokku	100	100	100	100	100	100	100	100
Keskmine	1,72	1,30	1,29	2,19	1,52	1,64	1,40	2,10

* Kõrgeim seadusandliku võimu organ kandis veel 1992. aastal Nõukogude ajast pärit Ülemnõukogu nime; praegu on samas staatuses Riigikogu.

Nii parlamendi, valitsuse, erakondade tegevuse, maailmapoliitika ja rahvusvaheliste suhete kui ka oma maakonna, kodulinna või -valla poliitika-asjadest huvitumine on omavahel tugevasti seotud. Tegemist on küllaltki ühtse sündroomiga, mitte üksiktunnuste kaupa ilmneva juhuslikuma huviga.

Suur nihe on toimunud kodukandi poliitika vastu huvi tundmises: just see on kümnendi algusega võrreldes märgatavalt kasvanud. Kohalikud omavalitsused on poliitilise institutsioonina viimastel aastatel Eestis oluliselt teisenenud. Õpilaste hinnangutes peegeldub see nihe selgesti.

Koolinoored on nüüd rohkem kui enne kursis valitsuse tegevusega. Samas aga on vähenenud maailmapoliitikaga kursis olijate hulk. Kujunemas on seega normaalsem, stabiilsele demokraatlikule kodanikuühiskonnale omasem poliitilise elu peegeldus noorte huvides ja poliitilistes teadmistes.

Andmete detailsem analüüs näitab, et noorte poliitikahuvides ilmnevad ka vanuselised, rahvuslikud, regionaalsed jt erinevused, nagu need iseloomustavad õppurnoorte vaimsus tervikuna. Samas jäävad sellised erinevused õppivate noorte eri rühmade vahel kirjeldatud üldtrendide piiresse. Arvestades muutuste ulatust ja kahe uurimuse vahelist lühikest aega, on kõnealused muutused Eestis olnud tähelepanuväärselt kiired.

Õpilaste osavõtt ühendustest ja organisatsioonidest

Üheks noorsoo poliitilise aktiivsuse kõige kaalukamaks näitajaks on kuuluvus noorteorganisatsioonidesse või parteidesse. Praegune olukord erineb põhimõtteliselt riigisotsialismi perioodist, mida iseloomustas massilise liikmeskonnaga ainupartei ning õpilaskonnas absoluutset enamust haaranud komsomoliorganisatsioon. Praegune eri organisatsioonidesse kuulumine kõneleb erinevalt tollest ajast

juba sellest, kui aktiivne on esimene kodanikuühiskonna noor põlvkond ise selle loomises osalejana.

Tabel 3. Koolilõpetajate kuuluvus mingisse noorteorganisatsiooni või parteisse (%)

Kas te ise kuulute mingisse organisatsiooni või parteisse?		
	1992	1997–1998
Ei	95,2	90,4
Jah	4,8	9,6

Noorte organiseeritus on käesoleva aastakümne algusega võrreldes suurenenud ligi viie protsendi võrra. Selline nihe annab tunnistust uuel, demokraatlikul alusel poliitilistesse organisatsioonidesse kuulumise algusest.

Andmete vaatlus Eesti regioonide kaupa näitab, et üldine aktiveerumine on mingil määral iseloomulik kõigile maakondadele: kuigi maakonniti poliitilistesse organisatsioonidesse kuulujate protsendid erinevad, leiame organisatsioonidesse haaratuse kasvu igalt poolt. Regionaalsed erinevused on ilmselt suuresti subjektiivset laadi: kas on olnud aktiivseid õpetajaid ja teisi innustavaid kaasõpilasi.

Samuti on palju olenenud noorte seas tegutsevate organisatsioonide ettevõtlikkusest: nii on maakondi, kus mingi organisatsiooniga on haaratud märkimisväärselt palju koolilõpetajaid, seejuures regiooni kõikidest uurimusest haaratud koolidest jne.

Andmed noorte organiseeritusest kinnitavad täiesti ka teiste teemadega seoses esile toodud sotsiaalsete erinevuste kaalu noortekeskkonnas. Vahed noorte organiseerituses, kes lõpetavad näiteks põhikooli suuremas asulas asuva keskkooli seinte vahel või väikeses maakoolis, on kaalukad. Samuti on regionaalseis ja kohalikes keskustes haridust omandavate noorte seas mingeisse organisatsioonidesse kuulujaid oluliselt rohkem kui administratiiv- ja

majanduskeskustest väljaspool paiknevate koolide lõpetajate hulgas.

Üleminekuage tähendab ka seda, et erinevate organisatsioonidega liitumise vormistamise otstarbekusse suhtutakse eri moodi. Nii kuulub pealinnas Tallinnas ja selle lähiümbruses, kuhu on koondunud suurim osa noorest põlvkonnast, mitmesugustesse organisatsioonidesse 6,9% koolinoortest, selles regioonis on esindatud olulisimad kogu Eestit hõlmavad organisatsioonid, millest igaühel on ometi võrdlemisi vähe liikmeid. Muudest andmetest selgub, et noored on nende organisatsioonide tegevusega kursis, tihedas omavahelises suhtlemises võetakse ka osa organisatsioonide üritustest, nende liikmeks vormistatakse end aga palju harvemini.

Samas regioonis tegutseb suurel hulgal spordi-, taidlus-, huvi- ja muid noorterühmi, mille osa noorte elus on oluline. Nende puhul on aga tüüpiline pigem liikmeks oleku vormistuse ning enda mingi organisatsiooni liikmeks mittepdamine. Nii on noorte eri vormides organiseeritus uurimustes väljatoodust märksa suurem; organiseeritus kasvab aga igal juhul.

Eesti ja vene õppekeelega koolide olukorra võrdlus võimaldab selgitada veidi noorsoo organiseerituse kujunemise tagamaid. Vene õppekeelega koolides on organiseerunud 6% ja eesti omades 10% lõpetajaist. Selle vahe tekkimises tuleb esile, et käimas on paljude sõjaeelsete noorteühenduste tegevuse taastamine, millele oli tol ajal ja on ka praegu iseloomulik eesti õpilaste kaasahaaramine. Teise põhjusena saab tuua, et üleminekuaja paljusid muulasi šokeerinud oludes on vähem esile kerkinud eestvedajaid, kes loovad organisatsioone, tõmbaksid ka muulasnoori kaasa jne.

Eespool on toonitatud võimalust, et õpilaste organiseerumise seisukohalt on oluline tähtsus koolis valitseval õhkkonnal. Selle eelduse kontrollimise võimalust näeme õpilaste organiseerituse ja koolis õpilasmavalitsuse tegutsemise seose kindlakstegemises. Selguski, et koolides, kus on tulemuslik õpilaste omavalitsus (kas õpilaste arvates hästi töötav või selline, mida õpetajad piiravad ja millel järelikult on ka mõju), on rohkem organiseerunud koolilõpetajaid (12%) kui teistes koolides (5–9%). Küllap on suur osa

mitmesugustesse organisatsioonidesse kuulujatest just õpilasoma-
valitsuste liikmed, kes veavad koolis ka muud ühistegevust. Õhk-
kond peab aga koolis olema selline, et need aktiivsed noored esile
kerkivad ja midagi teha saavad.

Kui koolinoor kuulub mingisse organisatsiooni või erakonda, siis
on suurem tõenäosus kui teistel, et ta on kursis maailma — 22,6%
(kõigi keskmine 16,4%) ja Eesti poliitikaga — 29,3% (kõigi kesk-
mine 24%). Ühiskondlikult aktiivsed noored jälgivad seega ootus-
päraselt poliitikat ja on sellega teistest rohkem kursis.

Organiseeritud õpilaste arusaamad, missugune peab olema
noorteorganisatsioonide ülesehitus, erinevad mõnevõrra organisat-
sioonidesse mittekuuluvate noorte omadest. 71,7% koolilõpetajata-
test, kes kuuluvad mitmesugustesse ühendustesse, arvab, et Eestis
peaksid olema ülemaalsed noorteorganisatsioonid, millel oleksid
kohalikud allorganisatsioonid — kõigi keskmine on selle näitaja
poolest 59,2% ($r=.1$). 70,4% ühendustesse kuulujatest arvab, et
olema peaksid noorte endi algatusel kujunevad iseseisvad koha-
likud organisatsioonid — kõigi keskmine 54,9% ($r=.1$).

Mõned järeldused

Analüüs näitas seega (vt veel tulemusi: Raadik, 1999), et kahe
osauurimusega haaratud aastatega on õppivate noorte vahekorras
poliitikaga toimunud märkimisväärsed nihked.

Tervikuna saab teha järelduse, et õpilaste poliitilised huvid ja
soov olla seotud poliitilise eluga on 1990. aastail arenenud tsiviil-
ühiskonna edenemisele soodsas suunas. Ülalkirjeldatud muutused
koolinoorte poliitilistes huvides kõnelevad sellest küllaltki ühe-
mõtteliselt.

Reaalne osavõtt ühiskonna asjadest tundub aga olevat selline, et
saab järeldada: tegevus, mida arendavad noorte kaasatõmbamiseks
poliitilised organisatsioonid ja milleks loovad eeldusi nii koolid kui
ka kohalik elu, jäävad maha noorte valmisolekust osa võtta Eesti

ühiskonna edasiliikumisest tsiviilühiskonna süvenemise poole. Siin esitatud ja teised andmed näitavad, et noorte haaratus poliitiliste institutsioonidega kui ka näiteks sellise rohujuurte tasandil sotsiaalse elu korraldusega, nagu on koolinoorte puhul õpilasmavalitsus, samuti kursisolek poliitiliste organisatsioonidega, ei ole kuigi ulatuslik.

Probleeme näeme veel ühelt poolt koolinoorte negatiivses hoiakus olemasolevate erakondade suhtes, mis on rahva suure osa poliitilise võõrandumise ilminguid. Veel selgub samadest uurimisandmetest, et noorte ja poliitika vahetõrja iseloomustavad näitajad on märkimisväärselt diferentseerunud territoriaalselt: maakonniti erineb õpilaste osalus õpilasmavalitsuses suuresti. Ilmne on ka eesti ja vene noorte hoiakute erinevus: nii on vene noored märksa vähem huvitatud noorteprobleemide lahendamisest kohalikul tasandil ning vastavas tegevuses ise osalemisest.

Õeldut võiks kokku võtta seisukohana, et õppivate noorte tasandil ei ole tsiviilühiskonna poole liikumise keskne probleem mitte niivõrd praeguste noorte subjektiivseses valmisolekus kui noorte kaasahaaramises olemasolevate poliitiliste struktuuride tegevusse, mis jõuaks noorteni ja oleks neile vastuvõetav.

Kirjandus

Avatud Eesti Fondi pöördumine Eesti Vabariigi presidendi, Riigikogu esimehe, peaministri ja avalikkuse poole.

<http://www.oef.org.ee/news/press980121.html>, 1998.

Blom, R., Melin, H., Nikula, J. Material for Baltic Models of Transformation. National Reports. Tampere: Tampereen Yliopisto, 1996, lk.

Kinkar, F. Eesti haridusseltside ajaloost. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996.

Laar, M., Ott, U., Endre, S. Teine Eesti: Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991. Tallinn: SEJS, 1996.

Misiunas, R. J., Taagepera, R. Balti riigid: sõlmeaastad 1940–1990. Tallinn, 1997.

Offe, C. *Varities of transition*. Cambridge: Polity press, 1996.

Paakkunainen, K. *Commodification and Professionalisation of Youth Policy*. Helve, Helena (ed.). *Unification and Marginalisation of Young People*. Youth research 2000 Programme. Helsinki: Hakapaino Oy, 1998.

Raadik, K. *Õppivate noorte poliitiliste huvide kujunemine ja muutumine tsiviilühiskonnale liikumise ajajärgul Eestis: Bakalaureusetöö Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna sotsioloogia osakonnas*. Tartu, 1999.

Ruutsoo, R. *Euroopa Liit ja Eesti rahvusriik*. Eesti rahvusriik, kodanikuühiskond ja eurointegratsioon. <http://gaia.gi.ee/üiss/euro/eell/ptk1.htm>. 1998.

Ruutsoo, R. *Society, parliament and legislation. The Role of Socio-Economic Studies and Parliamentary Information and Research Services in Legislation — in the context of the EU enlargement*. Tallinn: Chancellery of the Riigikogu, 1999, lk 67–80.

Ruutsoo, R., Siisiäinen, M. *Restoring Civil Society in the Baltic States, European Studies, 2*. Budapest: The Challenge of Europization in the Region: East Central Europe. Hungarian Political Association and the Institute of Political Science of the Hungarian Academy, 1996.

Saarniit, J. *Eesti koolinoor 1992/1997. Eesti koolilõpetaja: põlvkondadevahelisi ja piirkondlikke erisusi*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1998.

Toomla, R. *Eesti erakonnad*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.

Veivoda, I. *Finding Their Own Way. Transition, 1998, vol. 4, N 6*.

Käitumisprobleemidega laste kohtlemine Eesti koolisüsteemis: kvalitatiivne uurimus režiimsete erikoolide ja sanatoorsete koolide ülesannetest

Anne Õuema, Anu Aavik

Sissejuhatus

Statistikat jälgides võib öelda, et kuritegevus, sh noorukite kuritegevus on alates 1990. aastate algusest kasvanud (Ahven, 1998). Samas ei ole päris korrektne väita, et inimesed on muutunud kuritegelikumaks. Kuritegevus on pärast Eesti taasiseseisvumist omandanud uue kvantitatiivse taseme ja kvalitatiivse eripära. See on seotud range sotsiaalse kontrolliga plaanimajandusühiskonna arenemisega turumajandusühikonnaks, kus ka kontrollisüsteem pole sedavõrd tsentraliseeritud. Ühiskonna võimaluste avarumine pakub uusi tegevusvõimalusi, sh kuritegevuseks. Seepärast ei olegi nõukogude perioodi kuritegevus täielikult võrreldav praegusega (Eesti inimarengu aruanne, 1999).

Kuritegevuse võimaluste laienedes võib tunduda, et rohkem kui kunagi varem on vaja süsteemi, mis tegeleb kuritegelike noorte resotsialiseerimise ehk ümberkasvatamisega ja noorte kuritegevuse

preventsiooni ehk ennetamisega. Noorte kuritegevuse struktuuri ja iseloomu muutused on seotud Eesti ühiskonna üleminekuprotsessidega. Siirdeühiskonna staatus tuleb ilmsiks ka nõrgenenud või veel väljakujunemata institutsioonides, mis tegelevad käitumisprobleemidega noorukite järelevalve ja ümberkasvatamisega.

Käesolevas artiklis tuleb juttu käitumisprobleemidega laste kohtlemisest Eesti koolisüsteemis, täpsemalt sellest, mida peavad käitumisprobleemidega lapsi õpetavad koolid oma ülesanneteks ja kui efektiivselt nad oma ülesandeid täidavad. Uurimus, millel käesolev artikkel põhineb, sai teoks Haridusministeeriumi tellimuspõhise HSOEP 00899 raames ajavahemikul detsembrist 1998 aprillini 1999 (Eesti käitumishälvikute ..., 1999).

Käitumisprobleemidega laste suunamine sanatoorsesse kooli ja režiimsesse erikooli

Käitumisprobleemidega laps

Käitumisprobleemidega lapseks peetakse antud kontekstis koolikohustuslikku last, kellel on normintellekt ja kelle käitumine koolis ja/või väljaspool kooli on vastuolus oluliste moraalinormide, reeglite või seadustega.

Nooruki probleemne käitumine tekitab muresid nooruki kaaskondlastele (õpetajad, kaasõpilased, perekond jne). Kujunevad pinged on probleemide allikaks ka noorukile endale, kuid sellele kesken- dub väliskeskkond vähemal määral. Nii ühiskonna turvalisuse huvi- des kui ka nooruki paremaks toimetulekuks oma igapäevases kesk- konnas on oluline, kuidas nooruki käitumist suudetakse mõjutada.

Käesolevas artiklis ei käsitle me juhtumeid, mis jäävad välja- poole kooli (nt koolikohustuse täitmisest kõrvale jäävad tänava- lapsed).

Käitumisprobleemidega lapsed võivad õppida igas koolitüübis — tava- või erikoolis (sh tavakooli tava- või eriklassis). Järgevalt on

meie tähelepanu keskmis käitumisprobleemidega lapsed, kes õpivad range režiimiga erikoolis (edaspidi erikool) ja eelmisest vähem range režiimiga sanatoorses koolis (edaspidi sanatoorne kool).

Suunamine sanatoorsesse kooli

Sanatoorne kool on esialgu loodud krooniliste terviseprobleemidega lastele (lastehalvatust põdenud, kopsuhaiged jne). Hiljem on sellesse loetellu lisandunud ka psüühika- ja käitumishäired. Tava-koolist jõuab laps nii sanatoorsesse kui ka erikooli oma erilise käitumise tõttu, mida märkab õpetaja, lapsevanem või mõni kolmas asjasse puutuv isik. Laps saadetakse edasiseks uurimiseks psühhiaatri juurde. Selleks, et saada vastu võetud sanatoorsesse kooli, on vajalik meditsiiniline diagnoos ehk tõendus pikaajalise tervisehäire kohta, samuti lapsevanema või hooldaja nõusolek. Käesolevas artiklis peetakse silmas vaid neid sanatoorseid koole, kuhu suunatakse psühhiaatriliste diagnoosidega lapsi.

Suunamine erikooli

Erikool on käitumisprobleemidega laste eri-õppekasvatuasutus. Nõukogude ajal suunati erikooli alaealiste komisjoni kaudu. Eesti taasiseseisvumisel alaealiste komisjonid kaotati. Alates 1998. aastast jõustuma hakanud alaealiste mõjutusvahendite seadusega kehtestatakse taas noorukite suunamine range režiimiga erikoolidesse alaealiste komisjonide kaudu, mida nähakse töötavat käsi käes kohtutega. Seoses nimetatud seadusega peaks lähiaastatel muutuma ka erikoolide õpilaskontingent. Kui vahepeal muutus laste suunamine erikooli küllalt meelevaldseks: erikoolidesse suunati näiteks ka "halbade perede" lapsi, siis nüüd võidakse saata sinna vaid lapsi, kes on toime pannud kriminaal- või haldusseaduse rikkumise, vältinud koolikohustuse täitmist või tarvitavad meele-mürke. Noor, kes satub edaspidi erikooli, peab olema vähemalt

12aastane. (Alaealiste ..., 1998). Üldjuhul ei tohi eri-kasvatuse-
õppeasutuses veedetud aeg ületada aastat.

Kui veel aasta tagasi tuli ette juhtumeid, kus puuduvate koh-
tade tõttu erikoolis diagnoositi laps ümber ja saadeti sanatoorsesse
kooli või vastupidi, siis eelnimetatud seadust arvesse võttes võib
prognoosida, et erikasvatuseasutused muutuvad lähitulevikus noorte
eelvanglasarnasteks kinnipidamiskohtadeks. See, millist funktsioo-
ni jäävad täitma sanatoorsed koolid, ei ole veel päris selge.

Olemasolevatest seadustest ei selgu, kuhu (või kas üldse) peaks
suunama need käitumisprobleemidega õpilased, keda alates alaealiste
mõjutusvahendite seaduse jõustumisest enam Kaagvere ja Puiatu
tüüpi erikoolidesse suunata ei saa. Üks võimalustest on suunata selli-
sed õpilased psüühika- ja käitumishäiretega laste sanatoorsesse kooli,
nagu Vastseliina või Orissaare sanatoorne kool, või munitsipaal-
algatuse korras loodud eri- või sanatoorsesse kooli. Viimastel aastatel
on avatud ka mõnedes tavakoolides probleemse käitumisega õpilas-
tele eriklasse (Leino, 1999). 1999. aastal sätestati ametlikult kas-
vatusraskustega 7.–9. klassi õpilaste klassi moodustamise tingimused
ja kord tavakoolis (Põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse ..., 1999).

Uurimuse eesmärk ja meetod

Uurimuse eesmärk

Uurimuse eesmärgiks oli selgitada kahe koolitüübi: erikooli ja sana-
toorse kooli efektiivsus käitumisprobleemidega laste kohtlemisel. Kooli
efektiivsus selgub sellest, kui edukalt täidab kool oma funktsioone.

Valim

Nagu öeldud, ei kajastu koolide funktsioonid seadusandluses kuigi
selgesti, seepärast alustasime sellest, milles näevad oma kooli funk-
tsioone õpilased, õpetajad-kasvatajad ja direktorid. Uurimuse käigus

tehti 50 süvaintervjuud Kaagvere, Puiatu ja Tapa erikoolis ning Orissaare ja Vastseliina sanatoorses koolis. Igast koolist küsitleti viit õpetajat või kasvatajat ja viit õpilast. Lõpuks tehti fookusgrupi intervjuu samade koolide direktoritega.

Uurimuse mikro- ja makrotasand

Kooli- ehk mikrotasand

Esiteks hindasime koolitüübi efektiivsust kooli kui organisatsiooni tasandil ehk mikrotasandil. Mikrotasandi analüüsi keskmes on organisatsiooni-kontseptsioon, mille kohaselt on organisatsiooni eri positsioonide esindajatel erinevad ülesanded/funktsioonid. Ülesanded ja nende täitmise viis määravad ära erinevate positsioonidega isikute suhted. Suhted organisatsiooni sees mõjutavad omakorda organisatsiooni kui terviku funktsioonide täitmise efektiivsust.

Selles kontekstis võib öelda, et koolid täidavad oma ülesandeid hästi ja on efektiivsed, kui selle tulemuseks on õpilase käitumise püsiv muutus paremuse poole (s.o kooskõlas domineerivate ja heakskiidetud normidega).

Erikooli kasvandikke, kasvatajaid ja õpetajaid ning direktoreid võib vaadelda kui eri positsioonide esindajaid kindlat tüüpi organisatsioonis.

Õpilased on kooli kui organisatsiooni hierarhias madalaima positsiooniga isikud. Nad on vahetu (ümber)kujundamise objekt, kellele kogu organisatsiooni tegevus on esmajoones suunatud. Õpetajad-kasvatajad on täideviijate positsioonil. Positsioonilt asuvad nad õpilastest kõrgemal, kuid alluvad oma tegevuses direktorile. Direktorid esindavad uuritavate koolitüüpide eliiti, kellel on küllalt suur sõnaõigus ja mõju kogu organisatsiooni tegevuse (funktsioonide) määratlemisele ja efektiivsusele asjakohaste seaduste ning olemasolevate ressursside kontekstis.

Vastavalt positsioonile erinevad ka isikute funktsioonid ja vajadused. Erisugustest funktsioonidest ja vajadustest tulenevalt võivad erineda ka õpilaste, õpetajate-kasvatajate ja direktorite arusaamad

funktsioonidest, mis peaksid koolil ideaalis olema, ja funktsioonidest, mida kool täita suudab.

Mikrotasandi analüüsil püüdsime välja selgitada:

- kooli ülesanded;
- milliseid ülesandeid suudab kool praegu täita;
- ülesannete täitmist takistavad asjaolud;
- kui efektiivseks hinnatakse kooli ehk kui kaugeleulatuvaks ja püsivaks hinnatakse õpilastes toimuvat muutust.

Küsimustele püüdsime leida vastuseid nii õpilaste, õpetajate-kasvatajate kui ka direktorite hinnangutest.

Kooli- ehk mikrotasand on tähelepanu keskmes artikli tulemuste osas (ptk 3, lk 101).

Ühiskonna ehk makrotasand

Teiseks hindasime koolitüübi efektiivsust ühiskonna ehk makrotasandil. Makrotasandi analüüsil vaatleme käitumisprobleemidega laste koolide funktsioonide seost ühiskonnaga laiemas mõttes. Sellel tasandil peame silmas probleemi funktsionalistlikku käsitlust, mille kohaselt võib rääkida erikooli ja sanatoorse kooli positiivsetest funktsioonidest Eesti ühiskonnas. Need on 1) käitumisprobleemidega noorte resotsialiseerimispüüd laiemas mõttes; 2) noorte normikohase käitumise forsseerimine üldiselt. Erikooli suunamine funktsioneerib näitena sellest, missugune sanktsioon võib järgneda nooruki käitumisele, kui ta ei järgi olulisi norme.

Makrotasandi analüüsil püüdsime leida vastuseid küsimustele:

- millisel määral õigustavad oma olemasolu erikoolid ja sanatoorsed koolid Eesti koolisüsteemis/ühiskonnas,
- millised on nende koolide tulevikuväljavaated.

Ühiskonna ehk makrotasandile pöörame suuremat tähelepanu artikli lõpus arutelu osas.

Süvaintervjuu ülesehitus

Käesolev uurimus on kvalitatiivne uurimus, kus uurimismeetodina kasutati süva- ja fookusgrupi intervjuud.

Uurimuse eesmärgiks oli pigem olukorra kirjeldamine kui hüpoteeside täpne testimine. Meetodi valikul sai põhiargumendiks nimetatud koolide funktsioonide ebamäärasus uurimuse planeerimise ja tegemise ajal ehk 1999. aasta alguses. Soovisime saada ülevaadet vastajate kujutlusest oma kooli funktsioonide kohta, välis- tamata ühtegi asjasse puutuvat alateemat, mida me ei oleks osanud ette näha (vrd Morse, 1994).

Süvaintervjuud tegi kaheksa intervjuueerijat. Igast koolist küsitleti viit õpetajat-kasvatajat ja sama arvu õpilasi. Intervjuu koosnes seitsmest alaplokist. Esimesed kuus kujutasid igaüks ühte võimalikku erikooli iseloomustavat ülesannet. Termin *erikool* all mõeldi intervjuueeritava kooli — vastavalt kas range režiimiga käitumisprobleemidega laste erikooli või sanatoorset kooli. Erikooli ülesannete all räägiti 1) inimese ümberkujundamisest, 2) iseseisvaks eluks ettevalmistamisest, 3) käitumise kontrollimisest ja teiste kaitsmisest, 4) karistamisest, 5) õpilaste kaitsmisest ning 6) teadmiste andmisest. Iga ülesandeplokk koosnes omakorda seitsmest väitest. Seitsmenda ülesandeploki all räägiti ülesannetest, mis võiksid iseloomustada erikooli lisaks nimetatutele. Nii õpetajatele-kasvatajatele kui ka õpilastele esitati hindamiseks ühesuguse sõnastusega väited. Vajadusel täpsustas intervjuueerija väite tähendust.

Iga ploki lõpus paluti nimetada vastaja arvates oma kooli kolm kõige olulisemat ülesannet ploki. Intervjuu lõpus paluti küsitletutel tuua välja nende arvates neli erikooli kõige olulisemat ülesannet ja hinnata olemasoleva erikooli vajalikkust.

Koolitüübi efektiivsust hindasime kooli ideaalsete ja reaalsete funktsioonide kaudu. **Ideaalsete funktsioonide** all uurisime, millised funktsioonid peaksid olema koolil ideaalis. **Reaalsete funktsioonide** all uurisime, milliseid funktsioone kool praegu täidab ja kui kaugeleulatuv (nii ajas kui ka ruumis) on intervjuueeritavate

arvates kooli mõju õpilastele. Kui ideaalsed ja reaalsed funktsioonid vastajate arvates üksteisest erinesid, siis küsisime ka arvamust põhjuste kohta, mis võivad lahknevuse tekitada. Sel viisil püüdsime kontrollida, kas tegemist on takistustega, mida on võimalik reaalsete ressursside olemasolul ja arendamisel kõrvaldada, või on kooli ideaalsete funktsioonide näol tegemist utoopiliste unelmatega, mille saavutamine antud oludes on ebareaalne (nt on vaja muuta põhjalikult inimloomust).

Kõik süvaintervjuud olid anonüümsed ja salvestati intervjueritavate nõusolekul.

Fookusgrupi intervjuu ülesekitus

Süvaintervjuude põgusa analüüsi alusel koostati direktorite fookusgrupi intervjuu kava.

Fookusgrupp moodustatakse isikutest, kes on lähedased uurimuse eesmärgi jaoks olulis(t)e omadus(t)e poolest, ent võivad evida mõneti erinevaid arvamusi ja kogemusi. Grupidünaamika on sünergeetiline tegur, mis soodustab teabe genereerimist. Seepärast võib fookusgrupi intervjuus esile tulla sellist informatsiooni, mis üks-ühele-intervjuu puhul oleks mõeldamatu. Eriti hea on kasutada fookusgrupi intervjuu meetodit komplekssete teemade uurimisel. See võimaldab heita pilku inimeste uskumustesse, hoiakutesse (Carey, 1994).

Meie uuritud fookusgrupi liikmete ühendavaks tunnusooneks oli direktoripositsioon koolis. Fookusgrupi intervjuus osales ühel ajal neli direktorit. Ühte direktorit intervjuerisime pisut hiljem, kuid fookusgrupi intervjuu kava alusel. Teatud mööndustega võib pidada viimasena intervjueritud direktori arusaama erikooli funktsioonidest siiski võrreldavaks fookusgrupis osalenud direktorite omadega. Võrrelda võib vastuseid, mida anti põhiküsimustele.

Fookusgrupi intervjuus paluti direktoritel hinnata samuti juba eespool nimetatud ülesandeid oma kooli võimalike funktsioonidena. Erinevalt süvaintervjuust ei palutud hinnata funktsioone

alaplukkide väidete kaupa. Süvaintervjuude põhjal koostati nimekiri kooli ülesannete täitmise efektiivsust takistavatest teguritest. Nimekirja lülitati ka mõned kooli haldamist mõjutavad tegurid. Direktoritel paluti anda hinnang, kas ja mil määral soodustavad toodud asjaolud nende arvates erikooli efektiivset tööd. Peale selle uuriti, millisena näevad direktorid oma koolide õpilaskontingenti, samuti seda, millised on direktorite tulevikukujutlused koolist.

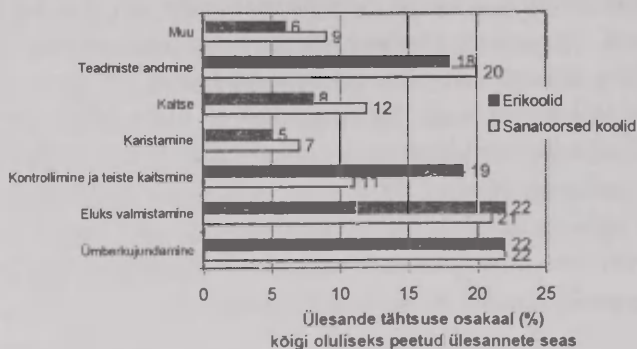
Direktorite anonüümsuse tagas meetod, mida rakendati intervjuude analüüsimisel ja tulemuste esitamisel.

Tulemused: režiimse erikooli ning sanatoorse kooli funktsioonid ja efektiivsus

Õpetajate-kasvatavate ja õpilaste hinnangud oma kooli ülesannetele

Oma kooli olulisemate ülesannete nimetamisel oli intervjuueritutel, eriti õpilastel, raske eristada tegelikku olukorda ideaalsest. Intervjuueritute kommentaaride põhjal saab siiski teha oletusi, kas räägitud on kooli ideaalsetest või reaalistest ülesannetest.

Sanatoorsete ja erikoolide respondentisikud nägid oma kooli olulisemaid funktsioone võrdlemisi sarnastena. Nii sanatoorsetes kui ka erikoolides peeti kõige olulisemateks ülesanneteks 1) isikuse ümberkujundamist, 2) õpilaste iseseisvaks eluks ettevalmistamist ja 3) teadmiste andmist. Põhiline kahe koolitüübi erinevus ilmnas kontrollifunktsiooni erisuguse osakaaluna koolide sagedamini nimetatud funktsioonide hulgas. Erikoolide õpilased ja õpetajad-kasvatavad rõhutasid oma kooli ülesandena kontrollifunktsiooni sagedamini kui sanatoorsete koolide respondentisikud (joonis 1). Õpetajad-kasvatavad ja õpilased olulisemate ülesannete nimetamisel ei erinenud.

Joonis 1. Range režiimiga erikoolide ja sanatoorsete koolide tähtsamate ülesannete erinevus intervjueritute hinnanguis.

Üheks olulisemaks eri- ja sanatoorse kooli ülesandeks pidasid kõik vastajad õpilase isiksuse ümberkujundamist. Ühena neljast olulisest ülesandest nimetas seda 25 erikooli vastajat 30st (83%) ja 15 sanatoorse kooli vastajat 20st (75%). Mõlema koolitüübi respondentgruppide hinnangus oli isiksuse ümberkujundamise osa 22% kõigi oluliselt peetud funktsioonide hulgast. Õpetajate-kasvatajate ja õpilaste osa isiksuse ümberkujundamise kui kooli funktsiooni rõhutamisel oli ühesugune.

Ilmnes järgmine paradoks: ehkki isiksuse ümberkujundamine võiks olla erikooli õpilaste käitumise muutmise võti, ei ole võimalik noort inimest muuta, kui ta ise seda ei taha. Käitumise muutmise peamiseks põhjuseks koolis peeti välist kontrolli, mille tulemusena on käitumise muutumine vaid väline ja ajutine.

Näiteid intervjuudest

“Noort inimest sellises eas muuta? [...] nende meel on nii nagu ta on — kord nii, kord naa. Kui oleme kahekesi, on üks asi, kui ta saab teiste juurde, siis ta meel jälle muutub, [...] ta ei suuda vastu panna ja läheb jälle oma rada. Kool peab sellega (ümberkasvatamisega) loomulikult tegelema, kuna siin on ikkagi väärustunud käitumisega

lapsed [...]. Peaks õpetama nii, et nad oleksid normaalsed inimesed, teisi arvestavad.” (Erikooli kasvataja.)

“Mõtlemist ei ole võimalik muuta, kui inimene seda ise ei taha.” (Erikooli kasvataja.)

“Me koputame ikka lapse enda südametunnistusele. Stiimuliks on puhkused, koju saamised ja siis nad hakkavad püüdma. [...] osadele ei mõju see ka. Eks see sõltub sellest ka, kuidas see laps on enne kasvanud, elanud ja olnud, aga seda ringi muuta suhteliselt lühikese ajaga on ju raske.” (Erikooli kasvataja.)

“Enesemuutmine ei ole ju tegelikult mitte kellegi teha kui ainult iseenda. Kool saaks küll kaasa aidata. [...] Õpetajad annavad selleks kindlasti omalt poolt kõik, aga poisid ise ei taha.” (Erikooli õpilane.)

“Väga vähesed muutuvad. [...] Poisid ise ei viitsi selleks eriti midagi teha. Neil ei ole tulevikus eesmärke ja sellel ei ole lihtsalt mõtet.” (Erikooli õpilane.)

“[...] ma ei näe, et me saaks niimoodi töötada, et lapsele piisaks näiteks ainult ühest aastast siinviibimisest, ta ei muutu. Sest muutmata jääb ka see keskkond, kuhu laps tagasi läheb. Tervel Eestimaal peaks tegelema rohkem vanemate kasvatamisega.” (Sanatoorse kooli õpetaja.)

“Meie koolis seda ei suudeta, muidu peaks see olema küll ülesanne. Mina tahan küll õigesti käituda, aga vahepeal see ei õnnestu. Midagi võib ju häirida ja ma lähen lihtsalt närvi. Ja teen midagi mõtlematut.” (Sanatoorse kooli õpilane.)

“Kui õpilane ise ei taha normaalseks saada, pole midagi teha. Õpetajad peavad käitumisest rohkem rääkima, siis see õnnestuks rohkem.” (Sanatoorse kooli õpilane.)

Nii sanatoorsete kui ka erikoolide õpetajad-kasvatajad nimetasid põhilise rakistusena õpilase perega tehtava töö vähesust. Lõpptulemusena jääb õpilase keskkond ikka muutmata. Teise olulise takistusena nimetati liiga vähest aega, mida on võimalik kulutada ühele õpilasele. Võib järeldada, et isiksuse ümberkujundamine kui oluline ülesanne on pigem sanatoorse ja erikooli ideaal, mis tegelikkuses hästi ei õnnestu.

Teiseks olulisemaks eri- ja sanatoorse kooli ülesandeks peeti õpilaste iseseisvaks eluks ettevalmistamist. Seda nimetas ühena neljast olulisest ülesandest 25 erikooli vastajat 30st (83%) ja 16 sanatoorse kooli vastajat 20st (80%). Iseseisvaks eluks ettevalmistamise osatähtsus teiste funktsioonide hulgas oli erikoolides 22% ja sanatoorsetes koolides 21%. Õpetajate-kasvatajate ja õpilaste osakaal nii iseseisvaks eluks ettevalmistamise kui ka kooli funktsiooni rõhutamisel oli ühesugune.

Iseseisvaks eluks, sh pereeluks ettevalmistamist ja üldiste tööoskuste õpetamist ei tehta intervjuueeritute arvates kummaski koolitüübis piisavalt süstemaatiliselt ja järjepidevalt. Takistavate teguritena toodi välja piiratud aeg, mida on võimalik kulutada ühele õpilasele, ja õpilaste vähene motivatsioon, mis tekitab omakorda vajaduse väliste stiimulite järele. Intervjuudest jääb mulje, et õpetajad-kasvatajad ei kujuta sageli ette, milles iseseisvaks eluks ettevalmistamine võiks üldse seisneda. Selline olukord kajastab selgesti vastava õppekava puudumist ja teisalt selle vajalikkust.

Näiteid intervjuudest:

“Vaja oleks rohkem iseseisvalt tegemist. Lapsi on palju ja kasvatajaid on vähe. Lastele peaks andma võimaluse ise teha ja proovida. Nii kõõgis kui ka mujal.” (Erikooli kasvataja.)

“Kool mingil määral valmistab meid ette tulevaseks tööeluks, aga seda peaks tegema rohkem ja mitmekülgsemalt. [...] Ilma arvutioskuseta on raske varsti hakkama saada.” (Erikooli õpilane.)

“Peaks veel rohkem olema klassijuhataja tööd, kuid aeg on väga piiratud.” (Erikooli õpetaja.)

“[...] otseselt küll me neid ette ei valmista.” (Erikooli kasvataja.)

“Kui sellega kuidagi otseselt tegelda, ma ei tea, mis see peaks küll olema, siis kahtlemata võiks tulemused paremad olla, kuigi selliste laste puhul ei saagi tulemus olla 100%.” (Sanatoorse kooli kasvataja.)

"[...] ja meie lapsed kardavad ellu astuda, osad jälle ei taha siit ära minna, kui on kaheksateist saanud. Nad on ebakindlad."
(Sanatoorse kooli kasvataja.)

Kolmandaks oluliseks ülesandeks peeti teadmiste andmist. Seda pidasid oluliseks ülesandeks 20 erikooli vastajat 30st (67%) ja 15 sanatoorse kooli vastajat 20st (75%). Teadmiste edastamise osatähtsus teiste ülesannete hulgas oli erikoolides 18% ja sanatoorsetes koolides 20%. Õpetajate-kasvatajate ja õpilaste osakaal teadmiste andmise tähtsustamisel oli ühesugune. Õppimisega seotud eduloomuse kogemine on eri- ja sanatoorses koolis omamoodi paradoksaalne. Õpilased, kes varem vältisid kooliskäimist, on sunnitud tegelema (eri)kooli ühe põhitegevuse — õppimisega. Ehkki teadmiste andmine põhineb peamiselt välisel sunnil, õnnestub see intervjueritute arvates üsna hästi. Takistavate teguritena teadmiste andmisel toodi lüngad õpilaste teadmistes, õpilaste ebaühtlane tase, õppekava raskus ja õpilaste vähene seesmine motiveeritus.

Näiteid intervjuudest:

"Meil on tavakooliga sama programm, nad [õpilased] isegi räägivad, et siin on kergem õppida kui tavakoolis. Põhjus on selles, et siin on nad sunnitud õppima ja seepärast tundub neile, et selles koolis on kergem." (Erikooli õpetaja.)

"Väljas on targematki teha, kui koolis käia. Aga siin ei ole niikuinii muud teha kui õppida. [...] Siin pead koolis käima. Nad kogu aeg ju näevad, kuidas sa koolis käid ja kas sa õpid. Ei ole võimalik kooli mitte minna." (Erikooli õpilane.)

"Õppimisele me paneme suure rõhu. Aga lüngad on neil oma koolidest, kellel vähem, kellel rohkem. Meil on siin konsultatsioonid, aga see on jälle, et õpetajad peavad palju vaeva nägema, et ise ka laps huvitatud on." (Sanatoorse kooli õpetaja.)

Eri- ja sanatoorsete koolide põhiline erinevus ilmnes hinnangus kontrollifunktsiooni olulisusele oma kooli ülesannete hulgas. Laste käitumise kontrollimist ja seeläbi teiste isikute kaitsmist pidasid erikooli nelja kõige olulisema funktsiooni hulka kuuluvaks

22 intervjueeritud 30st (73%), sanatoorse kooli olulise funktsioonina nähti kontrollifunktsiooni vaid kaheksal juhul 20st (40%). Kontrollifunktsiooni osatähtsus teiste olulisena nimetatud ülesannete seas oli erikoolide puhul 19% ja sanatoorsete koolide puhul 11%. Õpetajate-kasvatajate ja õpilaste osakaal kontrollifunktsiooni rõhutamisel oli mõlemas koolitüübis ühesugune.

Näiteid kontrollifunktsiooni vajalikkusest ja rakendamisest erikoolis:

"[...] kui nad on meie koolis, siis me saame neid suunata ja jälgida, aga kui nad süit ära lähevad, siis [...] see, kuidas ta saab hakkama, [...] sõltub juba inimesest endast. [...] Ma usun, et erikool on vajalik lastele, sest siin saavad nad oma negatiivsetest käitumisharjumustest kasvõi teatud ajaks priiks." (Erikooli kasvataja.)

"Peamisteks vahenditeks [...] on pidev järelvalve õppetöö üle ja ka karistused ja kiitused. Puhkusepäevade juurdepanemine/ära võtmine, töötoimkonnad jms." (Erikooli kasvataja.)

"Arvan, et me kontrollime liiga palju [...]. Tegelikult peaks talle andma ka iseseisvust, mida ta süit väljas vajab, et suudaks ka iseisvalt otsuseid vastu võtta." (Erikooli kasvataja.)

"[...] kui laps tavalises koolis käia ei taha, ju on meie kool näiteks sobivam. [...] vaid erikoolis saab õpilasel nii silma peal hoida, et ta õpiks ja käituks korralikult." (Erikooli õpetaja.)

Erikooliga kaasneva kontrollifunktsiooni iseenesestmõistetavus väljendus ilmekalt mitme õpilase arusaamas, miks õpilasi üldse erikooli saadetakse:

"Kõige olulisem, miks süia pannakse, on see, et lapsed saaksid siin haridust ja ei segaks teisi inimesi ja et oleksid puhtamad ka tegelikult." (Erikooli õpilane.)

Erikooli kontrollifunktsioonist tuli juttu ka kõikide teiste ülesannete juures, millest intervjuude jooksul räägiti. Näib, et aja, personali jm ressursside puudus on muutnud kontrollimise tegekkuses domineerivaks funktsiooniks, mida on võrreldes eespool nimetatud ülesannetega ka kergem täita. Kontroll on väline,

rajaneb välistele stiimulitele ja karistustele (nt märkus, kartser vms). Tõenäoliselt on see mõjus vahend vaid erikooli oludes, väljaspool seda institutsiooni püsiv kontrollimehhanism puudub.

Sanatoorsete koolide õpetajad-kasvatajad rõhutasid samuti, et kontrollida saab õpilasi vaid koolis viibimise ajal. Väljaspool kooli ei ole kontroll võimalik:

"Jaa, see on meie ülesanne, ka ideaalis. See õnnestub rahuldavalt, oleneb meie õpetajatest ja kooli võimalustest. Ja kõikjal ei saagi ju neid kontrollida, nad käivad ka kodus. Ja ideaal ei ole 100% teostatav, sest sel juhul peaks õpilane õppima siin 3.–9. klassini." (Sanatoorse kooli õpetaja.)

Õpilased, ka need, kes pidasid kontrollifunktsiooni oma kooli oluliseks ülesandeks, kaldusid siiski arvama, et kool sekkub liiga palju oma õpilaste tegemistesse:

"Vaevalt, et me käitume nii, nagu nad tahavad. See [minu käitumine] sõltub minust." (Erikooli õpilane.)

"Ei peaks olema kooli ülesanne, aga on. See pole õpetajate asi, mida ma väljaspool kooli ja oma eluga teen." (Sanatoorse kooli õpilane.)

Leidus ka (erikoolide) õpilasi, kes arvasid, et kool peaks veelgi rohkem käitumist kontrollima. Need võisid olla õpilased, kes on ise teiste halva käitumise tõttu kannatanud:

"Käitumist peaks selline kool kontrollima. Tegelikuses mingil määral kontrollib ja siis jälle ei kontrolli. Kui mina siia tulin, siis [...] räägiti, et mingit vägivalda ei toimu, et kogu aeg kontrollitakse. Aga ikkagi on siin vägivald. See ei toimugi eriti tubades, vaid peale tunde. Kasvataja peaks tähelepanu pöörama, mida tehakse." (Erikooli õpilane.)

Üldiselt näisid õpilased pidavat kontrolli oma kooliga paratamatult kaasnevaks nähtuseks.

Karistamist ja laste kaitsmist nimetati kooli olulise ülesandena märksa harvem. Kaitsmist kalduti pidama paratamatult probleem-

sete lastega tegelevate koolidega kaasnevaks nähtuseks, mis ei ole eesmärk omaette.

Karistamine kooli võimaliku olulise ülesandena tekitab palju reaktsioone ja arvamusi. Joonisel 1 võib üllatada sanatoorsele koolile omistatud karistamisfunktsiooni võrdlemisi suur osatähtsus, võrreldes erikooliga. Intervjuude analüüsil selgus, et ehkki sanatoorsetes koolides nimetati karistamist nelja olulisema ülesande hulgas sagedamini, ei peetud sellega silmas sanatoorse kooli kui koolitüübi üht kõige olulisemat funktsiooni.

Vastajad mõistsid karistamise all pigem seda, et ükski koolis korda saadetud üleastumine ei tohiks jääda karistamata:

“Karistamine tähendab võib-olla just seda, et kui sa oled halba teinud, et sellel on alati tagajärg. Enamasti nad oma halbade tegude eest ikka mingi karistuse saavad. Kui lõpmatuseni karistust taga ei ole, siis tekib tal karistamatuse tunne. Karistamatuse tunne on kõige jubedam tunne.” (Sanatoorse kooli kasvataja.)

“Karistamine ei peaks olema [sanatoorse kooli funktsioon]. Kui sa midagi teinud oled, siis see aga on nüi.” (Sanatoorse kooli õpilane.)

Intervjuueerija: *“Kas siia kooli tulemine ei tundu sulle karistuse-na?”* — *“Mis nüüd karistusena, kui oled ikka ise pahandust teinud, pannakse siia kooli ja püütakse inimene teha.”* (Sanatoorse kooli õpilane.)

Erinevalt sanatoorsetest koolidest nõustus erikoolide personal üldjuhul väitega, et erikooli suunamise fakt iseenesest on karistamisakt. Samuti jäi kõlama mõte, et erikool on aste enne vanglat:

“Sinna [erikooli] peaks panema selleks, et teda [õpilast] mõjutada, aga kui tema on nüüd kohtu poolt suunatud, siis see on tahes tahtmata karistus. [...] Ideaalis ma peaksin võimalikuks, et pisi-vargad või niisugused saaks kuskile väiksesse kogukonda panna, et seal suudetaks teda mõjutada. Meil on vabaduse piiramine häda-abinõu, sest muidu nad jooksevad laiali. [...] Sundimisega ei saavuta suurt midagi peale negativistliku suhtumise sundijasse.” (Erikooli kasvataja.)

Siiski ei jäänud karistusfunktsioon kooli nelja olulisema ülesande hulgas domineerima. Intervjuude põhjal võib teha järelduse, et karistamine on funktsioon, mida erikool paratamatult täidab. Ideaalis ei peaks karistusel kui kooli funktsioonil olema kõige karmimat ja alandavat tähendust:

Näiteid intervjuudest:

"Panna siia, et parandada oma käitumist, mitte karistada. Parandada saab, kui selgitatakse, et endal tekiks tunne, et tahan muutuda. [...] Iga kasvataja jutt ei mõju. Ainult seda kuulatakse, kellel on rohkem võimu ja tema tekitab hirmu. Vaja oleks selgitada, et (lapsed) ise aru saaksid." (Erikooli õpilane.)

"Peaks karistama. See aitab paremini aru saada. [...] Ei peaks nii [...] karm olema, heaga saaks paremini. [...] Reeglite rikkumise eest peab karistama, aga kui mingi väike asi on, siis ei pea kohe kallale tulema." (Erikooli õpilane.)

Mitmel korral töid sanatoorsete koolide õpetajad-kasvatajad oma kooli olulise funktsioonina välja tegelemise õpilaste tervisega (vt joonis 1 "muu"), millele paraku liiga vähe tähelepanu pööratakse.

Intervjuude käigus koorus ühe alateemana välja erikoolile ja sanatoorsele koolile sobiva õpilaskontingendi probleem.

Nii mõnedki erikooli õpetajad ja kasvatajad märkisid, et erikooli on saadetud õpilasi, kelle probleem võiks leida lahenduse mõnes teises institutsioonis — lastekodus, tavakoolis või mõnes leebema režiimiga koolis. Raskete käitumishälvetega laste kokkupanek põhiprobleemina vaid õpiraskusi omavate lastega komplitseerib nii personali kui ka laste endi elu erikooli seinte vahel veelgi.

Näiteid intervjuudest:

"See kool on ikka rohkem sellistele, kellel on rohkem vargustega probleeme. Kooliprobleemidega poistele võiks olla mingi kergem kool. [...] Erikool on rohkem nagu õpetuseks ja hoiatuseks enne vanglat. [...] Siin koolis [on] käitumise kontroll päris hea. Sest siin koolis sa

ikka enne mõtled, kui teed, sest siin on ikka kartus, et saad mingi märkuse või ei saa koju.” (Erikooli õpilane).

“Takistab see, et siin on hulk lapsi diferentseerimatult koos. Teiseks töötajate puudus. Nii erinevad lapsed peaksid väiksemates rühmades elama ja kindlasti teistest eraldi, koos oleksid vaid tunnid.” (Erikooli kasvataja).

“Võib-olla tuleks luua veel rohkem selliseid erikoole-internaate, kus poleks nii rangeid piiranguid, kuid kus saaksid õppida käitumishäiretega lapsed, kes ei taha õppida ja kel on koduseid probleeme.” (Erikooli õpetaja.)

Sanatoorsete koolide staažikamad õpetajad-kasvatajad leidsid, et nende koolidesse tuleb üha rohkem käitumisprobleemidega lapsi ja vähem haigeid lapsi.

Näiteid intervjuudest:

“Meie kooli ülesanne ei ole tegelda käitumisprobleemidega. Meil on sanatoorne kool. Aga see ei peaks olema meie ülesanne. Aga tegelikult on. Palju meil siis neid haigeid lapsi on, enamikul on käitumishälbed: ei käi koolis, hulgub, mõni pole paar aastat koolis käinud. Raske on, kui haiged lapsed ja käitumisprobleemidega lapsed on koos.” (Sanatoorse kooli kasvataja.)

“Vastavalt kooli nimele ei peaks süia tulema käitumisprobleemidega lapsed, siin peaks olema diagnoosidega lapsed, paraku käivad need käsikäes — närvihälve ja käitumishälve.” (Sanatoorse kooli õpetaja.)

Direktorite hinnangud oma kooli ülesannetele

Erikoolide direktorid pidasid üheks oma kooli kõige olulisemaks ülesandeks ideaalis õpilaste iseseisvaks eluks ettevalmistamist. Reaalselt ei suudeta õpilasi iseseisvaks eluks piisavalt ette valmistada:

“Hea on, kui me võtame pedagoogikatõed ja kujundame inimese ümber. Tegelikuses aga pöördukasvanud puud enam sirgeks tagasi ei kasvata. Me võime teda voolida, aga kühm jääb ikka sisse. Me tegeleme sellega igapäevases töös küll, aga ega me ei jõua seda kühmu välja siluda, sest esiteks on ka ajalimüit niivõrd lühike.” (Erikooli direktor.)

Teiseks ülesandeks, mida erikoolide direktorid pidasid üksmeelselt oluliseks, olid teadmiste andmine, mis figureeris pingereas esimeste hulgas nii ideaalis kui ka tegelikuses.

Kolmas ülesanne, mida erikoolide direktorid ideaalis oluliseks pidasid, varieerus kooliti. Nimetamist leidis käitumise kontrollimine (õnnestub üsna hästi), õpilase kaitsmine (perekonna, sõprade eest), ümberkujundamine.

Tegelikult täidetavatest funktsioonidest pidasid erikoolide direktorid üksmeelselt oluliseks teadmiste andmist ja käitumise kontrollimist. Kolme olulise ülesande seas, mida õnnestub reaalselt täita, nimetati veel eluks ettevalmistamist ja õpilase kaitsmist.

Rääkides karistusfunktsioonist, avaldasid erikoolide direktorid arvamust, et ehkki ideaalis ei peaks kool karistusfunktsiooni täitma, on õpilaste karistamine siiski mõneti paratamatu:

“Ja karistamine samuti jääb, kuid minimaalselt, sest meie kool on juba selleks, et neid karistatakse juba sellega, et nad siia saadetakse, aga meie oma koolis oleme näinud praegu juba ja edaspidi samuti, et meie karistame küll ainult sellepärast, mis nad meil teevad.” (Erikooli direktor.)

“Kui seda lahti mõtestada, siis karistamine on riiklikult praegu ikkagi funktsioonina antud, nii et mitte kool ise ei ole karistusena mõeldud, aga ta riiklikult on paika pandud.” (Erikooli direktor.)

Sanatoorsete koolide direktorid pidasid ideaalis oma kooli olulisimateks ülesanneteks üksmeelselt eluks ettevalmistamist ja kaitset.

Näiteid sanatoorsete koolide direktorite arvamusest eluks ettevalmistamise kohta:

“Meie arvamus on selline, et kuna meil on õpilased, kellel on teataval määral raskused iseseisvasse ellu minekul, peaks esikohal olema iseseisvaks eluks ettevalmistamine, see on ideaalis. Seda raskendab asjaolu, et see nõuab tohutut individuaalset tööd, tööd vanematega, tööd valdade sotsiaaltöötajatega. See töö jääb napiks.” (Sanatoorsete koolide direktorite ühine arvamus.)

“Eluks ettevalmistamiseks puuduvad tegelikult igasugused võimalused peale tubade koristamise ja matkal käimise.” (Sanatoorse kooli direktor.)

Sanatoorse kooli olulisimate ülesannetena nimetati ka teadmiste andmist ja ravi. Tegelikult täidetavate funktsioonide suhtes olid sanatoorsete koolide direktorite arvamusel suhteliselt erinevad. Kokku langes vaid arvamus, et üks olulisematest tegelikult täidetavatest ülesannetest (mis ei olnud küll ühegi respondendi pingereas esikohal) on õpilase käitumise kontroll ja seeläbi teiste kaitsmine. Sanatoorse kooli reaalsete funktsioonidena toodi veel teadmiste andmist, eluks ettevalmistamist, sotsiaalhoolekannet (anda lapsele toit, peavari, riided), karistamist.

Ülesannete täitmist takistavad tegurid ehk tegurid, mis takistavad täitmast ülesandeid, mida nimetati ideaalina, olid nii eri- kui ka sanatoorsete koolide direktorite hinnangul sarnased.

Takistavate teguritena nimetati erikoolis/sanatoorses koolis viibimise lühikest aega, piiratud võimalusi individuaalseks tööks õpilastega ja materiaalsete võimaluste nappust.

Kõik direktorid olid arvamusel, et teadmiste andmist raskendab riikliku õppekava liiga suur maht. Sanatoorsete koolide puhul nähti ohtu, et seal õppivad lapsed ei ole sageli võimelised omandama põhiharidust nii suures mahus, nagu näeb ette riiklik õppekava. Samas arvasid sanatoorsete koolide direktorid, et kui kool ei annaks põhiharidust tavakooli õppekava alusel, ei lubaks lapsevanemad suunata oma lapsi nendesse koolidesse ja sanatoorseid koole ähvardaks sulgemisoht. Seevastu usuti, et erikoolid saavad klasside avamiseks vajaliku õpilaste arvu täis igal juhul, sest sinna suunatakse lapsi kohtu kaudu.

Kooli ülesannete täitmisel nimetati takistusena ka liiga ebamääraseid seadusi, mis tundus olevat rohkem sanatoorsete koolide probleem. Selgus seadusandluses toetaks kahtlemata koole oma ülesannete äratundmisel ja täitmisel.

Leiti, et õpilase kaitsmist (õpilase enda, vanemate, sõprade eest) takistab olemasoleva sotsiaalsüsteemi lünklikkus. Muutmata jääb õpilase kodune keskkond, mis sageli võib olla tema probleemide põhjuseks. On selge, et kool suudab pakkuda vaid ajutist kaitset.

Olulise takistusena sanatoorsete koolide kõigi funktsioonide täitmisel nimetati ka arsti- (psühhiaatrilise) abi raskesti kättesaadavust, erikoolide puhul psühholoogi puudumist. Samuti arvati, et mõlemad koolitüübid vajaksid kvalifitseeritumat kaadrit.

Ka direktorid arutlesid selle üle, missugune peaks olema nende koolide õpilaskontingent — missugused peaksid olema õpilased, kellega need koolid tahaksid või saaksid töötada. Selgus, et selles suhtes on erikoolid rahul hiljuti jõustunud alaealiste mõjutusvahendite seadusega. Seadus piiritleb täpsemalt kontingendi, kes erikooli jõuab, tehes koolide töö selgemaks, sest kontingent on homogeensem. Samas aga muutub töö raskemaks selles mõttes, et "paremad" lapsed erikooli enam ei jõua.

Näide intervjuust:

"Nüüd on siis kindel, et on õigusrikkujad meil ja kohtuotsusega ja ilmselt siis teised käitumishälvetega on sanatoorses koolis, kui kohtuotsust ei ole." (Erikooli direktor.)

Nii sanatoorsete kui ka erikoolide direktorid nägid vajadust veel ühe koolitüübi järele. Erikoolide direktorid pidasid vajalikuks kooli, kus võiksid õppida kohtulikult karistamata, kuid käitumishälvetega ja/või koolikohustust mittetäitvad lapsed — need, kes suunati varem samuti erikooli.

Sanatoorsete koolide direktorid toetasid tava- ja erikooli haridusliku vaheastme vajadust. Nad pidasid eelnimetatud õpilaskontingenti sanatoorsete koolide jaoks liiga problemaatiliseks, väites, et need õpilased võivad segada haigeid (tegeliku ja raskema

psüühikahäirega) lapsi. Vaatamata eelöeldule jäi kõlama mõte, et hetkel täidavad vaheastme rolli tava- ja erikooli vahel just sanatoorsed koolid.

Näiteid intervjuust:

“Tegelikult oleks vaja käitumishäiretega õpilastele veel eraldi üks rühm. Mitte neile, kes nüüd kriminaalselt karistatud on, vaid neile teistele peaks nagu eraldi olema veel üks koolitüüp. Et mitte neid tervisehäiretega teiste häiretega kokku panna. Seal võiks olla selline vahepealne variant, kus saaks natuke teistsugust režiimi rakendada. Ja kui käitumishälvetega, kes sanatoorses koolis on, saaks ka sinna ja nende sisekord võiks siis hoopis teistsugune olla kui erikoolis või sanatoorses koolis.” (Erikooli direktor.)

“Need õpilased praegu satuvadki Vastseliinasse ja Orissaarde. Ja meil ongi praegu vastuolu selles — meil ongi kahte moodi õpilasi: ühed on käitumishäiretega agressiivsed lapsed, kes on tõesti Puiatu ja Kaagvere eelsed. Sest teist kohta pole olemas, kuhu need panema peab. Ja tekibki probleem: ühes majas on agressiivsed lapsed ja teised, kes tahaksid rahu, samuti psüühikahälvetega. Ja me oleme probleemi ees — me peame ka omas majas kaitsma ühte rühma õpilasi teise rühma oma kooli õpilaste eest. Aga kuidas seda teha?” (Sanatoorse kooli direktor.)

Kokkuvõtvalt võib öelda, et nii sanatoorsete kui ka erikoolide direktorid pidasid üksmeelselt oma koolide ideaalseks ülesandeks õpilaste ettevalmistamist iseseisvaks eluks. Samas pidasid mõlema koolitüübi direktorid kõige paremini õnnestuvaks funktsiooniks kontrolli õpilaste üle, kuid sellegi ülesande mõju on ajutine. Direktorite arvamustes ilmnes küllalt suur erinevus selle vahel, mida kool ideaalis peaks tegema ja mida kool tegelikult suudab.

Õpetajate-kasvatajate, õpilaste ja direktorite hinnangute võrdlus

Direktorid, õpetajad-kasvatajad ja õpilased olid oma kooli tähtsamate ülesannete osas võrdlemisi sarnastel seisukohtadel.

Nii sanatoorsete kui ka erikoolide kõige tähtsamate ülesannetena rõhutati õpilase isiksuse ümberkujundamist, iseseisvaks eluks ettevalmistamist ja teadmiste andmist. Erinevalt sanatoorsetest koolidest arvati erikooli tähtsamate ülesannete hulka ka õpilaste kontrollimine.

Nii sanatoorsete kui ka erikoolide respondendid pidasid tegelikult kõige paremini õnnestuvaks ülesandeks õpilaste kontrollimist ja teadmiste andmist. Mõlemad tegevused põhinevad valdavalt välisel sunnil ja on näiliselt efektiivsed. Kui pidada kooli efektiivsuse mõõdupuuks õpilase käitumise enam-vähem püsivat muutust, siis peab intervjuude põhjal tõdema, et kumbki koolitüüp ei funktsioneerii nii efektiivselt, kui õpetajad-kasvatajad, õpilased ja direktorid sooviksid.

Õpilased, õpetajad-kasvatajad ja direktorid kui koolis eri positsioonidel asuvad isikud erinesid osavõtlikkuse poolest, mida nad ilmutasid ülesannete vajalikkust kommenteerides.

Õpetajad-kasvatajad kaldusid olema kaitsepositsioonil, väites, et nemad teevad oma tööd nii hästi, kui suudavad. Õpilased kirjeldasid oma kooli ülesannete täitmist 1) üsna osavõtmatult või 2) pigem negatiivse alatooniga: ühelt poolt leiti, et kooli on küll vaja, kuid see, mida seal tehakse, a) ei puuduta neid isiklikult või (b) on vähese positiivse mõjuga. Direktorid tõid kõige selgemini välja kooli ideaalsete ülesannete ja tegelikkuse vastuolu, samas olid seisukohal, et sanatoorne ja erikool on tänases Eesti ühiskonnas siiski vajalikud.

Kooli efektiivsust takistab kahtlemata asjaolu, et ühelt poolt õpilased, teiselt poolt õpetajad, kasvatajad ja direktorid valdavad erisuguseid oskusi, evivad erinevaid võimalusi ja on erineval määral valmis kaasa aitama oma kooli kui kindlat tüüpi organisatsiooni

eesmärkide täitmisele. Seetõttu ei jõua välise kontrollivahendite mõju muutuda õpilase sisemiseks vajaduseks käituda ja mõelda teisiti.

Põhimõtteliselt olid õpetajad-kasvatajad, õpilased ja direktorid kindlad sanatoorse ning erikooli vajalikkuses. Teisalt tajuti suurt vajadust koolisüsteemi suurema diferentseerituse järele.

Arutelu

Sanatoorse ja erikooli efektiivsust võib pidada võrdlemisi madalaks, kui vaadelda ideaalsete ja realselt täidetavate funktsioonide erinevust. Kõikide respondentrühmade intervjuude põhjal võib kokkuvõtvalt öelda, et sanatoorsed ja erikoolid on praegu kohad, kus hoitakse probleemseid lapsi, et need tänavale ei läheks. Laste käitumist mõjutatakse põhiliselt välise kontrolli meetoditega. Üheks kontrollimeetodiks võib pidada kindlasti ka põhilise aja sisustamist õppetööga, et lastel jääks võimalikult vähem aega olla omapead. Isiksuse ümberkujundamine kui oluline ülesanne on pigem sanatoorse ja erikooli ideaal, mis tegelikult hästi ei õnnestu.

Kooli tasandil näib olevat oluliseks takistuseks kinnistumine õppekava täitmisse, sest puuduvad ressursid klassivälise tegevusvaldkondade arendamiseks ja süstemaatiliseks praktiseerimiseks. Seetõttu jäävad nii sanatoorse kui ka erikooli õpilastele kättesaadavad tegevusvaldkonnad võrdlemisi ühekülgseks: praktiliselt ei ole käitumisprobleemidega õpilastel võimalik rakendada aktsepteeritavaid käitumismalle eri situatsioonides. Mitmesuguste käitumismallide õppimine ja praktiseerimine peaks aga olema käitumisprobleemidega laste õpetamisel hädavajalik. Koolitüüpide efektiivsust suurendaks kindlasti ka hästi koostööd tegev kaader ehk hästi organiseeritud meeskond. Koostöö puudumine ei ole paraku vaid sanatoorse ja erikooli probleem, vaid on iseloomulik Eesti koolidele üldiselt.

Ühiskonna tasandilt lähtudes võib öelda, et sanatoorse ja erikooli võrdlemisi madal efektiivsus tuleneb paljuski sellest, et kooli tegevust ei toeta piisavalt teised sotsiaalsed institutsioonid. Teisisõnu: koolide, sotsiaaltöösüsteemi, vabatahtlike ühenduste, lastekodude, huvikeskuste, perekonna jt sarnaste institutsioonide koostöö on puudulik.

Ühiskonna tasandilt vaadates võiks kahe koolitüübi efektiivsust suurendada eri sotsiaalsete institutsioonide adekvaatne ja jõukohane tööjaotus. Kooli kui ühiskondliku institutsiooni efektiivsust on võimalik suurendada, kui koolid võtavad (koolidele pannakse) jõukohased ülesanded olemasolevates ühiskondlikes oludes.

Formaalse ja näilise lahenduse ülesannete jaotamisel pakub Eesti Vabariigi põhiseadus, mis käsitleb hariduse kättesaadavuse tagamist riigi, s.t kooli/haridussüsteemi ülesandena (§ 37), kasvatust ja hooldust aga perekonna ülesandena (§ 27). Kui seadust tõlgendatakse nii, et koolide ülesandeks on anda teadmisi ja kõik muu kuulub perekonna kompetentsi, siis viibimine sanatoorses või erikoolis võib olla lapse sotsialiseerumise aspektist isegi kahjulik. Teadmiste andmist ei ole võimalik lahutada kasvatamisest ja hoolitsusest. Õppimine, sh käitumismallide õppimine on kompleksne protsess, mis on ühenduses kõigi tegevusvaldkondadega, millega laps igapäevaelus kokku puutub. Käitumisprobleemidega laste sotsialiseerimisprotsess laiemas mõttes on seotud liiga suure vastutusega kogu ühiskonna ees, et seda võiks praktiseerida kui rituaalset tegevust, mis on rohkem kultuurinormide automaatne täitmine kui teadvustatud tegevus (vrd Skrtic, 1991).

Enamuse kooliajast veedavad sanatoorsete ja erikoolide lapsed internaadis elades, seepärast võib öelda, et kool on nende laste elus sellel perioodil mõnes mõttes isegi olulisem sotsialiseerimisagent kui perekond. On oluline, et iseseisvaks eluks ettevalmistamine oleks neis koolides süstemaatiline ja teadlik tegevus. Käesoleval ajal on iseseisvaks eluks ettevalmistamine küllaltki juhuslik ja põhineb valdavalt kooli õpetajate ja kasvatajate endi initsiatiivil. Eluks ettevalmistamine õnnestub ehk paremini, kui see tugineb põhjendatud

ainekavale ja on süstemaatiliselt praktiseeritav sanatoorse ja erikooli igas tegevusvaldkonnas.

Kahtlemata on selge, et sanatoorsete ja erikoolide paranduskasvatustlik efekt on väike, kui noorukitele ei suudeta tagada toetavaid integratsioonivõimalusi väljaspool kooli.

Seoses hiljuti jõustunud alaealiste mõjutusvahendite seadusega on erikool võtnud küllalt konkreetset positsiooni. Erikooll on üha selgemini muutumas noorte kinnipidamisasutuseks, mis täidab muu hulgas ka haridusasutuse funktsioone.

Sanatoorsete koolide eksistentsi õigustab ühest küljest see, et haigeid lapsi on olnud kogu aeg ja on ka edaspidi. Nad vajavad ka tulevikus professionaalset abi. Teisest küljest võib küsida, kas sanatoorsete koolide eksistentsil on mõtet, kui puudub reaalne adekvaatse meditsiinilise, sh psühhiaatrilise/psühholoogilise abi võimalus, ja selle asemel on kujunenud kooli üheks olulisemaks funktsiooniks õpilaste käitumise kontrollimine.

Detsentraliseerimispoliitikat silmas pidades võib tuua välja ka kolmanda aspekti: kas piirkonnakoolid on huvitatud saatma lapsi riiklikesse sanatoorsetesse koolidesse. Kui koolidele jaotatakse nn pearaha, kaotaksid rahaliselt kõige rohkem kohalikud koolid ja omavalitsused. Laste seisukohast tekib aga küsimus, kas iga erivajadusega laps saab kodukohakoolis professionaalset abi.

On selge, et õpilaskontingendist olenevad oluliselt ka kooli ülesanded. Erisuguse raskusastmega käitumisprobleemidega laste tulemuslikumaks kohtlemiseks on vaja rajada Eesti koolivõrku vähemalt üks vaheaste kergemate käitumisprobleemidega ja/või vähese koduse toetusega lastele.

Lisaks vahepealsele koolitübile tuleb kaaluda individuaalse käitumisraviteenuse juurutamist analoogiliselt kõneraviga. See tähendaks a) elukohalähedase käitumisravi võimaldamist nendele põhikooliealistele, kes vajavad seda väljaspool tunde ja kooli, ning b) tugevdada oluliselt varajases ja koolieelses eas avaldunud käitumishälvetega laste vanemate nõustamist, silmas pidades kogu spektrit pervasiivsetest hälvetest tähelepanu- ja aktiivsushäireteni

(vt ka Käitumishälbega õpilaste koolisisese ja koolivälise rehabiliteerimise skeem rmt-s: Erivajadustega laste ..., 1999).

Eesti ainsa vene erikooli üks probleemidest näib tulenevat venekeelse vastavaprofiilse sanatoorse kooli puudumisest. Seetõttu on sattunud erikooli palju kergemate käitumisprobleemidega ja primaarselt pereprobleemidega lapsi. Käesoleval ajal, mil erikooli suunamist reguleerib alaealiste mõjutusvahendite seadus, peaks olema välistatud liiga kergete käitumisprobleemidega laste sattumine erikooli. Seda suurem näib esmapilgul olevat venekeelse sanatoorse kooli vajadus. Probleemi lahendus näib olevat eriklasside loomises tava-koolide juurde. Viimane oleks üks võimalus vene keelt kõnelevate käitumisprobleemidega laste õpetamiseks, sotsialiseerimiseks ja integreerimiseks, vaatamata sellele, kas Eesti keelepoliitika peaks jätma vaid eestikeelse või paralleelselt ka venekeelse õppe.

Arutades sanatoorsete ja erikoolide tulevikuväljavaateid, avaldati ka mõtet, et lähiaastatel peaks hälbivalt käituvate õpilastega tegelevate koolide osatähtsus tegelikult vähenema. Madala sündimuse oludes jääb Eestis lapsi üha vähemaks ja koolid oskavad õpilasi oma *status quo* säilitamise huvides ehk paremini hoida. Sisuliselt tähendab see individualiseeritud lähenemist ja erivajadustega õpilastesse paindlikumat suhtumist tavakoolis.

Kirjandus

Ahven, A. Kuritegevus ja turvatunne. Sotsiaaltrendid. Statistikaamet, 1998, lk. 84–90.

Alaealise mõjutusvahendite seadus. RTI, 1998, 17, 264.

Carey, M. A. The Group Effect in Focus Groups: Planning, Implementing and Interpreting Focus Groups Research. Morse, J. M. (ed.). Critical Issues in Qualitative Research Methods. Thousand Oaks etc.: Sage, 1994, pp 224–242.

Eesti inimarengu aruanne 1999. <http://www.ciesin.ee/undp/nhdr99/2.5.html>

- Eesti käitumishälvikute erikoolid 1998/99. Uurimisprojekti aruanne EV Haridusministeeriumile. Tartu Ülikool, 1999, 123 lk.
- Eesti Vabariigi Põhiseadus. RT, 1992, 26, 349.
- Erivajadustega laste hoolekande- ja rehabiliteerimisvajaduste hindamine ja kulg. Uurimisprojekti aruanne EV Sotsiaalministeeriumile. Tartu Ülikool, eripedagoogika osakond, 1999.
- Leino, M. Parapedagoogika. Õpetajate Leht, 1999, nr 12.
- Morse, J. M.. Qualitative Research: Fact or Fantasy? Morse, J. M. (ed.). Critical Issues in Qualitative Research Methods. Thousand Oaks etc.: Sage, 1994, pp. 1–9.
- Põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse muutmise ja täiendamise seadus. RTI, 1999, 24, 358.
- Skrtic, T. M. Behind Special Education. A Critical Analyses of Professional Culture and School Organization. Denver: Love, 1991, 200 p.

Õiguspsühholoogia käsitlusi tänapäeval

Lembit Auväärt

Sissejuhatavad märkused

Õiguspsühholoogiat on Tartu Ülikoolis õpetatud juba aastakümneid. Riigikaitseakadeemias, mille õigusjärglaseks on Sisekaitseakadeemia, õpetatakse õiguspsühholoogiat akadeemia loomisest alates. Eestis praegu tegutsevates paljudes kõrgkoolides on õiguspsühholoogiat õpetatud juhuslikult. Praegu on selle arvestatava õppeainena lülitanud oma õppekavasse ainult Erakõrgkool Veritas.

Õiguspsühholoogial kui areneval teadusel ei ole veel kujunenud ühest kõigi poolt ühtviisi arusaadavat määratlust. Erinevad teadlased eri maades mõistavad õiguspsühholoogia objekti ja ainet isemoodi. Tuleb tunnistada, et Nõukogude Liidus, kus teadust finantseeris riik, kujunes välja küllaltki süsteemne arusaam õiguspsühholoogiast. Turumajandusriikides on tehtud peamiselt rakendusuuringuid ja seetõttu on õiguspsühholoogia süsteemne käsitlus ähmasem.

Minu arvates kuulub õiguspsühholoogia ainesse psühholoogia osa, mis eraldub psühholoogia kogu aimest õigusteaduse objektist tulevate piirangute ja seoste alusel. See on ka õiguspsühholoogia kui teaduse ja õppedistsipliini struktuuri kindlaksmääramise aluseks. Samas ei ole põhjust luua õppeaine uut struktuuri, kui mingid struktuurid on olemas. Kuidas on määratletud õiguspsühholoogia

struktuur ja koht teiste maade teaduste süsteemis? Sellele küsimusele vastamiseks kasutasin vene-, soome-, saksa-, rootsi- ja ingliskeelseid allikaid ning tutvusin põhjalikumalt õiguspsühholoogia õpetamise korraldusega Helsingi ülikoolis ja Rootsi kõrgkoolides. Artikkel lõpeb õiguspsühholoogia õpetamise käsitlusega eri maades.

Venekeelsed allikad on mõeldud juristide, saksakeelne nii juristide kui ka kohtupsühholoogide, kriminalistide, psühholoogide, pedagoogide ja meditsiinitöötajate ettevalmistamiseks. Saksa- ja ingliskeelsed käsiraamatud sisaldavad väärtuslikku materjali küll üksikute teemade kohta, kuid ei anna õiguspsühholoogia kui teaduse ja õppedistsipliini terviklikku struktuuri.

Saksa õiguspsühholoogiast

Saksakeelse õpiku on kirjutanud tuntud psühholoogid. Kuigi autorid märgivad, et õpik on mõeldud kohtupsühholoogidele, juristidele, kriminalistidele, psühholoogidele, pedagoogidele ja meditsiinitöötajatele, on see juristidele siiski raske. Õpik eeldab minimaalsetki ettevalmistust psühholoogias, mis meie juristidel üldjuhul puudub. Teiseks aga ei ole õpikus käsitletud palju seda, mis on juristidele otseselt vajalik. Nimetan siin vaid psühholoogial põhinevaid taktikalisi võtteid õigusmenetluses, tsiviilmenetluse psühholoogiat jms. Kolmandaks on õpikus psühholoogiaprobleemid seotud SDV seadusandlusega ja seetõttu ei ole mitte kõik esitatud seisukohad ilma kriitilise analüüsita vastuvõetavad, arvestades meie praegusi seadusi. Samas ei ole õpikus ka midagi niisugust, mis ei oleks juristile üldse vajalik. Tuleb tunnistada, et ei Nõukogude ega Eesti õigusteaduses ja psühholoogias ei ole käsitatud kõnealuse õpiku selliseid põhiküsimusi nagu süüdivus ning ütluste usaldatavus. Juristidele ei ole siiani kõrgkoolis avatud süüdivuse ja teovõime psühholoogilist olemust. Meie juristid seostavad süüdivuse ja teovõime tekke kindla kronoloogilise vanusega. Asjaolust, millised

psüühilised muutused peavad olema selleks ajaks toimunud, minnakse paraku mööda. Psühhiaatri ja psühholoogi abi süüdivuse asjus kasutatakse vaid siis, kui menetlejal on tekkinud kahtlus, et ettenähtud vanuses isik ei saa aru oma tegude tähendusest või ei suuda neid juhtida. Piltlikult öeldes: meil eeldatakse, et koos vanusega tuleb ka mõistus, ja parimal juhul küsitakse ekspertidelt, kas inimese mõistusel on mingid puudujäägid, mis välistavad süüdivuse. Saksa õigussüsteemis aga on olukord vastupidine. Seal küsitakse, kas isiku psüühika on küllaldaselt arenenud, et olla süüdiv. Psühholoogid selgitavad, kas seaduses ettenähtud vanusesse jõudmisel on noorel tekkinud ka vastavad psüühilised omadused.

Analoogiliselt on üles ehitatud ka 1967. aastal Göttingenis ilmunud mahukas õiguspsühholoogia käsiraamat. Mõlemal juhul tähistatakse vaadeldavat teadusharu terminiga *forensische Psychologie*. Seda saksakeelset terminit saksa-eesti sõnastikes ei ole. Sisulise analüüsi põhjal tuleb L. Tolstov oma vastavat problemaatikat käsitlevas referaadis põhjendatult järeldusele, et tegemist on õiguspsühholoogia osaga, mida oleme harjunud tähistama terminiga *kohtupsühholoogia* või *kriminaalpsühholoogia*. Selle õiguspsühholoogia osa uurimisobjektiks on õiguspõhises osalevate isikute ja gruppide käitumine kõige laiemas mõttes. Sõna *forensische* pärineb Antiik-Roomast ja tuleneb *foorumist*, mis tähistas kohta, kus mõisteti õigust.

Inimkäitumine oma psüühilises reguleerituses asub kriminaalpsühholoogias esiplaanil. Täpsemalt on tegemist käitumise ja tegevuse analüüsiga ning nende psüühilise struktuuri ja determinantidega, samuti reaalseste psüühiliste nõuete ja tegevusstruktuuride seosega.

Edasi tuleb silmas pidada, et mitte ainult üksikisikud, vaid ka mitmesugused grupid ning seega sotsiaalpsühholoogilised probleemid mängivad kohtupsühholoogias tähtsat rolli. Samuti ei tohi unustada, et ühelt poolt võivad psüühilise käitumise regulatsiooni mehhanismid esineda kõigil õiguselust osavõtvatel inimestel (siin on mõeldud nt õiguspärase spetsiifilist mõtteviisi, süüdistatava, süüdistaja ning süüdimõistetud eripäraseid isikuomadusi jmt), teiselt

poolt tuleb õiguspraktikutel arvestada nende psühholoogiliste erisuste tervikut.

Õiguse realiseerimine hõlmab ühelt poolt õigusnormide kohandamist tegevusele selle positiivsetes ja negatiivsetes avaldumisvormides (nt õigusnormist kinnipidamine, õiguste kasutamine, õigusnormi vastu eksimine jmt), teisalt aga õiguse rakendamist, alates õigusrikkumise ennetamisest kuni õigusrikkumise avastamiseni, õiguse rakendamisest selle kitsamas tähenduses kuni karistusabinõude kasutusele võtmiseni.

Ülalkäsitletud kriminaalpsühholoogia objekti käsitlus sisaldab veel järgmisi rõhuasetusi.

- Kriminaalpsühholoogia ei ole ainult asjatundjapsühholoogia. Traditsiooniline professionaalne psühholoogia on üks kriminaalpsühholoogia olulisemaid allikaid ning domineeris traditsioonilistel ja institutsioonilistel põhjustel kaua. Olulises osas tugineb see kriminaalprotsessis osalevate psühholoogide vajadustele. Selle kasulikkus õiguspraktikutele on kaudne, sageli lausa juhuslik ja laialipillutatud. Lähtuvalt õiguspraktika vajadustest on kriminaalpsühholoogia objekti käsitletud eaproportsionaalselt kitsalt. Enamasti on tegemist arvamusküsitluste ja sellega seotud probleemidega, nagu ülekuulamispsühholoogia.
- Kriminaalpsühholoogia ei ole üksnes kurjategija psühholoogia. Kahtlematult on kuriteo toime pannud inimese kohta käivate põhjendatud psühholoogiliste teadmiste töötlemine kriminaalpsühholoogia üks peavaldkondi. Siiski ei tohi kriminaalpsühholoogiat samastada kurjategija psühholoogiaga. Kriminaalpsühholoogia ei piirdu kriminaalse käitumise uurimisega, vaid tegeleb kõigi nende inimeste psüühiliste protsessidega, kes võtavad osa kuriteo menetlemisest, hindamisest, samuti karistatava kasvatamisest. See ülesanne oli toodud juba esimeste kriminaalõigus-teaduse ja psühholoogia koostööurituste puhul tüüpiliseks tunnuseks.

Kriminaalpsühholoogia ei ole ainult puhtalt kriminaalõiguslik psühholoogia. Kriminaalõigus sisaldab küll peamisi kriminaalpsühho-

loogia ülesandeid, kuid samas on ka teistes õigusharudes piisavalt kriminaalpsühholoogilisi probleeme, mida traditsioonilise suunatuse tõttu kriminaalõigusele ei ole kuigi palju uuritud, kuid mis siiski vajavad hädasti töötlemist. Kriminaalpsühholoogilised probleemid on hetkel kõige paremini formuleeritud perekonnaõiguses, tsiviilprotsessiõiguses ja tööõiguses.

Lõpuks tuleb veel toonitada, et kriminaalpsühholoogia uurimisobjekti ning ülesannete määramisel ei saa lähtuda rangete ning pikaajalise kehtivusega põhimõtete väljatöötamisest. Nagu ka teiste teadusharude puhul on uurimisobjekti määratlemine pikaajaline ja pidev protsess. Seetõttu on loomulik, et kriminaalpsühholoogia teooria kujunemisel tekib vasturääkivusi ning erinevaid positsioone, mis käivad objekti määratluse kohta. Neid erinevusi saab seletada eelkõige sellega asjaoluga, et õiguspraktika avaldumisvormide ning oluliste õigusteoreetiliste probleemide mahtu hinnatakse erinevalt.

Endise Ida-Saksamaa õiguspsühholoogia toetus tugevalt marksismile-leninismile ja nende õiguspsühholoogia on tegelikult õiguspsühholoogia osa, mida võib nimetada kohtupsühholoogiaks. Hoolimata lähtepositsioonide ideoloogilisest erinevusest ei ole Ida- ja Lääne-Saksamaa õiguspsühholoogial põhimõttelisi erinevusi. Käesoleval ajal need on hääbunud ja me saame rääkida Saksa kohtupsühholoogiast, mis moodustab meie käsitluses õiguspsühholoogia ühe osa.

Angloameerika õiguspsühholoogiast

Üldist

Angloameerika maades on psühholoogid tegelnud õigussüsteemiga juba 20. sajandi algusest peale. Psühholoogide mõju õigusele on tugevnenud just viimasel paaril aastakümnel. On hakanud ilmuma mitu õiguspsühholoogiaajakirja ja mitmesuguseid käsiraamatuid. Nimetame siin vaid mõningad ajakirju:

- Law and Human Behavior;
- Behavioral Science and the Law;
- Public Policy & Law.

USA psühholoogide ühenduse (American Psychology-Law Society) juurde on moodustatud töögrupp psühholoogidest, kes töötavad välja eetilisi ja pädevusjuhiseid õiguse valdkonnas töötavatele psühholoogidele. Õigus ja psühholoogia sulavad kokku ka USA ülikoolide mitmetes psühholoogia õppetoolides. See on meie ja Angloameerika käsitluse põhimõtteline erinevus. Nebraska, Arizona, Villanovase, Stanfordini ja Alabama ülikoolide programmides nähakse ette õigusteaduse- ja filosoofiadoktori (*J.D, Ph.D*) ühendamine. Levinumad õiguspsühholoogiaalased uurimisteed USA-s on järgmised:

- pealtnägijate ütlused;
- alaealiste tunnistajate usaldusväärsus;
- otsuste langetamine vandekohtus;
- kohtus kasutatavate tehniliste vahendite väljatöötamine;
- surmaotsuse vastuvõtmine;
- valedetektoriga seotud probleemid.

Tõenäoliselt on õiguspsühholoogiaharidus kõige ekstensiivsem niisugustes kõrgkooliprogrammides, kus käsitletakse koos nii õigusteadust kui ka psühholoogiat. 1986. aastal pakuti USA-s kaheksat niisugust programmi, kõikide eesmärgiks oli selliste juristide-psühholoogide ettevalmistamise, keda oleks võimalik rakendada juriidiliste ja poliitiliste probleemide lahendamisel, psühholoogiainformatsiooni töötlemisel, psühholoogia uurimismeetodite kasutamisel jmt. Samal ajal on niisuguse eesmärgi taga siiski lai spekter erinevatest funktsioonidest, mille jaoks ettevalmistus toimub. Kui näiteks Marylandi ja John Hopkinsi ülikoolides keskendutakse sotsiaal- ja eksperimentaalpsühholoogia mõjul eelkõige uurivale teadusele, siis teistes programmides kliinilisele psühholoogiale. Üks programmist võib seada näiteks keskmesse kliinilise psühholoogia praktilise külje, teine vaimse tervise poliitika administreerimise, kolmas mõne muu psühholoogia kitsa valdkonna.

Tüüpiline psühholoogiaalane kõrgkooliõpe asetab põhirõhu eelkõige hariduse praktilisele küljele ning selle võrra vähem pööratakse tähelepanu uurivale teadusele. Niiugune käsitus tekitab küsimuse uuriva teaduse osast õigusest huvituvate psühholoogide õpetamisel. Kindlasti on suur vajadus haritud õiguspsühholoogide järele, kes suudaksid keskenduda spetsiifiliste kohtupsühholoogiliste küsimuste praktilisele lahendamisele, kuid samas ei tohiks ilmselt alahinnata uuriva teaduse osatähtsust. Psühholoogid, kes esitavad kohtus ekspertarvamust lapse hoolduse alla andmise kohta, peaksid olema teadlikud näiteks ühishoolduse spetsiifilistest juriidilistest erisustest. Ühesõnaga, kohtupsühholoogid peaksid olema küllalt kogunud uurimise valdkonnas, sest sellest võib sõltuda otseselt nende poolt antava ekspertarvamuse kvaliteet.

Ülalnimetatud õppekavade järgi õpitakse võrdlemisi vähe: tavaliselt osaleb igal aastal kaks kuni viis üliõpilast. Samuti on niisuguste programmide puhul õigusteaduse ja psühholoogia integreeritus enamasti tagasihoidlik — pakutakse vaid mõnda spetsiaalselt õigusteadust ja psühholoogiat integreeritult käsitlevat kursust, mille maht ei ole tavaliselt üle 18 ainepunkti.

Ülaltoodud õppekava läbinud saavad kraadi nii õigusteaduses kui ka psühholoogias. Sellel on küll kindlasti plusse, kuid samas võib ilmned, et nende teadusharude vähese integreerituse tõttu õpetamisel on niisugune kahe kraadi mehaaniline ühendamine sageli ebaotstarbekas. Kahe kraadi üheaegne omandamine iseenesest ei pruugi anda piisavaid teadmisi ja kogemusi õiguse ning psühholoogia ühisalast, eriti õiguspsühholoogiast. Kaks USA ülikooli on isegi astunud samme, et piirata õppekava läbinud üliõpilaste praktiseerimist kas juuras (Stanford) või psühholoogias (Nebraska), sest õppekava läbinud on liiga tihti soovinud asuda niisugusele töökohale, milleks neil eriettevalmistust ei ole. Stanfordi ülikooli puhul seisnes piirang selles, et lõpetanutele anti *Master of Legal Studies* kraad ilma praktiseerimisõigusega, Nebraska ülikoolis aga ei lubatud programmis osaleda kliinilise meditsiini üliõpilastel.

1999. aastal avaldatud uurimustest

Järgnevalt peatume eespool vaadeldud probleemil põhjalikumalt, lähtudes 1999. aastal avaldatud uuringutulemustest. Aluseks on võetud kõigi nende ülikoolide bületäänid, mille psühholoogia osakondi on Ameerika Rahvuslik Teadusnõukogu (*National Research Council*) hinnanud 25 parema hulka doktoriõppe programmide poolest. Käesoleva ülevaate jaoks on lihtsalt kokku loetud, kui mitut üliõpilastele avatud psühholoogia ja õiguse kursust on nende asutuste bületäänides loetletud. Selline üsna pealiskaudne käsitlus ei anna loomulikult alust mingite ulatuslike järelduste tegemiseks psühholoogia osakondade kohta riigis, ent kui psühholoogia ja õiguse kursus nendest õppekavadest puudub, ütleb see siiski midagi akadeemiliste psühholoogide poolt õiguspsühholoogiale osutatava tähelepanu kohta.

Selle väikese ülevaate tulemused näitasid, et kahekümne viiest n-õ eliitosaonnast viisteist (s.o 60%) nimetas oma kõige värskemal bületäänis (1994–1995 või 1995–1996) vähemalt ühte formaalset psühholoogia ja õiguse kursust. Neli osakonda ehk 16% nimetasid üle ühe psühholoogia ja õiguse teemale pühendatud kursuse. Sellistel juhtudel anti enamasti üht ülevaatlikku kursust psühholoogia ja õiguse teemadel ning teine oli nn isikuseminar, nagu tunnistaja samastamine (Washingtoni ülikool), lapsed, perekonnad ja õigus (Virginia ülikool), või muu õiguse/kohtupsühholoogia kursus (California ülikool Berkeleys). Umbes pool sissejuhatavatest kursustest oli avatud ka madalama taseme üliõpilastele, ülejäänud mõeldud edasijõudnutele. Lõpuks, peaaegu kõik need 25 osakonda õpetasid vähemalt veel ühte kursust, mille nimetus ei viidanud otseselt psühholoogiale ja õigusele, kuid mis sisaldasid teemadena kuritegevust, õigust, õiguspoliitikat, õiglust või vaidluste lahendamist. Kõige sagedamini oli selliste kursuste nimetuseks *rakenduslik sotsiaalne psühholoogia* (Applied Social Psychology).

Eelnevast järeldub, et õiguspsühholoogia on kõige prestiižikamates psühholoogia õppekavades üsna tugevasti kanda kinnitanud. (National Research Council 1995. Research-doctorate programs in the United States: Continuity and change. Washington, DC: Author.)

Teine uurimus viitab aga sellele, et õiguspsühholoogia valdkonna käsitlemine teist tüüpi asutustes ei ole nii levinud. Vaadeldi Ameerika kümne kõige efektiivsema vabade kunstide kolledži õppeainete bülletàäni. Kümne osakonna õppekavast ainult kaks sisaldasid psühholoogia ja õiguse kursust. See ei näita sugugi soovi vältida ükskõik millist spetsialiseerumist, sest suur osa õppekavadesst pakkusid aineid, mille spetsialiseerumisaste on sama suur (kui mitte suurem) kui õiguspsühholoogia puhul (nt kunstide psühholoogia, sõja- ja rahupsühholoogia, majanduspsühholoogia). Kindlasti on paljudes väiksemates koolides määravaks teguriks see, kas teaduskonnas leidub üldse kompetentne õppejõud õiguspsühholoogia kursuse lugemiseks.

Ameerika ülikoolide ja kolledžite õppejõud hindavad tendentsi, et õiguspsühholoogia kursusi nõudvate ja selles valdkonnas uurimustööd teha soovivate üliõpilaste arv on kasvuteel ning võistleb selgelt teiste spetsialiseerumistega, nagu naistepsühholoogia, industriaalne ehk organisatsioonipsühholoogia või tervisepsühholoogia.

Õiguspsühholoogia maht õppekavades

Järgnevalt esitame Ameerika õppejõudude arvamuse, kuidas õiguspsühholoogiast huvitatud üliõpilasi saaks ja tuleks õpetada. Selleks on vaja arvestada järgmisi asjaolusid:

- õiguspsühholoogia õpetuse ulatus ülikoolis,
- milliseid praktilisi kogemusi tuleks võimaldada,
- koolituse struktuur,
- eesmärgid.

Esiteks arvavad nad, et madalamal tasemel tuleks üliõpilastele pakuda ühte-kahte õiguspsühholoogia valikkursust tavalises tunniplaanis. Praegu on selline variant kõige tüüpilisem. Teine etapp oleks psühholoogiakallakuga üliõpilaste spetsialiseerumine, mis sisaldaks kahte-kolme üksteisele järgnevat õiguse teemadele pühendatud kursust. Praegu pakuvad sellist võimalust ainult mõned osakonnad. Spetsialiseeruda saaks ka iseseisvaid edasijõudnute kursuste sektsioone luues, näiteks sotsiaal-, hälbe-, kognitiivses ja eksperimentaalpsühholoogias, mis kasutaksid näitlikustamiseks õiguslikke protseduure, teemasid või probleeme või psühholoogiliste printsiipide ja uurimuste laiendusi. Need kursused peaksid oma standardseid tekste täiendama lisalugemistega, mis illustreeriksid õigus- ja kohtunähtusi.

Lõpuks võiks osakond pakkuda süvaõppe võimalust psühholoogias, mis nõuaks keskmiselt 30 tundi, ja võiks aina olla paigutatud teiste sekka, mis moodustavad tavalise psühholoogia süvaõppe tuuma, lisaks mõned järgnevad kombinatsioonid: sissejuhatus õiguspsühholoogiasse, kriminoloogiasse, kohtupsühholoogiasse, kohtusaalipsühholoogiasse, õiguse rakendamise psühholoogiasse ning multidistsiplinaarne sotsiaalteaduse ja õiguse seminar. Süvaõppe peaks võimaldama ka kogemuste saamist, sisaldades kas juhendatavat praktikumi või uurimistööd.

Probleem on aga selles, et isegi suuremates asutustes võib tekkida raskusi õiguspsühholoogia süvaõppe personaliga. Seetõttu tuleks mõelda kaugõppe võimalusele, et tuua kokku ülikoolide ja kolledžite konsortsium, mis pakuks oma õppekavas üliõpilastele samal ajal kursusi erinevates õppeasutustes.

Teine probleem puudutab praktikume. Üldiselt peaksid üliõpilased veetma umbes kolm tundi nädalas ühe ainepunkti kohta praktikapaigas (õigusbüroodes, kohtu- ja haldusasutustes).

Kolmas probleem on, kuidas trennida paremini üliõpilaste uurimisoskusi ja õpiharjumusi, millest sõltuvad tulevikus õiguspsühholoogiateadmised. On vaja vähemalt algteadmisi uurimustöö kavandamisest ja statistikast. Üliõpilastele võib pakkuda kolme uurimuskogemust: olla psühholoogia/õiguse uurimiserühma liige,

juhtida juhendatavaid uurimisobjekte, kujundada ja lõpule viia iseseisvaid teooriaid.

Lõpuks sõltub õiguspsühholoogia õpetamise ulatus ülikoolis tulemustest, mida programmiga soovitakse saavutada. Nii üliõpilastel kui ka õppejõududel on kolm peaesmärki:

- arusaamine, kuidas psühholoogia teooria ja teaduse aluseid rakendatakse õigusprotseduuridele, -probleemidele ja -reformidele, ning psühholoogia ja õiguse kui formaalsete distsipliinide sarnasuste ja erinevuste mõistmine;
- üliõpilaste treenimine karjääriks õiguse rakendamises, kohtuteadustes, korrektsiooni- ja politseitöös;
- üliõpilaste ettevalmistamine magistri- ja doktoriõppeks õiguses, rakenduspsühholoogias, õiguspsühholoogia programmides, kriminaalõiguse õpingutes ja kohtuteadustes.

Õiguspsühholoogia õpetamise abivahendid

Varasematel aegadel, kui õiguspsühholoogia oli alles lapsekingades, võis seda ainet õppekavades kohata haruharva. Neid kursusi organiseerisid teaduskonnad, kelle õppehuvid olid seotud otseselt õiguspsühholoogiaga. Nüüdseks on huvi selle valdkonna vastu märgatavalt kasvanud ning paljudes ülikoolides vastavad ained õppekavadesse lülitatud. Kursuste arvu suurenemisega kaasneb psühholoogiale ja õigusele pühendatud õpikute arvu kasv. Kolme õiguspsühholoogia õpikut kirjastav Brooks/Cole Publishing Company nimetab 213 kooli, kus õppetöös kasutatakse üht tema väljaannetest.

Pakutavate kursuste arvuga on kasvanud ka käsitluste mitmekesisus aine õpetamisel. Paljud ülikooli kursused keskenduvad üldistele küsimustele ning ülevaadetele valdkonnast. Teised kursused aga pühenduvad kohtusaali või kriminaalõiguse probleemidele. Väiksem, kuid kasvav hulk kursusi suunab tähelepanu vaimsele tervisele ja kohtumeditsiinile.

Samuti on mitmekesisustunud juhendajate tagapõhi ja kogemused. Paljud juhendajad tulevad selle kursuse juurde psühholoogia-

ja õigustaustaga. Mitte sugugi harva ei õpeta ega tee juhendajaga koostööd õigusdoktor. Mõnikord kaasatakse teaduskonna liige, kellel on esmased teadushuvid mitteõiguslikes valdkondades (sotsioloogia, kognitiivne või hälbepsühholoogia).

Järgnevalt mõned viited USA võimalikele allikatele asjakohaste materjalide leidmiseks.

Õpikud

Ameerika Ühendriikides on ülikoolide õiguspsühholoogia kursuste jaoks saadaval mitmed õpikud eri autoritelt (nt C. Bartol, A. Bartol, L. Foley, J. Monahan, L. Walker, C. Slobogin, L. Swenson, K. Williams, L. S. Wrightsman, M. T. Nietzel, W. H. Fortune). Osa õpikuid sisaldab näpunäiteid juhendajale, viidates näiteks soovitatavatele lisalugemismaterjalidele.

Näitlikud materjalid

Kõige efektiivsemad õpetamise meetodid soodustavad üliõpilaste aktiivset osalust õppeprotsessis. Mitmete juhendajate läbi mängitud huvitavate demonstratsioonide, arutelude ja rollimängude ideed on kokku võetud Wrightsmanni jt õpikus sisalduvas juhendaja käsi- raamatus (*Psychology and the legal system* 1997. 4th ed. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole). Läbiproovitud võimaluste valikuline loetelu oleks järgmine.

- Tunnistaja täpsuse demonstreerimine, kus üliõpilased lavastavad ja võtavad videolindile juhendaja teeseldud salamõrva. Vähem dramaatilisi kuritegusid (sh lavastatud kallaletungid ja käekoti näppamised) võib õpperuumis uuesti esitada, et demonstreerida pealtnägija mälu puudulikkust.
- Odava galvaanilise nahavastukaja (*galvanic skin response* — GSR) monitori kasutamine polügraafia demonstreerimiseks. Demonstratsioon puudutab vaidlust füsioloogiliste meetmete kasutamise üle pettuse tuvastamiseks.
- John Hinckley juuniori üle peetud kohtuprotsessi dramatiseering vaimuhaigusele toetava kaitseväite (*insanity plea*) idee

õpetamiseks. Kuus üliõpilast mängivad kohtuniku, süüaluse, advokaatide, psühhiaatriaeksperti ja tunnistajate rolle õigus-teaduse kooli harjutuskohtu saalis. Pärast protsessi arutletakse vaimuhaigusel põhineva kohtuotsuse kriteeriumide üle ning üliõpilased-vandemehed annavad hinnangu kohtualuse süüle või süütusele. Tavaliselt järgnevat sellele elav diskussioon.

- Rollimängud, mis keskenduvad kohtupidamisele nii esimeses kui ka apellatsioonistmes.
- Larseni korraldatud vangi dilemma demonstratsioon illustreerib otsuseid, mida inimesed teevad, kui neil on valida, kas teha koostööd või võistelda.

Filmid ja videomaterjalid

Filmide ja videote kasutamine sobivas vahekorras teiste kursuse materjalide ja asjakohase aruteluga võimaldab üliõpilastel saada vahetut, asjasse puutuvat ja konkreetset informatsiooni. Nii hõlmab artiklis kirjeldatud õigusepsühholoogia kursus klassisisest arutelu kolme mängufilmi üle. Selleks sobivate filmide hulgas on nimetatud meile teatrilavalt tuntud “Kaksteist vihast meest”, samuti muid Eesti vaatajale tuttavaid filme (“A Few Good Men”, “The Juror”, “Presumed Innocence”). Filmide arutelu on kahesugune: esiteks peavad üliõpilased ära tundma õigusprintsipi, mis on olulised filmi sisu jaoks ning hindama õigusmaterjalide kujutamise täpsust. Teiseks analüüsivad nad psühholoogilis-õiguslikke teemasid, mida film püstitab, ning kritiseerivad nende esitamist filmis.

Interneti kasutamine

Rohkesti leidub õigusepsühholoogiat puudutavat materjali Internetis. Üliõpilaste jaoks on kõige sobivamad Interneti arutelugrupid ja veebileheküljed (*World Wide sites*).

A. Vestlusgrupid

Listiserveri list on arutelugrupp ühel kindlal teemal. E-posti kasutamise võimalusega üliõpilased saavad kergesti nende listidega

liituda. Kui nad on end kirja pannud, saabuvad nende e-postkasti teated ja nad võivad ka ise grupile e-posti teel listi aadressil kirju saata. Mõned juhendajad nõuavad üliõpilastelt nendes listides toimuvate arutelude jälgimist, et nad oleksid kursis aktuaalsete vaidlustega õiguspsühholoogia teoreetikute ja praktikute vahel. Järgnevalt olgu valikuliselt toodud mõned asjakohased aadressid koos registreerimise näpunäidetega.

Psühholoogia ja õigus

Aadress: LISTERV&UTEPVM.EP.UTEXAS.EDU

Sõnum: Subscribe psylaw-1 Sinu nimi

Õigus ja ühiskond

Aadress: LISTSERV&POLECAT.LAW.INDIANA.EDU

Sõnum: Subscribe

Usutavuse hindamine ja tunnistaja psühholoogia

Aadress: LISTSERV&IDBSU.IDBSU.EDU

Sõnum ei ole vajalik

Koduvägivald

Aadress: LISTSERV&UR1ACC.UR1.EDU

Sõnum: Subscribe intvio-1 Sinu nimi

Tõendamine

Aadress: LISTSERV&CHICAGOKENT.KENTLAW.EDU

Sõnum: Subscribe Evidence Sinu nimi, asutus, ametikoht

Perekonnaõigus

Aadress: LISTSERV&ACC.WUAACC.EDU

Sõnum: Subscribe Familylaw-1 Sinu nimi

Kohtumeditiin ja teadused

Aadress: MAILSERV&ACC.FAU.EDU

Sõnum: Subscribe Fores-1 Sinu nimi

Kohtupsühhiaatria

Aadress: MAILSERV&MAILBASE.AC.UK

Sõnum: Join Forensic-psychiatry Sinu nimi

Kohtupsühholoogia

Aadress: LISTSERV&SJUM.STJOHNS.EDU

Sõnum: Sub forenpsy

B. USA ülemkohtu otsused

Alates 1993. aastast võimaldab Cornelli juurakooli õiguse informatsiooni instituut tasuta e-posti teenust, levitades Ülemkohtu otsuste kokkuvõtteid ametlike teadetena. Et end kasutajaks registreerida, tuleb saata e-maili teade:

LISTSERV@LISTSERV.LAW.CORNELL.EDU

Sõnum: Subscribe liibulletin Sinu nimi

C. Internetis surfamine (WWW)

Õiguspsühholoogiat puudutavad Interneti leheküljed:

Ülemkohtu otsused 1990 – tänaseni

<http://www.law.cornell.edu/supct/supct.table.html>

Õigusmaterjalid Findlaw leheküljel

<http://www.findlaw.com>

Sisaldab akadeemilisi õigusajakirju ja arvustusi, seadusi, kohtuarvamusi ning kohtupraktikat, USA föderaalvalitsuse materjale, üldisi õiguslikke registreid.

Kriminaalõiguse allikad

[http://www/stpt.usf.edu/greek/cj/html](http://www.stpt.usf.edu/greek/cj/html)

Sisaldab õiguse andmebaase ja viiteid kriminaalõiguse esindustele ning informatsiooni alaealiste väärkäitumise, narkootikumide ja alkoholi, vangistuse ja surmanuhtluse, protsessi- ja inimõiguste ning kriminaalõigushariduse kohta ja palju muud.

Psühhiaatria ja õiguse allikad

<http://ualvm.ua.edu/jhooper/tableofc.html>

Sisaldab õigusteemasid psühhiaatritele.

Õiguspsühholoogia integratsioon sissejuhatavas psühholoogia kursusesse

Psühholoogia on tavaliselt oma mitmesugused harud jaganud kaheks kattuvaks ja mõnikord eristamatuks alaks: põhipsühholoogia ja rakenduspsühholoogia. 20. sajandi esimese poole jooksul oli enamus psühhologe hõivatud ülikoolides ja tegeles õpetamise ja teoreetilise uurimistööga. Teise maailmasõja lõppemisest alates on olukord drastiliselt muutunud. Uuringud näitavad, et suurem osa psühhologe töötab tänapäeval sellistel praktilistel aladel nagu äris, tööstuses, haiglates, koolides, parandusasutustes, rehabilitatsioonikeskustes ja valitsuses.

Rakenduspsühholoogia valdkondade arengut võib näha nende esitamisest sissejuhatava psühholoogia õpikutes ja kursustel. Aastate jooksul on vastavad õpikud muutunud suureks äriks, sest sissejuhatava psühholoogia kursused saavad viimasel ajal alati suure osavõtu osaliseks. Kahekümne tuhande õpilasega kolledž või ülikool tellib tavaliselt 3000–4000 eksemplari sissejuhatavat teksti aastas.

Sissejuhatavad tekstid avasid 1950. ja 1960. aastatel tavaliselt teoreetilisi mõisteid ja valdkondi, nagu teadvus, tunnetus, õppimine, mälu, looma käitumine, lapsepsühholoogia jne. Rakenduslikud alad, välja arvatud kliiniline psühholoogia, olid ilmselt meeleka välja jäetud. 1970. aastateks hakkasid õpikud tasapisi katma ka teisi rakenduslikke alasid peale kliinilise psühholoogia, ent üsna napisõnaliselt. 1980. aastateks arutleti rakenduspsühholoogia teemade üle juba sagedamini. 1990. aastate alguseks oli praktiliste teemade käsitlemine sissejuhatavates psühholoogiatekstides saanud tavaliseks. Õiguspsühholoogiat mainiti peamiselt kolmes valdkonnas: mälu, vaimuhaigus (*insanity*) ja valedetektor vastavalt mälu, psüühikahäirete ja emotsioonide peatükis. Viimase viie aasta õpikud on teinud olulisi edusamme rakenduslike alade käsitlemisel ning vastavad teemad on kogutud eraldi peatükki, mõnele praktilisele teemale on pühendatud ka iseseisev peatükk (nt tervise-

psühholoogia). Kahjuks ei ole aga sellist progressi õiguspsühholoogias. Õigust nimetatakse endiselt kolme teema puhul: mälu, vaimuhaigus ja valedetektor. Formaalse peatüki staatus puudub õiguspsühholoogial täiesti.

Arvestades kasvavat huvi õiguspsühholoogia vastu, võib kindlalt väita, et selle teema käsitlemine psühholoogia sissejuhatavates tekstides on õigustamatult puudulik.

Õiguspsühholoogia roll interdistsiplinaarses hariduses

Sageli käsitletakse õiguspsühholoogiat teiste osakondade kursustes, eriti kriminaalõiguse ja õigusteaduse interdistsiplinaarsetes programmides. Aine nimest sõltumata pakuvad need programmid tavaliselt kuritegevuse (poliitiline definitsioon, põhjused, tagajärjed) ja ühiskonna vastuse olemusega (seaduste, kriminaalõiguse süsteemi ja kodanike üldise tegutsemise kaudu) tegelevaid kursusi. Õiguspsühholoogiat õpetatakse kas eraldi kursusena või materjalides, mida käsitletakse teiste kursuste käigus.

Interdistsiplinaarsed programmid pakuvad õiguspsühholoogiast huvitatud üliõpilastele ja teaduskondadele palju vajalikke teadmisi. Esiteks võimaldavad nad kasutada rikkalikku intellektuaalset konteksti kuritegevuse ja õiguse teemade analüüsimiseks. Kahjuks ei ole psühholoogia üldiselt ja õiguspsühholoogia eriti omandanud nii suurt mõju, kui võiks oodata, peamiselt vähese usinuse tõttu psühholoogide poolt.

Psühholoogidel oleks paljus võimalik koostööd teha ning nende uurimusi võiks vabalt lülitada traditsiooniliste interdistsiplinaarsete, eriti arvukate kriminaalõiguse programmide kursuste pakumiste hulka. Paljudes osakondades on näiteks ülevaatlikke kursusi politseist, kohtutest ja korrektsioonist. Psühholoogide mahukat tööd pealtnägija tunnistuse ja arenevat tööd ülekuulamise kohta võiks kasutada edukalt politseikursustel. Samuti oleks õigusliku otsuse teema juba loomu poolest sobiv kohtukursuse jaoks, samal

ajal kui karistuse, käitumise muutumise ja efektiivse ravi teooriad sobiksid hästi korrektsioonikursustesse.

Seega pakuvad interdistsiplinaarsed programmid õiguspsühholoogidele hulganisti kasutamata võimalusi. Põhjused peituvad osaliselt selles, et üliõpilased ei näe ette kõiki töötamisvõimalusi sel alal. Samuti jääb puudu sobivast ettevalmistusest, astumaks tööturule. Ent need puudused on õnneks kõrvaldatavad ning Ameerika Ühendriikides astutakse juba vajalikke samme (erialast tööturgu tutvustavad ning töökohtade pakkumistega väljaanded jms).

Tõenäoliselt on praegu liiga vara hinnata õiguspsühholoogia programme, kuigi nii mõnelgi lõpetanul on oma erialal märkimisväärsed saavutusi, mõnel juhul näiteks uute programmide algatamine, mõnel juhul psühholoogiaseadusandluses osalemine. Lõpetanute edasise karjääri jälgimine on äärmiselt tähtis, hindamaks programmis osalenute võimalusi oma hübriidharidust tegelikult ellu rakendada.

Siinkohal on oluline silmas pidada õiguspsühholoogia spetsiifilise kõrghariduse ja lihtsalt psühholoogi spetsiifilise õigustegevuse erijooni. Erialaselt saab praktiseerida ka lihtsalt kliiniline psühholoog, keskendudes oma tegevuses õiguspsühholoogiale. Pärast kraadi saamist omandab niisuguse ettevalmistuse saanud psühholoog vastava litsentsi ning asub tegutsema kohtupsühholoogia valdkonnas. Teine asi on aga spetsiifiline õiguspsühholoogiaharidus. Selle iseloomulikud jooned on sarnased akadeemilise või uuriva psühholoogia omadega. Õppeainetena domineerivad eelkõige sotsiaalpsühholoogia, ühiskonnapsühholoogia (*community psychology*) või arengupsühholoogia. Pärast lõpetamist järgneb selle eriala puhul tavaliselt karjäär ülikoolis või uurimisinstituudis, kus psühholoog tegeleb niisuguste probleemidega nagu pealtnägija või lapse tunnistuse usaldatavus, kohtule arvamuse esitamine või justiitspoliitika muudatuste mõjud. Tänu kliinilises psühholoogias domineeriva praktiseeriva teadlase mudeli suurele mõjule on palju õiguspsühholoogias tegutsejaid saanud siiski kliinilise psühholoogi ettevalmistuse ning vastavalt ka litsentseeritud.

Psühholoogia õigusloomes

Õigus muutub pidevalt, võttes mingil määral arvesse ka ühiskonna huvide ja väärtuste muutumist. Pole piisav võrrelda lihtsalt seadusi ja nende muudatusi. Hoopiski tähtsam on uurida seaduste sotsiaalset toimet ja rakendamise mõjusid.

Kuidas aga saaksid psühholoogid osaleda rohkem õiguses ning mõjutada õiguspoliitikat? Sotsiaalteaduste kasutamist õiguses peab käsitlema loomingulisemalt. Sotsiaalse uuringu kohta on esitatud uus paradigma, mille kohaselt niisugune uuring õiguses ei ole mitte niivõrd fakti, kuivõrd seaduse küsimus. Individuaalse tunnistusena esitatud ekspertarvamused peaksid kaotama oma tähtsuse ning loovutama koha psühholoogide ja juristide ühistööna valminud ning kohtule kirjalikul kujul esitatud asjakohastele ettekannetele.

Selleks, et ülaltoodu hakkaks reaalselt funktsioneerima, on vajalik tehniliste uurimiskogemuste omandamine ning arusaamine õigusprotsessidest. Paljud programmid annavad küll tõhusa kogemuse uurimise valdkonnas, kuid õiguslik külg ei ole neil kuigi tugev. Õigushariduse osatähtsus psühholoogide ettevalmistamisel on äärmiselt vajalik nende rolli tõhustamisel õiguslikus ja seadusandlikus tegevuses.

Kuigi ülalmainitud programmide järgi õppivad psühholoogid saavad arvestatava ettevalmistuse ka õigusteaduses, on siiski kõiki-dele psühholoogidele, sõltumata erialast, vajalik parem ettevalmistus psühholoogia õiguslikes aspektides ning niisuguse ettevalmistuse peaks läbima iga rakenduspsühholoog. See iseenesest ei olegi nii radikaalne ettepanek, kui võib esmapilgul tunduda, sest näiteks kursused, mida nimetatakse tavaliselt *eetika* või *kutsetöö*, hõlmavad tihti oluliselt ka õigusteadust. Ameerika Psühholoogide Assotsiatsiooni heakskiidetud programmid nõuavad sõnaselgelt eetika-kursuse läbimist ning just niisugustel kursustel saadakse kõige rohkem juriidilisi teadmisi. Siiski on tihti ka niisugustel kursustel käsitletav juuramaterjal spetsiifilisemate õiguspsühholoogiliste küsimustega tegelemiseks ebapiisav. Suur osa psühholoogidest, kes

soovivad sooritada litsentsieksamit, on ebakompetentsed isegi niisugustes põhilistes juriidilistes küsimustes nagu lapse ahistamisest teatamise kohustuslikkus. Õiguspsühholoogia kursuste järele on tungiv vajadus, kuid tõenäoliselt enamuses ülikoolides on see jäänud adekvaatse vastukajata.

Paljud psühholoogid kardavad esineda juriidilises keskkonnas ja psühholoogid, kes ei tegutse just õiguspsühholoogias, ei soovi esineda kohtus. Selline kartus on loomulikult eelarvamuslik. Iga kliiniline psühholoog võib seista silmitsi vajadusega tegelda juriidiliste küsimustega, milleks tal aga, tõsi küll, võib puududa asjakohane ettevalmistus. Näiteks kuigi enamus psühhoterapeute on teadlikud, et nende patsient võib sattuda seisundisse, kus tema võime anda ümbritsevale adekvaatset hinnangut on häiritud, ei võeta ometigi piisavalt arvesse võimalust, et näiteks juhul, kui niisugune patsient põhjustab autoavarii, on kohus huvitatud inimese õnnetuse-eelsest psüühilisest seisundist. Lahutusprotsessis osalejate puhul võib tõusetuda küsimus nende sobivusest vanemlike kohustuste täitmiseks. Laste ahistamise juhtude statistikal on oluline roll laste-psühhoterapeutide tegevuses. Ameerika Psühholoogide Assotsiatsiooni heakskiidetud eetikakoodeksis on selgesti nõutud, et psühholoogid peavad arvestama oma töö sotsiaalsete mõjudega. See aga nõuab juriidiliste küsimuste osatähtsuse suurendamist psühholoogide hariduses.

Traditsiooniliselt ei ole psühholoogid saanud osaleda seadusandlikus protsessis. Põhjuseks on toodud näiteks idealistlik usk, et seadus valmib ka ilma aktiivse osavõtuta, vähene poliitilise protsessi tundmine või poliitikute ja analüütikute erisugused lähtekohad probleemide lahendamisel. Aja jooksul on psühholoogid pidanud tunnistama, et ka psühholoogia on äri, mille kohta kehtivaid seadusi ei loo psühholoogid ise. Seetõttu on uuritud viise, kuidas suurendada psühholoogide osa avaliku huvi küsimustes. Nimelt tuleb eristada professionaalse ja avaliku huvi küsimusi. Esimesed puudutavad psühholoogide oma tegevusvaldkonda; avaliku huvi asjad puudutavad küsimusi, mille kohta psühholoogidel on teavet, mis võiks tervet ühiskonda mõjutada. Näiteks väljaselgitamise, kas organidoonorluse korral on perekonnaliikmed andnud oma informeeritud nõusoleku,

vaatamata nende vahetule soovile aidata lähedast isikut. Avaliku huvi asjades peavad psühholoogid andma objektiivset infot, et seadusandja võtaks vastu targa otsuse.

Ekspereiment

Ühe Ameerika Ühendriikide osariigi seadusandlik kogu hakkas menetlema eelnõu, mis käsitles hüpnootiseeritud tunnistajate ütluste kõlblikkust kriminaalprotsessis. Eelnõu valiti uuringu objektiks seetõttu, et ta puudutas hüpnootsi, tehnikat, mille kohta on kõige rohkem teaduslikku infot ikkagi psühholoogial. Eelnõu võimaldab kasutada kohtusaalis eelnevalt hüpnootsi all ülekuulatud tunnistajate ütluste kuulamist tingimusel, et hüpnootiseanss lindistatakse ja linnid tehakse vastaspoolele kättesaadavaks.

Uuringu subjektideks olid osariigi parlamendi 30 senaatorit ja 60 esindajatekoja liiget. 55% neist nõustus osalema. Osalus polnud seotud parteilise kuuluvusega, küll aga olid 100%-liselt esindatud põllumajandusega seotud isikud, professionaale esindas vaid 43%. Siiski ei mõjuta see erinevus uuringu tulemusi, sest vaid kolm vas-tajat põllumajandusvallast osales eelnõuga tegelevates komiteedes.

Eelnõu pidi oma teel läbima kaks esindajatekoja komiteed, saa-ma koja poolt kinnitatud. Senatis tuli eelnõul läbida üks komitee. Ekspereidid pidid andma kõigis komiteedes arvamusi hüpnootsi või-malike mõjude kohta.

Teoreetilised ja empiirilised küsimused

Komiteedesse mittekuuluvad seadusandjad ei saanud otseselt psüh-holoogia-alast/teaduslikku infot, seda said vaid komiteedesse kuu-luvad saadikud. Infoallikates oli hulk erinevusi.

- Parlamendiliikmete varjatud käitumine, mida mõjutab võima-likkus, et mingi allikas annab tunnistusi komitee istungil. Näi-teks võib tuua eelnõu ühe vastase tunnistaja püüded anda tun-nistusi vastavas komitees. Personali juhiste kohaselt pidi ta ise välja uurima istungi toimumise aja, ent sai selle lõpuks nii hilja teada, et ei jõudnud esinemist ette valmistada.

- Avalik erinevus. Esindajatekojas anti allikate valik üle eelnõu koostanud riigiametile, kes loomulikult valis vaid soodsaid tunnistusi andvad allikad. Senaatorid valisid nii oponeerivaid kui ka soosivaid allikaid. See erinevus võis tuleneda näiteks asjaolust, et esindajatekojas määratakse tunnistajate värbamiseks rutiinselt abigrupp, kes oli ka eelnõu autoriks; või ka näiteks see, et autori ekspertiisiarvamusele on lihtne ja usaldusväärne viidata.
- Ajalised tegurid. Ühe istungjärgu pikkus on sada päeva, selle aja sees pidid saadikud arutama 918 eelnõud, kõik saadikud kuulusid mitmesse komiteesse. Paljud komiteed piirasid aga ajapuudusel ettekannete pikkust, lõpetades arutelu enne eelnõu vastaste ettekandeid.
- Komiteede suurus. Esindajatekoja komiteed olid tavaliselt 15liikmelised, senatis üheksaliikmelised. Mida rohkem inimesi ühe asja eest vastutab, seda väiksem individuaalne panus tehakse. Seega võib oodata, et senaatorid tegelevad põhjalikumalt eelnõu tausta uurimisega.
- Viiendaks põhjuseks võis olla, et komiteed moodustavad oma arvamuse eelnõu kohta veel enne, kui seda on istungitel arutatud, ja alles siis otsivad arvamust toetavaid tõendeid. Seda võib eriti välja lugeda asjaolust, et esindajatekoja komiteedes esitas eelnõu autor ka tunnistajad soosivaid tõendeid andma. Miks see on just esindajatekojas nii? Vastus võib tuleneda puhtpoliitilistest põhjustest. Esindajatekojas olid enamuses vabariiklased, senatis oli vabariiklasi ja demokraate enam-vähem võrdselt. Vabariiklased olid saanud võimule, rõhutades õiguskaitsese organite töö efektiivsust, seega on ka arusaadav, miks esindajatekojas anti eelnõule vaid soosivaid tunnistusi. Senatis olid jõud võrdsed, mis andis võimaluse vaagida nii poolt- kui ka vastuolijate argumente.
- Vastandlike arvamuste vältimise soovist põhjustatud erinevused allikmaterjalide valikul. Enamasti on eksperdid eri arvamusel ja selline arvamuste konflikt oleks pigem seganud kui kergendanud otsuse langetamist. Võidi ka arvata, et tegu on üsna

lihtsa eelnõuga ja pole mõtet seda komplitseerida mingite segaste asjaoludega, et nii lihtsate asjade korral oskavad saada-
 kud ise otsustada ja eksperdi arvamus ei loe neile midagi.

- Seadusandja ei pruugi olla ka teadlik lisauuringute vajadusest, kas siis lihtsalt teadvustamata endale asja keerukust või uurimis-
 võimaluste kättesaadavust. Samuti võib seadusandja pidada sotsiaalteadlasi naiivseteks, kes on orienteeritud pigem akadeemilistele küsimustele kui reaalsele elule, ega kasuta neid üldse.

Miks aga polnud psühholoogide endi piisavat omaalgatust, et takistada sellise eelnõu ilma vastuseisuta vastuvõtmist? On neil ju kohustus edendada inimheaolu ja olla valmis leevendama ühiskondlike, poliitiliste ja muude situatsioonide ülekasvamist teravateks probleemideks. Põhjuseks võib olla usaldus seadusandliku protsessi vastu, samuti see, et enamus psühholooge ei tunnista seadusandlikus protseduuris osalemise vajadust.

Allika sisu ja selle hindamine

Milline info oleks pidanud seadusandjal olema ja kuidas mõjutasid allikad selle esitust? Küsimuse kohta käiv info oleks pidanud sisaldama teaduslikke materjale hüpnoosi enese ja selle mõjude kohta mälu-
 le, antavatele ütlustele. Samuti oleks tulnud käsitleda hüpnoosi õiguslikke aspekte (nt, kas hüpnotiseeritu tunnistus rikub teise poole õigust tunnistajat risküsitleda jms). Samuti võinuks saada andmeid meediast, kus esitatakse kokkuvõtteid teadusküsimustest, ning käsitletakse raskusi kurjategijate kohtu ette saamisel, põhjuseks mõningate tõendite lubamatus. Tegelikult kasutas 50% seadusandjatest kaasseadusandjate nõu, 30%le oli kaassaadikud koguni ainuallikaks. Enamus usaldas sellise saadiku arvamus, kes oli komitees asja kohta midagi kuulnud. Järgmiseks võrdlemisi levinud allikaks olid komiteede ees tunnistanud eksperdid. Alla veerandi seadusandjaist kasutas meedia või teadustöötajate abi.

Eelnõu pooldajad kujutasid hüpnoosi vajalikkust ja n-õ demüstitseerisid seda, lisades emotsionaalsust näidetega kuritegevusest. Eelnõu vastased tõid esile, et hüpnoos muudab psühholoogilist

olukorda ja vähendab kriitikameelt. Kõigil olid tunnistuste andmisel mängus oma huvid. Vaid üks senatis tunnistusi andnud hüpnoosiekspert oli objektiivne, pühendades oma aja küsimustele vastamisele. On loomulik, et erapoolikust tuleb ette tunnistajatel, kes räägivad oma kogemustest, või advokaatidel, kes seisavad oma kliendi eest. Psühholoog peaks olema valikuis sõltumatu ja objektiivne, kui raske see ka poleks, kui neid värvatakse eelnõu pooldajate või vastaste poolt rääkima. Aga iseseisvate psühholoogide puhul on siiski ebaselge, miks nad annavad erapoolikuid tunnistusi. Nad ei pruugi olla teadlikud enda kohta käivatest seadustest või soovivad lihtsalt oma tunnistusele suurema mõjujõu andmiseks vältida kahe eri poole tutvustamist. Nad võivad karta, et erapooletu tunnistus tundub nõrgana. Muret tekitab ka see, et osa psühholooge allutab oma avalikud professionaalsed kohustused isiklikele professionaalsetele huvidele või väärtushinnangutele. Sellist nähtust on uuritud kohtutes eksperttunnistajate puhul, kes usuvad, et esitades mingit positsiooni, harivad nad inimesi ja lõpuks kergendavad seaduse muutmist. Vähesed pooldavad arvamust, et eksperttunnistajate kohustus on tunnistada tõeselt, vaatamata tagajärgedele.

Seadusandjani jõudnud infot mõjutas allika ja sisu tugev seos. Erinevusi tekitas ka see, mis eesmärgil keegi tunnistas, mis huvid tal on jne.

See, kuidas seadusandjad kasutasid esitatud infot, saadi teada küsimustega, näiteks milline tunnistaja oli nende arvates kõige mõjukam, mis neile kõige rohkem ja kõige vähem meeldis.

Esindajatekojale avaldas kõige sügavamalt muljet isik, kes oli eelnõu algatanud (hiljuti tapetud isiku abikaasa, kannatanu tunnistaja, kes oleks saanud tapja vastu tunnistusi anda vaid hüpnoosi all olles, ent kuna see võimalus ei olnud seaduses tollal veel ette nähtud, jäi tapja vabadasse. Senatis peeti tema tunnistusi küllaltki emotsionaalseks ja seetõttu ei pidanud ükski senati esindaja teda kõige olulisemaks tunnistajaks. Sellise kodade arvamuse erinevuse põhjustas juba varem mainitud erisugune parteiline koosseis, mille tõttu esindajatekojal oma vabariiklastest enamusega on loomulikult

eelsoodumus suhtuda soosivalt hüпноosi lubavasse eelnõusse. Senat valitakse iga kuue, esindajatekoda iga kahe aasta tagant, seetõttu on senat ka vähem tundlik päevakajaliste küsimuste arutamisel. Siiski võib selle tunnistaja suurem hindamine esindajatekojas tuleneda ka asjaolust, et usaldusväärsema tunduvad just need tunnistajad, kes ütlevad midagi kooskõlas hindaja isikliku arvamusega. Kannatanu tunnistaja andis eri kodades ka erisugused tunnistused: esindajatekojas oli ta esinemine otsekohesem — palve hüvitada isiklikku ebaõiglust —, senatis aga kujundlikum. Seetõttu näis senatile, et tunnistusel on kaks põhjust: isiklikud arusaamad, mis kujunesid hiljuti läbielatu tõttu, ja see, et teda kasutas abivahendina vastava eelnõu väljatöötanud riigiamet. Seega võib arvata, et senati negatiivne suhtumine tunnistajasse tulenes ta seotusest asutusega, mida mõned senaatorid pidasid agressiivseks ja vastumeelseks. Vastumeelsust tunnistaja suhtes võis suurendada ka see, et inimesed distantseeruvad automaatselt seisukohast, mida keegi püüab liiga tugevasti toetada.

Enamus seadusandjaid viitas kohtuhüпноosiekspertidele (eelnõu pooldajad), ent vähesed pidasid viimaseid kõige mõjusamateks tunnistajateks. Neid arvati erapooletuks, kritiseeriti esinemisstiili, mida arvati liialt toetavat seda poolt, kes püüdis kõigest hingest oma eelnõu läbi suruda. Ka võeti neid esindajatekojas paremini vastu, seda juba varem mainitud poliitilistel põhjustel. Saadikud, kes pidasid kohtuhüпноotiseerijate tunnistusi erapoolikuteks, panid viimastele süüks eelnõu pooldamist ja seda, et nende tööks oli kergendada kurjategijate kinnipanemist. Senati negatiivset suhtumist ekspertidesse saab seletada ka Heideri tasakaaluteooriaga. Selle kohaselt, kui seadusandja peab lugu ettekandjast, mitte ettekantavast teemast, või vastupidi, on tulemuseks tasakaalutus. Tasakaalu saab saavutada suhtumise muutmisega teema või ettekandja suhtes. Meie näites saavutati tasakaal ekspertide ettevalmistuse kriitikaga.

Kuidas aga mõjus tunnistajate nimetus *psühholoog* või *akadeemiline kraad*? Senatis eelnõu poolt kõnelnud kohtuhüпноotiseerijat peeti vaid vastava ametkonna esindajaks, mitte eksperdik,ks,

esindajatekojas kõnelnud kohtuhüpnootiseerija arvati pigem meditsiinidoktoriks kui psühholoogiks, seal avaldas positiivset mõju ka ettekanne, kuid keegi ei märkinud ära esineja kraadi. Kraad võib avaldada mõju siis, kui tunnistaja motivatsioon ettekande tegemiseks on mõistetav, näiteks avaldas senatis suurt mõju hüpnootisekspert, kes tundis muret hüpnootise vääri- ja kuritarvitamise pärast; tema ettekande kohta polnud kellelgi midagi kriitilist öelda ja kõik muudatused, mida ta soovitas, lisati senati eelnõuversioonile.

Millised on aga muud põhjused, miks hüpnootisekspertidisse suhtuti positiivselt? Esiteks, ta kutsuti andma tunnistusi senati koosseisu ja komitee enda poolt kui erapoolik ekspert. Teiseks, ta oli ainus ekspert, kellel polnud mingit isiklikku huvi eelnõu tulemuslikkuse suhtes. Hüpnootisekspert piiras oma tunnistuse vaid küsimustele vastamisega, tõmmates seega senati komitee liikmeid kaasa oma otsuse tagajärgede üle mõtlema. Ta väljendus ka lihtsalt, mis avaldab alati palju suuremat mõju kui erialakeele kasutamine. Küsimustele vastamine suurendab tunnistuse usaldatavust ka seetõttu, et vastates tundub ettekandja spontaansem ja siiram. Kui ta räägiks enne ettevalmistatud teksti, püsiks kindlalt ja kramplikult oma kirjalikus ettekandes, näiks kuulajatele, et tal on midagi varjata või ta soovib kuulajaid eksitada. Hüpnootiseksperti jutu efektiivsust suurendas ka asjaolu, et ta kasutas tihti kordusi. Samas on siin oht: kui kuulajad suhtuvad teemasse negatiivselt, siis pärast teatavat korduste arvu läheneb nende suhtumine ettekandja omale, kui aga taluvuslävi kordustega ületada, tekib kuulajatel soov vastu vaielda.

Hüpnootiseksperti fraseologismide kasutamine ja humoorikas väljenduslaad (nt *visata laps koos pesuveega välja*) eristas teda teistest ettekandjatest. Siiski tuleb arvestada keskkonna formaalsusega ja ettekanne sellega kooskõlla viia, nii olnuks hüpnootiseksperti ettekanne veelgi mõjusam.

Vaatamata sellele, et paljud seadusandjad puutusid kokku meediaga, ei kirjeldanud keegi neist oma reaktsiooni sellele ega viidanud meedia mõjutusele oma otsuses. Kas polnud meedia siis tõesti oluline infoallikas või ei pidanud seadusandjad seda sotsiaalselt soovitavaks, arutades otsuste vastuvõttu teadlastega. Meedial võib

olla siiski arvatavast palju suurem mõju just alateadvuse tasandil, tekitades vastajatel eelsoodumuse mingi arvamuse kujundamiseks.

Kaks esindajatekoja liiget kasutasid infoallikana juriidilise personali kirjutatud uurimust, kus avaldati muret selle üle, kas hüpnoosi all antud tunnistust kasutades võimaldatakse kohtualusele ikka aus protsess. Üks seadusandja väljendas ka veendumust, et ta kolleeg kindlasti eksib. Varasemad uuringud on näidanud, et küsitlustele vastajad tegelikult muudavad oma arvamusi ja seda vaid põhjusel, et erineda esiletükkivana ja ülbenä tunduvalt isikust, kes muidu sarnaneb oma seisukohtade poolest neile endile. Oli ka juhtumeid, kui vastajad tunnistasid, et nende otsuse aluseks polnud ei allikas ega selle sisu. Üks seadusandja väitis, et ta oli lihtsalt "kõhutunde" järgi otsustanud ja hääletanud. Kaks senaatorit ütlesid, et nad ei teadnud sellest temast mitte midagi ega pidanud seda eriti oluliseks, mistõttu ei mäleta, kuidas hääletasid, ega ka seda, mille alusel otsuse vastu võtsid. Need isikud olid tegelikult üpriski ausad, võrreldes nendega, kes vastates keerutasid.

Ja lõpuks tekib küsimus, kas seadusandjad andsid otsuseid vastu võttes endale aru sotsiaalteadusliku info väärtusest. Näib, et vastus on *jah*, arvestades näiteks reaktsiooni hüpnoosieksperti ettekan- dele. Siiski, osa seadusandjaid olid juriidilistest küsimustest palju rohkem mõjutatud. 80% vastanutest pidas teadusinfot kasulikuks, seega tunnistasid ja mõistsid teadustöö olulisust poliitikategemisel. 20% ei pidanud hüpnoosiuuringut asjakohaseks, liigitasid küsimuse rangelt juriidiliseks või hääletasid nii, nagu hääletasid, sest pidasid oluliseks kurjategijate süüdimõistmist või austasid lihtsalt eelnõu sponsorit ja algatajat. Isegi kui seadusandjad mõistsid teadusinfo olulisust, ei pidanud enamus neist vajalikuks sellise info kättesaamist. Siiski kasutas enamus seadusandjaid, kellel oli kokku- puudet teaduslike andmetega, neid ka otsustamisel.

Seadusandjate infokasutusest

Ideaalne oleks muidugi väga hea, kui seadusandjad kasutaksid teadusinfot otse. On olukordi, kus seadusandja suudab töödelda, organiseerida ja kasutada sellist infot, nagu ekspertallikas esitab,

kui poliitilised arvestused selle kasutamisele jalgu ei jää. Sotsiaalteaduslikku teavet omandatakse ka puhtvalgustuslikel eesmärkidel, s.t kui ei kasutata otsuse vastuvõtuks praegu, siis võidakse seda teha tulevikus. Samuti võidakse infot kasutada varasemate arvamuste põhjendamiseks. Sotsiaalteaduslikku infot vajatakse ka poliitilistel eesmärkidel (vaadeldava näite puhul jäi küll sotsiaalteaduslik info poliitikale jalgu, sest teadusinfo valguses jäi eelnõu vastu võtmata).

Eelnõu saatus

Isegi kui seadusandjad suhtuvad teadusinfosse soodsalt, ei päästa see tingimata asja. Eriti kui pärast lugemist esindajatekojas ja senatis peab eelnõu minema kooskõlastuskomiteesse, et loodaks kompromissversioon eelnõust, kui kahe koja eelnõuvariandid erinevad. Seal ülekuulatud eelnõud pooldanud ekspert tegi ettepaneku protsessiüksikasjade suhtes. Kuna komitee ei soovinud dikteerida üksikuid kohtutoiminguid, jäeti eelnõu mõneks ajaks n-ö kalevi alla. Hüpnosieksperdi soovitusel aga läbi ei läinud. Ta suutis vähemalt niipalju korda saata, et eelnõu sellisel kujul vastu ei võetud.

Selleks, et psühholoogilisi ja teisi sotsiaalteaduslikke teadmisi saaks seadusandlikus protsessis korralikult kasutada ja tulevastes seadustes arvestada, peavad teadlased süsteemselt uurima, kuidas otsustetegijad oma infot koguvad.

Kokkuvõtteks. USA õiguspsühholoogia tegeleb psühholoogidega, kaasamaks neid õiguse kõikidesse valdkondadesse. Liiga vähe on pööratud tähelepanu juristidele psühholoogiategadmiste ning psühholoogidele õigusteadmiste andmisele.

Nõukogude ja Vene õiguspsühholoogiast

Nõukogude Liidus ja pärast Nõukogude Liidu lagunemist iseseisvunud riikides, ka Eesti Vabariigis, õpetati ja õpetatakse õiguspsühholoogiat eelkõige õigusteaduskondades.

Õiguspsühholoogia taastekkimine ja psühholoogia tungimine õigusesse nii meil kui ka Venemaal on saanud alguse tänu üksikutele entusiastidele, järgneb spetsiaalsete õiguspsühholoogiaga tegelevate institutsioonide tekkimine ja psühholoogide vahetu osalemine õigusloomes, õiguse rakendamises ning riigi valitsemises nii riigi kui ka kohaliku omavalitsuse tasandil. Venemaal võitlesid selle eest A. Dulov, A. Ratinov ja V. Vassiljev.

Eesti õiguspsühholoogia pioneerideks võib pidada O. Püssat ja I. Rebast. Kahjuks ei ole Eesti Vabariigis psühholooge õigusloomesse ega riigi valitsemisse kaasatud. Õigusmenetluses on nende osalemine alles algjärgus. Siit tuleb ka eriline vajadus anda juristidele asjakohane ettevalmistus, et nad saaksid oskuslikult psühholoogide abi kasutada. Kuid et huvi õiguspsühholoogia vastu on tekkinud alles viimasel ajal, pole kuni tänaseni ei meil ega mujal esile kerkinud ühtegi domineerivat erialast õppemudelit, hoolimata mitmetest sellealastest töödest ja soovitustest. Õiguspsühholoogia õpetamise arengu põhisuundi peab ilmselt määratlema keskkonna kaudu, kus kavatakse tegutseda, ning funktsiooni kaudu, mida kavatakse täitma hakata.

Meie käsitlusega haakuvad enim Vene teadlaste tööd. Vene ühe tuntuma õiguspsühholoogi A. Ratinovi kõrval on tunnustatuim V. Vassiljev. Viimane on ka esimese kaasaegse venekeelse õiguspsühholoogia õpiku autor. Käesolevaks ajaks on sellest ilmunud teine ja täiendatud trükk. Peatume selle õpiku struktuuril põhjalikumalt.

Õiguspsühholoogia peaks V. Vassiljevi arvates koosnema kahest põhiosast: üld- ja eriosa. Üldosas tuuakse ära õiguspsühholoogia aine, ülesanded, ajalugu, süsteem, seosed teiste teadustega, meetodid. Siin vaadeldakse ka õiguslikku reguleerimist, analüüsitakse

õigusteadvust kui ühiskondliku teadvuse eriliiki, mis peegeldab õigusnormidega reguleeritavaid ühiskondlikke suhteid. Üldossa kuuluvad samuti juriidilise tegevuse psühholoogia ja kutsevaliku probleemid.

Eriosas vaadeldakse psüühilisi seaduspärasusi õigusmõistmise staadiumides. Eriosa haarab endasse järgmised allosad.

1. Kriminaalpsühholoogia käsitleb psüühika seaduspärasusi kuriteo ettevalmistamisel ja sooritamisel, kuritegelike hoiakute kujunemist, kuritegeliku tahte, kuritegeliku stereotüübi formeerumist. Kriminaalpsühholoogia uurib kurjategija isiksust, kurjategijate mõjutamise ja ümberkasvatamise vahendeid. Kriminaalpsühholoogia uurimisainesse kuuluvad ka kuritegelikud grupid, nende struktuurid, rollide jaotumine gruppis, grupi nõrgemad lülid jne. Kriminaalpsühholoogia on seotud tihedalt kriminaalõiguse, kriminoloogia, sotsiaal- ja isiksusepsühholoogiaga.

2. Uurimispsühholoogia uurib kuriteosündmuse rekonstrueerimise psüühilist külge eeluurimisstaadiumis, uurimistoimingute psühholoogiat (ülekuulamine, vaatlus, läbiotsimine, äratundmine). Uurimispsühholoogia on seotud tihedalt kriminaalõiguse, kriminaalprotsessi ja kriminalistikaga (taktika ja meetodikaga), isiksuse- ja sotsiaalpsühholoogiaga.

3. Kannatanupsühholoogia uurib kannatanu isiksuse formeerumise seaduspärasusi, käitumist enne kuriteo sooritamist, kuriteo sooritamise hetkel ja pärast kuriteo sooritamist, töötab välja soovitusel kannatanu ülekuulamiseks ja teda kaitsvate omaduste arendamiseks. Kannatanupsühholoogia on seotud tihedalt kriminaalõiguse, kriminoloogia, viktimoloogia, sotsiaal- ja isiksusepsühholoogiaga.

4. Kriminaalasjade uurimise psühholoogia kohtus hõlmab kõikide kriminaalprotsessis osalevate isikute tegevuse analüüsi, kohtuistungis ja kohtuotsuse mõju kohtualusele ja teistele isikutele, ühiskondliku arvamuse mõju kohtuprotsessile jne. Selle osaga on tihedalt seotud kriminaalõigus, kriminaalprotsess, sotsiaalpsühholoogia, kohtueetika.

5. Parandusliku töö psühholoogia uurib süüdimõistetute ümberkasvatamise protsessi ja nende adapteerumist normaalses elus. See valdkond on seotud tihedalt parandusliku töö õigusega.

Selline käsitlus tekitab mitmeid põhimõttelisi küsitavusi. Kahtlemata on vajalik õiguspsühholoogia üldosa niisugusena, nagu kirjeldab V. Vassiljev. Edasi aga tekib vastuväiteid.

Niisiis peaks õiguspsühholoogia teine osa käsitlema õiguse ja riigi peegeldumist indiviidi ja grupi teadvuses, kirjeldama eelkõige õigusteadvuse kujunemist nii üksikisiku kui ka gruppide tasandil. Õigusteadvuse all antud situatsioonis mõistame nii õiguse kui ka riigi peegelduse resultaati, kuid resultaati mitte staatilisel, vaid dünaamilisel kujul. See osa tuleks jagada ilmselt viieks:

- seaduskuuleka kodaniku õigusteadvuse iseloomustus, kujunemine ja muutumine;
- õigusrikkuja õigusteadvuse iseloomustus, kujunemine ja muutumine;
- kannatanu õigusteadvuse iseloomustus, kujunemine ja muutumine;
- õiguspsühholoogilised soovituselised õiguse ja riigi muutmiseks;
- riigiametniku õigusteadvuse iseloomustus, kujunemine ja muutumine, professionaalne deformatsioon.

Õiguspsühholoogia kolmandat osa võiks nimetada õigusteadusepsühholoogiaks. Iga teadus ise on peegelduse tulemus ja seega ideaalne. Kui me nüüd hakkame uurima teaduste peegeldust subjekti psüühikas, siis on meil tegemist topeltpeegeldusega. Sellest hoolimata kuulub õigusteaduse peegeldus õiguspsühholoogia ainesse. Vastavalt õigusharudele tuleks eristada vastavaid õiguspsühholoogia osi.

- Avaliku õiguse psühholoogia uurib eelkõige kriminaal- ja haldusõiguslikke üleastumisi.
- Tsiviilõiguse psühholoogia käsitleb tehingute sõlmimise psühholoogiat ning tsiviilõiguslikke üleastumisi.
- Perekonnaõiguse psühholoogia käsitleb perekonnaõigusega seotud psühholoogilisi probleeme. Eriline koht on siin abielu-

lahutuste psühholoogilisel motiveeritusel ja laste saatusel edasisel määramisel.

- Tööõiguse psühholoogia käsitleb kõiki tööõigusel põhinevaid psühholoogilisi probleeme.
- Protsessuaalsete õiguste psühholoogia, jagunedes omakorda kolmeks, hõlmab:
 - ◆ kriminaalmenetluse psühholoogiat. Peamine on siin uurimistoimingute psühholoogia. Sellega on tihedalt seotud kohtuotsuse kujunemise psühholoogia;
 - ◆ tsiviilmenetluse psühholoogiat;
 - ◆ haldusmenetluse psühholoogiat.
- Parandusliku töö psühholoogia ehk pönitentsiaarpsühholoogia, mis käsitleb süüdimõistetu muutumist, ümberkasvatamist ja on seotud parandusliku töö õigusega.

Rõõm on tõdeda, et pärast V. Vassiljevi õpikut ilmunud Vene autorite õpikutes on nende autorid lähenenud meie käsitlusele.

Kogu õigusteaduste psühholoogia on rakenduslik ja tema peamiseks eesmärgiks on rakenduslike soovitude väljatöötamine. Siin tuleb rõhutada, et teaduse kui terviku struktuur ei pea kokku langema õppedistsipliini struktuuriga ega saagi seda teha. Nii näiteks tuleks avalikule õigusele spetsialiseerunud õppeasutustes pöörata rohkem tähelepanu uurimispühholoogiale, perekonnaõiguse probleemide võiks rohkem käsitleda pedagoogilises kõrgkoolis.

Õiguspsühholoogia õpetamisest Soomes

Õiguspsühholoogia kursuse õpetamisel on olnud juhtumeid, kui välismaal õppinud üliõpilased teatavad, et välismaa kõrgkoolides ei õpetata õiguspsühholoogiat iseseisva aina. Näiteks tuuakse Helsingi ülikooli õppekava. See sunnib meid põhjalikumalt peatuma õiguspsühholoogia õpetamisel Helsingi ülikoolis. Seal niisugust õppeainet nagu õiguspsühholoogia ei ole, mis aga ei tähenda, et

selle nimetuse alla koondatud teemasid Helsingi Ülikoolis üldse ei käsitletak. Õiguspsühholoogiasse kuuluvate probleemidega puutuvad üliõpilased kokku mitmetes õppeainetes.

Sissejuhatavas kursuses *õigusotsuse tegemine ja õiguse allikad* tutvustatakse muu hulgas ka juristi töö psühholoogilisi tagamaid. Tudengeid õpetatakse mõistma juriidilise otsustamisprotsessi kompleksust.

Teine sissejuhatavate hulka kuuluv kursus, millel on otsene kokkupuutepunkt psühholoogiatega, on *suhthemisiskus*. Kursuse ülesanne on lisaks nüüdisaegsete kommunikatsioonivahendite tutvustamisele arendada üliõpilastel ka juristi tööks hädavajalikke veenmis-, mõjutamis- jms oskusi.

Õigussotsioloogia kursuse raames käsitletakse samuti mitmeid probleeme, mis osalt kuuluvad õiguspsühholoogiasse. Näiteks käsitletakse õigussotsioloogias küllaltki olulisel määral hälbiva käitumise temaatikat, organisatsiooni käitumist, perekonna kui ühiskondliku ühiku suhteid jne.

Helsingi ülikooli õigusteaduskonna üliõpilastel on 27 õppepunkti ulatuses valikaineid. See on hea võimalus psühholoogia vastu põhjalikumat huvi tundjatele. Neil on lubatud nimetatud mahu ulatuses puhtalt psühholoogiat õppida, see tähendab, kuulata vastavaid loenguid psühholoogia osakonnas. Seal pakutavate ainete valik on ulatuslik. Võiks mainida näiteks selliseid kursusi nagu *moraalne sotsialiseerumine*, *töö sotsiaalpsühholoogia* jne.

Õiguspsühholoogia õpetamisest Rootsis

Õiguspsühholoogiat kõigis Rootsi viies õigusteadust õpetavas ülikoolis ei loetagi. Eraldi loengukursusena on see ainult Stockholmis ülikoolis, sealgi vaid valikainena asjahuvilistele. Ent valikainete süsteem erineb Rootsis üsna kardinaalselt Tartu ülikooli omast. Mitme võrdlemisi väikesemõõdulise valikaine asemel, mille hulgas on tudengil vaba voli valida endale sümpaatseid lisaained kogu

õpingute aja jooksul, on seal spetsialiseerumisel ette nähtud ühe semestri jooksul 20 ainepunkti mahuga valikkursuse õppimine (mõpnikord võib selliseid aineid olla ka kaks, kumbki 10 AP) stuudiumi lõpposas (tavaliselt 7.–8. semestril).

Õiguspühhologia valdkonda kuuluvate küsimuste uurimisega tegeldakse küll ka Uppsala ülikoolis (kirjutamisel on doktoritöö sellel teemal) ning ainega kokku puutuvad (mitte küll nii suures mahus) nii juuratudengid teiste ainete raames kui ka psühholoogia-üliõpilased. Samuti tegeldakse üsna mitmes küsimuses uurimistöga Umeå ülikoolis.

Ning lõpuks on kõigil teistes ülikoolides õppivatel ainst huvitatutel võimalik sooritada oma kohustusliku valikaine eksam Stockholmis; nende koduülikoolis arvestatakse see nõutavate valikainepunktidenä.

Õigusteaduse bakalaureusekraadi (nimetus on siiski tinglik — peetakse silmas *Juris kandidat* -programmi, mis sisuliselt kattub Tartu ülikoolis antava õigusteaduse bakalaureuse kraadiga) on Rootsis võimalik omandada viies ülikoolis: Uppsalas, Stockholmis, Lundis, Göteborgis ja Umeås, lisaks on veel võimalik õppida õigusteaduslikke üksikaineid Linköpingi ülikoolis ja Luleå tehnikaülikoolis ning reas kolledžites.

Selgema pildi juristiõpingutest Rootsi ülikoolides annab allpool olev tabel, siinkohal aga mõningad üldistused.

Skeem on ühetaoline: õigusteaduse bakalaureuse kraadi omandamiseks on üliõpilasel vaja koguda 180 ainepunkti ja õpingud kestavad 4,5 aastat, s.o üheksa semestrit. Esimese kuue või seitsme semestri jooksul võetakse läbi kohustuslikud põhiained, andmaks üliõpilastele piisava ülevaate õigussüsteemist, ja sellised teoreetilised vahendid, mida läheb vaja järgmisel tasemel juba konkretiseeritud suunal jätkamiseks. Erinevalt Tartu Ülikoolist ei ole selle õppetase juures võimalik soovikohaste valikainete õppimine.

Teine õppetase (seitsmes, kaheksas ja üheksas semester): annab üliõpilasele võimaluse valida soovikohane suunitlus, seda nii vabalt valitavate süvendavate erikursuste või temaatiliste projektsuunitlusega kursuste kui ka lõputöö kirjutamise näol.

Õigusteaduse õppeprogramm koosneb seega 140 AP ulatuses kohustuslikest põhiaineist ja 40 AP ulatuses valikaine(i)st ning lõputööst.

Püüdes mitte liigselt laskuda ülesehituslikesse detailidesse, soovin alljärgnevas tabelis siiski anda ettekujutuse, kuidas Rootsi ülikoolides õppekava välja näeb.

Semester	Uppsala ülikool	Stockholmi ülikool	Lundi ülikool	Umeå ülikool	Göteborgi ülikool
1.	Tsiviil- ja protsessiõiguse põhialused; riigiõigus; rahvusvaheline õigus (EÜ institutsioonid)	Sissejuhatus õigusteadusesse; õigustehnika (ja -informaatika); tsiviilõigus 1: (perekonnaõigus, tööõigus)	Õigusteaduse baaskursus; konstitutsiooniõigus	Sissejuhatus õigusteaduse õpingutesse ja metoodikasse: tsiviilõigus, protsessiõigus, riigi- ja rahvusvaheline õigus	Kohustuslikud ained
2.	Nn tsiviilõiguse aasta: lepinguõigus (üld- ja eriosa), võlakirjaõigus, <i>Tort Law</i> , tööõigus	Riigiõigus, rahvusvaheline õigus, Euroopa õigus, õigusinformaatika	Tsiviilõiguse alused	Tsiviilõigus	
3.	Asjaõigus, intellektuaalse omandi õigus, ühinguõigus, perekonnaõigus (ka võrdlevalt rahvusvahelise õigusega)	Tsiviilõigus 2: lepinguõigus, võlaõigus, asjaõigus (vallasasjaõiguse osas) ja <i>Tort Law</i> ; tsiviilõigus 3: intellektuaalse omandi õigus ja kaubandusõigus	Maa- ja keskkonnaõigus; nn sotsiaalne dimensioon: perekonna-, töö-, elamuõigus ja sotsiaalsed tagatised		

Semester	Uppsala ülikool	Stockholmi ülikool	Lundi ülikool	Umeå ülikool	Göteborgi ülikool
4.	Karistusõigus ja kriminaalmenetlus (koos rahvusvahelise ja võrdleva käsitlusega)	Tsiviilõigus 4: kinnisasjaõigus, ettevõtteõigus; karistusõigus	Nn majanduslik dimensioon: äriühingud, maksud, ettevõttemajandus	Karistus- ja protsessiõigus	
5.	Äriühinguõigus, majandus- ja maksuõigus (rahvusvahelise võrdleva käsitlusega äriõigust ja rahvusvahelist raamatupidamist puudutavas osas)	Protsessiõigus; ettevõtte-majandus; ühinguõigus	Karistusõigus ja -protsess; tsiviilprotsess; haldusprotsess	Maksuõigus, äriühinguõigus ja majandus	
6.	Haldusõigus ja rahvusvaheline õigus (rahvusvaheline õigus, ELi õigus ja rahvusvaheline eraõigus)	Maksuõigus; haldusõigus	Nn rahvusvaheline semester: rahvusvaheline õigus, rahvusvaheline eraõigus, võrdlev õigus ja EÜ/ELi õigus	Haldusõigus ja rahvusvaheline õigus	
7.	Teoreetiline süvaõpe; valikained; bakalaureuse-töö kirjutamine	Õigusajalugu, õiguse üldteooria; rahva-majandus; rahvusvaheline eraõigus	Õigusteaduse teooria ja metoodika: õigusajalugu, õiguse üldteooria; õigusökonomika	Üldine õigusõpetus ja õiguse ajalugu	Spetsialiseeritud valikained; bakalaureuse-töö kirjutamine
8.		Erikursused; bakalaureusetöö kirjutamine	Erikursused	Lõputöö kirjutamine, eriseminarid (<i>uppsatsseminarier</i>); praktika	
9.			Bakalaureuse-töö kirjutamine		

Teise taseme õpe on üldiselt paindlik ja võimaldab osiste suhteliselt vaba, üliõpilasele sobivat paigutamist, ent bakalaureusetöö kirjutamine soovitatakse siiski jätta kõige viimaseks.

Alates 1992. aastast on õpingute süsteem läbi teinud mõningaid muudatusi: suurem rõhuasetus on probleemi- ja meetodikesksel õppel ning õiguspoliitikal. Oluliselt on suurenenud rahvusvahelise õiguse võrdleva käsitluse osa. Samuti saab integreerida osa juuraõpingutest õppega mõnes välisriigis ühe semestri jooksul, mida kõik ülikoolid suuremal või vähemal määral võimaldavad mitme rahvusvahelise programmi vahendusel, eeskätt Euroopas (nimetada võiks siin nt Euroopa Liidu ERASMUS-programmi). Uppsala ja Lundi ülikoolis tuuakse lausa *expressis verbis* välja, et vastavate kursuste omandamine arvestatakse nõutavate valikainetena, praktikas teevad seda ka teised ülikoolid.

Õpitakse suuremalt jaolt seminarides, grupitööna ja muudes üliõpilase aktiivset osalust eeldavates õppevormides. Bakalaureusetöö kirjutatakse juhendaja käe all. Auditoorne õppetöö toimub tunniplaani alusel ja selle maht on 10–15 tundi nädalas, mis eeldab täisajaga õppimist. Eesmärgiks on rohkem probleemile suunatud õppeprotsess, mis nõuab initsiatiivi ja nii isikliku kui grupilise vastutuse võtmist.

Eksamineeritakse peamiselt kirjalikus vormis, mõnede ainekursuste puhul kombineeritult iseseisvate kirjalike tööde esitamise ja suulise kaitsmisega. Seminarides osalemine võib samuti anda osa eksamitulemusest jooksvalt kätte. Ühe ainepunkti maht on ligi 100 lehekülge kirjandust (lisaks seadusetekstidele ja kohtulahenditele). Mõnedes ainetes on kohustuslik kirjandus ka inglise- ja saksa keelne. Hinnatakse kas kolme- (*undekänd, godkänd, väl godkänd*) või neljapallises skaalas (*underkänd, godkänd, icke utan beröm godkänd, med beröm godkänd*). Bakalaureusekraadi eelduseks on vähemalt arvestatud tulemus kogu programmi ulatuses.

Bakalaureuseprogrammi raames on võimalik ka lühema, 80punktilise (2aastase) programmi läbimine, mis annab selle sooritanule meie mõttes keskerihariduse või rakenduskõrghariduse — õiguse põhihariduse (meie mõistes keskerihariduse). Eraldi vastu-

võtt mõnes ülikoolis (Lund) on, mõnes (Stockholm) mitte; õpitakse mõneti modifitseeritud bakalaureuseõppe programmi järgi: sissejuhatav semester, kaks kolmest tsiviilõiguse ainete plokist (lisaks meie mõistes tsiviilõiguse üldosale ehk tsiviilõiguse alustele) 40 AP ulatuses ning karistus- ja protsessiõigus 20 AP ulatuses. Võimalik on ka õiguse põhiprogrammi läbimine kõigepealt, millele järgneb üleminek bakalaureuseõppesse.

Õiguspsühholoogia kursus on avatud kõigile huvilistele, ent on peaaesjalikult mõeldud õigusteadus-, kriminoloogia- ja sotsioloogia-üliõpilastele, samuti isikutele, kes töötavad politseis ja õiguskaitseorganites. Ainekursust ei ole võimalik kasutada baasina, millelt alustada psühholoogiaõpinguid.

Kursuse eesmärk on anda peamiselt teoreetilised, empiirilised ja metodoloogilised teadmised õiguspsühholoogiast. s.o sellest psühholoogiaharust, mis integreerib psühholoogiat kui teadust õiguse ja kriminaalpoliitikaga. Kliinilise ja teadusinfo kaudu annab kursus eeldused mõista, miks ja kuidas käitub tunnistaja, ohver ja õigusrikkumise toimepanija kuriteo või haldusõigusrikkumise olukorras.

Kursuse ülesehitus

Õiguspsühholoogia aineplaani kinnitas Stockholmi ülikooli psühholoogia instituudi juhatus veebruaris 1998. Kursus koosneb kolmest faasist ja annab kokku kümme ainepunkti.

1. Baasteadmised õiguspsühholoogiast (4 AP). Antakse baasarsaam taju- ja mälupsühholoogiast, sotsiaalsest tajust, arengupsühholoogia õiguspsühholoogilisest aspektist. Edastatakse põhilised teoreetilised ja empiirilised teadmised tähelepanust ja mälust koos mälu ja emotsioonide seose süvendatud käsitlusega. Puudutatakse ka sotsiaalse taju psühholoogia (*social perceptionpsykologi*) keskseid küsimusi ja nende kasutamist õigusliku tähendusega olukordades ning avatakse mõningaid suhtlusemudeleid. Aine sisaldab ka arengupsühholoogia ülevaate, rõhuasetusega antisotsiaalsel arengul sotsiaalpsühholoogilis-bioloogilises perspektiivis.

2. Õiguspsühholoogia rakenduslikud küsimused (4 AP). Õpitakse, kuidas funktsioneerib nii laste kui ka täiskasvanute võime

läbi töötada ja väljendada ning edastada mälestusi traumaatilistest kogemustest; missugune on ehtne ja simuleeritud mälukaotus, ehtsate ja ekslike (valelike) mälestuste erinevus. Puudutatakse ka ülekuulamisel kasutatavaid intervjuerimistehnikaid, tunnistajate vastastamist ja meetodeid, kuidas teha kindlaks tunnistuse usaldusväärsus ja tõesus. Lisaks käsitletakse kuriteo ohvrite reaktsioone ja nende lahendamist, samuti psühholoogi menetluses eksperdina osalemist puudutavaid aspekte.

3. Kordamiskursus (2 AP). Üliõpilased kirjutavad referaadi ja kannavad selle ette. Eesmärgiks aktuaalseid probleeme puudutava teooria ja uurimistulemuste esitamine ja nende kriitiline arutelu grupis.

Eeldustingimused, kuulajate valik

Eeldusained pole nõutavad, ent soovitatav on psühholoogia kursuse läbimine gümnaasiumi või sellele vastaval tasemel. Kõrgkoolis õppimiseks nõutavad tingimused (eelkõige vähemalt rahuldavalt sooritatud gümnaasiumi lõpueksamid), peavad olema täidetud.

33% kohtadest saavad kuulajad, kellel on gümnaasiumis psühholoogia kursus läbitud. 17% läheb neile, kellel on lõpetatud keskharidus, 17% neile, kellel on nii keskharidus kui ka töökogemus. Ja lõpuks saavad 33% kohtadest need, kellel on kogutud 140 ainepunkti (seega põhimõtteliselt need, kes on läbinud oma eriala kohustuslike ainete ploki ja võtavad ühe semestri ulatuses süvendavaid ja/või spetsialiseeritud aineid).

Õppevorm ja eksam

Esmakordselt loeti ainet õiguspsühholoogia nime all 1999. aasta kevadsemestril, varem oli kursuse nimetuseks ainekataloogis isikuse areng.

Õpe seisneb loengutes ja seminarides, mis toimuvad 1–2 korda nädalas, 2–3 tundi korraga. Formaalselt pole nendes osalemine kohustuslik, ent aktiivne kohalolek on siiski soovitatav, kuivõrd kogu loengumaterjali omandamine koos kohustusliku kirjandusega on eksami eelduseks.

Kaks esimest aineplokki lõpevad eksamiga, mis toimub kirjalikus vormis (testina), kordamiskursuse eksam seisneb ettekande koostamises ja suulises kaitsmises ning mõne kursusekaaslase ettekande oponeerimises. Hinnatakse Stockholmi ülikoolile tüüpilises kolmepallises kaalas: arvestamata (*underkänd*), arvestatud (*godkänd*) ja arvestatud — väga hea (*väl godkänd*).

Kirjanduse loetelu

Kohustusliku kirjanduse valib ja kinnitab Stockholmi ülikooli psühholoogilise institutsiooni juhatus. Kirjanduse maht on ligi 1150 lehekülge, sellest umbes 150 lehekülge ajakirjaartikleid. 300 lehekülge mahust kuulub kordamiskursuse alla ja selle valib üliõpilane kokkuleppel eksamineerijaga.

Lektor

Ainet luges 1999. aasta kevadsemestril doktorant Torun Lindholm.

Helmut Kury ülevaatest õiguspsühholoogia õpetamise kohta

Ehkki Eestis on kombeks kõik Euroopas levinu kohe ilma suurema kriitikameeleta üle võtta, ei ole see kuigi tihti parim lahendus; eelkõige just tollesama kriitikameele puudumise tõttu. Iga asi täidab oma eesmärgi üksnes siis, kui tõepoolest teadvustatakse, mida tahetakse. Usun, et ka õigusteaduskonnas — praegusel juhul siis Tartu ülikooli omas — ei ole see milleski erinev.

Viimaste aastate jooksul on õigusteaduse õppekava läbi teinud üsna põhjalikke muudatusi: on juurde tulnud uusi aineid, neid on ka ära kadunud. Mida hakata peale õiguspsühholoogiaga?

Alati saab jätkata nagu varem — iseasi, kas sellel on mõtet. Teine võimalus on õiguspsühholoogia aine lihtsalt õppekavast välja

jätta. Ka see oleks ilmselt ennatlik samm. Peale nende kahe variandi näeme veel kahte võimalust.

- Muuta õiguspsühholoogia valikaineaks, mille sihtgrupiks oleksid kriminaalõigusest ja kriminoloogiast huvitatud või kriminaalõigusele spetsialiseeruda kavatsevad üliõpilased. See võimaldaks rohkem aine sügavuti käsitlemist (ja mis seal salata, ka õiguspsühholoogia spetsialistide järelkasvu, kui selleks soov ja vajadus peaks olema).
- Integreerida aine kriminoloogia, kriminaalõiguse, kriminaalpoliitika jt ainetega, mille rakendusala ta olemuselt jääb.

Seda, et vähemalt psühholoogia baasteadmised peaksid olema kõigil bakalaureusekraadi omandanutel, ei peaks vast siinkohal mainimagi.

Kokkuvõte H. Kury uuringust põhineb Kadri Kuke referaadil. Pidasin otstarbekaks tuua ka referendi isikliku arvamuse Eesti õiguspsühholoogia arengu kohta. See arvamus põhineb euroopalikul arusaamal õiguspsühholoogia objektist ja ainest. Nagu näitasime aga artikli eelnevas osas, on meie käsitluses õiguspsühholoogia tunduvalt laiem ja haarab endasse ka juristi tööpühholoogia, tsiviilmenetluse psühholoogia, õiguspärase käitumise psühholoogia, õigusloome psühholoogilised alused jne. Seega ei saa kuidagi nõustuda K. Kuke seisukohaga, et keskmine jurist ei puutu psühholoogiaga üldse kokku. Õiguspsühholoogia areng Rootsis läheneb meie käsitlusele.

Õiguspsühholoogia arenguloost Euroopas

Järgnev osa refereerib Helmut Kury artiklit rahvusvahelise uurimistöö kohta: "Advances in Psychology and Law. International Contributions." Ed. Redando, S., Garrido, V., Perez, J., Barberet, R. Berlin, New York, 1997. Artiklit on aidanud refereerida Triin Niinemets, kes pealkirjastas oma referaadi: "Õigus ja psühholoogia Euroopas — praegune olukord ja tulevikuperspektiivid".

Rakenduspsühholoogia vanemate harude hulka kuuluv õiguspsühholoogia sai alguse 19. sajandi lõpus — 20. sajandi alguses. Saksa päritolu Hugo Münsterberg (1863–1916) uuris rakenduspsühholoogiat, sealhulgas õiguspsühholoogiat ning pärast emigreerimist Ameerika Ühendriikidesse sai temast üks õiguspsühholoogia rajajaid. Juba 18. sajandi lõpus avaldati kirjutisi kuritegevuse psühholoogilistest aspektidest, kuigi tollal oli akadeemiline psühholoogia tänapäeva mõistes loomulikult tundmatu.

Õiguspsühholoogia tähtsus oma saja-aastase ajaloo vältel on olnud mitmesugune, kuid viimase kahekümne aasta jooksul on selle teadusharu positsioon, vähemalt Lääne-Euroopa maades, tunduvalt paranenud. Kuigi H. Münsterberg kirjutas oma õiguspsühholoogiast juba 20. sajandi alguses, rõhutab S. S. Diamond, et “esimesest õiguspsühholoogia ülevaatest ajakirjas *Annual Review of Psychology* (Iga-aastane Psühholoogia Ülevaade) on möödunud ainult 15 aastat.” 1977. aastal ilmus ajakirja *Law and Human Behaviour* (Õigus ja Inimkäitumine) esimene number, mis on Ameerika Psühholoogia ja Õiguse Assotsiatsiooni ametlik väljaanne, kusjuures praegu esindab nimetatud ajakiri ka Ameerika Psühholoogia Assotsiatsiooni psühholoogia ja õiguse osakonda. J. L. Tapp kirjutas esimese kohtuarstiteaduse artikli ligi 20 aastat tagasi. Ühe esimestest kaasaegsetest teostest õiguses ja kriminaalpsühholoogias toimetab H. Toch. Enne 1973. aastat pakkusid vaid üksikud USA instituudid õiguspsühholoogia kursusi. 1982. aastal sisaldas aga iga neljas psühholoogiainstituut või -doktoriõppe programm vähemalt üht treeningukursust. Kanadas võimaldasid 1989. aastal üksnes kolm kahekümne kuuest instituudist õiguspsühholoogia magistri- või doktoriõppe programme, hoolimata sellest, et 62% väitis samal ajal, et nende teaduskonnas tehakse õiguspsühholoogia uurimistööd ja/või praktiseeritakse seda ainet. Vaatamata kõigele on õiguspsühholoogia teadustöö siiani piiratud ainult mõne tegevusvaldkonnaga. Nii on viimase 12 aasta jooksul ajakirjas *Law and Human Behaviour* peaaegu kolmandik artiklitest niisugustel teemadel nagu *tunnistaja ütlus*, *kohtuotsuse tegemine* ja *pealtnägija ütlus*. (Vabandan kordamist pärast, kuid fakt väärneb rõhutamist.)

Nagu juba mainitud, on lääne tööstusriikides viimase paari-kümne aasta jooksul elavnenuid õiguspsühholoogiaalane diskussioon ja empiiriline uurimine. Autorid refereerivad tavaliselt olukorda Suurbritannias, Hollandis või Saksamaal, kõige sagedamini USAs. Peale uute kutseorganisatsioonide loomise, nagu Ameerika Psühholoogia Assotsiatsiooni Ameerika Psühholoogia-Õiguse Ühing (*American Psychology-Law Society*) pakutakse laialdaselt stipendiume psühholoogias ja õiguses, kuigi veel vähestes kriminaal- ja perekonnaõiguse valdkondades. Psühholoogide sagedasem kohtusse kutsumine alates 1950. aastatest alates on põhjendatav kasvanud professionaalsusega vaimse tervise valdkonnas ning hullumeelsuse kohta nüüdisaegse psühhiaatriaga kooskõlastatud õigusdoktriinide formuleerimisega. Psühholoogia seesugusest arengust saavad enim kasu kriminoloogia ja õiguspsühholoogia teadusharud.

Ka Saksamaal (vähemalt lääneosas) on toimunud selge tõus õiguspsühholoogia teadustöös ning selle rakendamises. Näiteks on viimastel aastatel kohtute juures töötanud psühholoogide rühmad, tegeldes kohtuekspertiisidega, eriti kriminaal- ja perekonnaõiguslike kaasuste puhul.

Tõepoolest, vaadeldes ajakirju, kongresside, kohtumiste ja teadusprojektide aruandeid, saab tõdeda, et viimase paarikümne aasta jooksul on õiguspsühholoogia tähtsus oluliselt suurenenud. Samas peab mõnna, et õiguspsühholoogial on psühholoogia-uuringutes üksnes marginaalne roll. Tuleb arvesse võtta ka seda, missugustes riikides on õiguspsühholoogia tähelepanu aset leidnud. Ameeriklaste vaatevinklisse ei jõua keelebarjääri tõttu peaaegu midagi peale inglise- ja võib-olla prantsuskeelse kirjanduse. Seega on arvamuste ring piiratud Saksa, Briti, võib-olla Hollandi ning Põhja-Ameerika kirjandusega. USA teadlased teavad vähe õiguspsühholoogia olukorrast ingliskeelsetest maadest väljaspool — isegi Prantsusmaal ja Hispaanias, rääkimata Venemaal või Poolas toimuvast.

Hetkesituatsioonist Hispaania õiguspsühholoogias annavad hea ülevaate Garrido ja Redondo 1992. aastal avaldatud ning Garrido

Martini 1994. aastal ilmunud ingliskeelsed õpikud. Nimetatud allikad demonstreerivad, et Hispaanias on õiguspsühholoogial pikk traditsioon, kuid nagu mujalgi on süstemaatiline areng toimunud alles viimastel aastatel. Olulise tähtsusega on 1932. aastal ilmunud Mira y Lopezi teos "Manual de psicología jurídica". Selles käsitletakse õiguspsühholoogia teemasid, nagu usutavus ja objektiivsete testimismeetodite suhtelisus, kriminoloogiaküsimusi kuritegevuse preventsiost, põhjustest ja menetlustest. Õiguspsühholoogia positiivne areng väljendub arvukates kirjutistes, eriti 1980. aastate keskpaigast alates. Hispaania lai teaduslik uurimistöö hõlmab kriminaalpsühholoogiat, eriti mis puudutab seadusrikkujate vangistamist, rehabiliteerimist ja vangistusele alternatiivide leidmist. 1970. aastatest alates on vanglates töötavad psühholoogid pööranud tähelepanu psühholoogia osatähtsusele õiguses. 1980. aastatel on psühholoogid saanud tähtsaid positsioone poliitikas ja halduses. Samas on ülikoolid näidanud üles vähest huvi õiguspsühholoogia vastu. Garrido ja Redondo väidavad oma ülevaates, et raskustele vaatamata on õiguspsühholoogiast saamas üks paljulubavamaid harusid Hispaania psühholoogiates.

Itaalias on teadaolevalt pika traditsiooniga õiguspsühholoogia teadusharu, mis on seotud tugevasti kliinilise psühholoogiaga ja kuritegevuse põhjuste uurimisega.

Poolas on õiguspsühholoogiat defineeritud väga häguselt. Sama käib ka teiste idabloki riikide kohta.

Kury grupp tegi esimese uurimuse Euroopas 1994. aastal, keskendudes Ida-Euroopa maadele. Lääne-Euroopast osalesid Austria, Belgia, Hispaania, Holland, Iirimaa, Island, Itaalia, Kreeka, Küpros, Luksemburg, Norra, Portugal, Prantsusmaa, Rootsi, Saksamaa, Soome, Taani; Ida-Euroopast Bulgaaria, Eesti, Horvaatia, Leedu, Poola, Slovakkia, Sloveenia, Tšehhi Vabariik, Türgi, Ungari, Venemaa. Väljastpoolt Euroopat osales Hiina. Uurimisgrupil tuli töös ette mitmeid probleeme. Esiteks oli väga keerukas leida sobivaid intervjueritavaid. Lisaks kummitas keeleprobleem (küsimustik esitati inglise keeles), mille tõttu oli arusaamatusi tõlkimisel. Veel tuleb mees pidada, et eri maades toimivad erisugused

õigussüsteemid, mõjutades ka õiguspsühholoogiat, eriti kohtupsühholoogiat.

Õiguspsühholoogia õpetamisest Lääne- ja Põhja-Euroopas

Õiguspsühholoogia õpetamises on märkimisväärsed erinevusi (vt tabel 1). Taanis pakuvad ülikoolid kohtupsühholoogia kursusi juristidele üksnes õigust õpetavates instituutides, aga mitte psühholoogiateaduste all. Prantsusmaal pakutakse kursusi psühholoogidele mitmetes ülikoolides, näiteks Rouenis, Lille'is, Rennes'is, kuid kohtuarstiteaduse kursused on põhiliselt arstidelt ja arstidele. Prantsusmaal on õiguspsühholoogia vastu üles näidatud kasvavat huvi, eriti psühholoogide, juristide ning sotsiaaltöötajate poolt. Austrias on psühholoogidel võimalik õppida kohtu- või õiguspsühholoogiat üksnes alamastmes. Portugalis õpetatakse õiguspsühholoogiat alates 1991. aastast; mõned ülikoolid kuulutavad kursused küll välja, kuid tegelikult neid ei teosta. Rootsis ametlikku koolitust ülikoolides ei ole, küll aga on Lundis magistri- või doktoriõpingute ajal võimalik osa võtta perioodiliselt korraldatavatest kursustest. Sama käib Soome kohta, kus kursusi pakutakse ebaregulaarselt, välja arvatud täiendkoolitus (kriminaalpsühholoogias), mida loevad 21 vanglapsühholoogi. Ootuspäraselt on Hollandis õiguspsühholoogia õppevõimalused laialdased. Kuigi õiguspsühholoogia ei ole iseseisev eriala, on seda võimalik omandada mitmes ülikoolis. Instituudid pakuvad üsna laiaulatuslikku programmi ametnikele ning ülikoolijärgseid (aspirantuuri)kursusi. Taanis, Soomes, Austrias ja Rootsis ollakse õiguspsühholoogia õpetamise tuleviku suhtes skeptilised: loodetakse, et parimal juhul praegune (üsna madal) õpetuse tase säilib. Prantsusmaa, Hollandi, Portugali, Norra ja Hispaania eksperdid prognoosivad enam-vähem tuntavat tõusu oma maades.

Tabel 1. Õiguspsühholoogia Lääne-Euroopas

	Haridus			Teadus			Tegevus			
	TK	Areng	% KP	% PS T	Areng	% KPd	KPd	ERI	KRIM T	ÜHEND
Austria	ei	(↑)	7%	<5%	↑	u 5%	170	jah	(jah)	jah
Belgia		↑			→				jah	ei
Hispaania	ei	↑	< 1%	väike	↑	väga väike	40	ei	jah	jah
Holland	ei	↑	< 1%	< 1%		7%	150	ei	jah	jah
Iiri	ei	→		väga väike	→	1–2%	6–10	ei	ei	ei
Island		mittetäielik psühholoogia-koolitus		väga väike	→	väga väike	1 (20)*	ei	ei	ei
Itaalia								jah	jah	
Kreeka	ei	→	0%							
Küpros	ei	→	0%	0%	→	0%	0	–	ei	ei
Luksemburg		psühholoogia-koolitus puudub		0%	→	väga väike	väga väike	ei	ei	ei
Norra	ei	↑	väga väike	väike	↑		25–30	ei	ei	ei
Portugal	jah	(↑)	0,5%	väike	(↑)	väga väike	200–300	ei	ei	ei
Prantsusmaa	ei	↑			↑		380	jah	jah	jah
Rootsi	ei	→	0,1%		↑	1%	30–40	ei	jah	
Saksamaa	ei	(↑)	5%	3%	→	5–10%	1500 (sh)*	ei	jah	jah
Soome	ei		väga väike	0,5–2%		< 1%	23	ei	ei	ei
Taani		→	väga väike	5%	→	5%	5–10	jah	jah	ei

TK	teaduskraad	↑	kasvav tendents
% KP	% kohtupsühholoogiat psühholoogias	→	püsiv tendents
% PS T	% psühholoogia teadustööd	↓	kahanev tendents
% KPd	% psühholoogidest kohtupsühholoogid	(↑)	mõõdukalt kasvav tendents
KPd	kohtupsühholoogide arv	(jah)	pigem "jah"
ERI	kohtu jaoks on vajalik eriluba	(ei)	pigem "ei"
KRIM T	kriminoloogiline teadustöö	*	osalise tööajaga kohtupsühholoogid
ÜHEND	kohtupsühholoogide ühendused		

Teadustööst Lääne- ja Põhja-Euroopas

Arvamused õiguspsühholoogia teadustöö kohta üldises plaanis on samuti skeptilised. Teadustöö kesksed teemad eri maades kattuvad osaliselt. Soomes keskendub teaduslik uurimine perevägivallale, vangistusele ja viktimoloogiale; Rootsis uuritakse niisuguseid teemasid nagu lapstunnistaja, narkomaanist seadusrikkuja, korraldatakse küsitlusi karistusõiguse kohta. Prantsusmaal asub rõhk õiguspsühholoogia kliinilistel teemadel. Hollandlaste uurimisala on üsna ulatuslik: alaealised kriminaalmenetluses, prognoosid, perevägivald, politsei käitumine jne. Portugalis tehakse uuringuid eelkõige juhtumi analüüsi või seadusrikkuja profiili kohta.

Keskmiselt hinnatakse teadustöö suurusjärku õiguspsühholoogias 2–3% (maksimaalselt 5%) kogu psühholoogia teadustöö suhtes. Ka õiguspsühholoogide osa kõigi psühholoogide hulgas on väga väike, alla 10%. Taanis on õiguspsühholooge kokku 5–10, Soomes 23, Rootsis 30–40, Hollandis 150, Austrias 170, Portugalis isegi 200–250 ja Prantsusmaal 380. Toodud arvud on hinnangulised ja nende eesmärk on anda esimene mulje olukorrast. Loomulikult tuleb neid arve vaadeldes arvestada maa suurust ja rahvaarvu.

Õiguspsühholoogide tegevusest Lääne- ja Põhja-Euroopas

Mis puudutab õiguspsühholoogide tegevust, siis põhimõtteliselt võivad õiguspsühholoogid — välja arvatud Taanis — esineda kohtuarstiteaduse ekspertidena. Taanis neid üldiselt kohtus ei aktsepteerita, kuid kriminaalasjades ja asjades, mis on seotud laste seksuaalse kuritarvitamisega, on neid aeg-ajalt kohtu ette kutsutud. Taanis vajavad psühholoogid kohtus esinemiseks ametlikku luba, mida antakse haruharva. Prantsusmaal lubatakse õiguspsühholooge nii kriminaal- kui ka perekonnaõiguskohtutesse, kuid psühhiaatrid pakuvad neile tugevat konkurentsi. Portugalis on olukord samasugune kui Prantsusmaal. Hollandis näivad asjaolud õiguspsühholoogidele üsna soodsad olevat. Soomes ja Portugalis ei kaasata õiguspsühholooge

kriminoloogilistesse uuringutesse; teistes maades, näiteks Taanis ja Austrias, valitseb samasugune olukord. Taanis, Soomes ja Portugalis kadusid kohtupsühholoogia kutseühendused 30 aastat tagasi. Austrias on alates 1994. aasta jaanuarist tegutsenud kohtupsühholoogia osakond Austria Psühholoogide Kutseliidu all).

Lääne-Euroopas erineb õiguspsühholoogia olukord riigiti märkimisväärselt nii koolituse, teaduse kui ka praktilise väljundi poolest. Kokkuvõttes tuleb tõdeda, et lääneriikides ei ole õiguspsühholoogia üldiselt nii arenenud, kui Kury uurimisgrupp eeldas.

Õiguspsühholoogiast Saksamaal

Saksamaal on õiguspsühholoogial pikk traditsioon. Juba möödunud sajandil õpetas H. Münsterberg õiguspsühholoogiat. Esmakordselt ilmusid psühholoogid ekspertidena kohtutesse 20. sajandi alguses. Hoolimata pikkadest traditsioonidest on psühholoogidel Saksamaal vähe tähtis roll nii ülikoolides psühholoogide koolituses kui ka teadustöös. *Berufsverband Deutscher Psychologen* (BDP, Saksa Psühholoogide Kutseliit) nimetuse all tegutseb eraldi õiguspsühholoogia osakond. 1984. aasta Viini kohtumisel sai õiguspsühholoogia allüksuse ka *Deutsche Gesellschaft für Psychologie* (DGfPs, Saksa Psühholoogia Ühing), mis ühendab teadusliku uurimise ja koolitusega tegelevaid psühholooge. 1950–1989 ilmunud saksakeelses ajakirjanduses on õiguspsühholoogiakirjutiste hulk selgelt suurenenud.

H. Kury projekt hõlmas nii Austriat, Šveitsi kui ka Saksamaad. Psühholoogia diplomiõpet pakutakse neljakümne ühes Saksa, neljas Austria ja kolmes Šveitsi instituudis. Lääne-Saksamaal on psühholoogia diplomiõpet võimalik omandada kolmekümne seitsmes instituudis, millest kahekümne seitsmes (73%) käib ka õiguspsühholoogiakoolitus või teadustöö. 16 instituuti, s.o 60% kõigist Lääne-Saksamaa instituutidest pakkus võimalust osaleda õiguspsühholoogia koolituskursustel teistes teaduskondades, eriti õigusteaduskonnas, vähem arstiteaduskonnas ja ühel juhul sotsiaalteadustest väljapoole jäävas teaduskonnas. Saksamaal on vaid seitsmes instituudis fikseeritud õiguspsühholoogia õppekava.

Hoolimata sellest valmistatakse kaheksateistkümnes Saksamaa ülikoolis ette kohtuarstiteaduse ekspertiise, eriti kohtute tellimisel.

Lääne-Saksamaa ülikoolidest 17 (63%) tegelesid õiguspsühholoogia teadusliku uurimistööga. Teadusuuringud keskenduvad kohtupsühholoogiale ja kriminaalpsühholoogiale. Samuti tegeldakse vangistuse ja resotsialiseerumise probleemidega. Õiguspsühholoogia teadustöös ja -koolituses tekkis tõus kaheksakümnendatel aastatel. 15 Lääne-Saksamaa instituuti soovis kasutada uut, spetsialiseerunud psühholoogi — kohtupsühholoogi sarnaselt kliinilise psühholoogi / psühhoterapeudiga —, põhjendades seda ameti sotsiaalse tähtsuse ja psühholoogide endise ebapiisava ametialase koolitusega kohtus esinemiseks.

Õiguspsühholoogiast Ida-Euroopas ja Hiinas

Õiguspsühholoogia õpetamisest

Kuus kaheteistkümnest endise idabloki riigist ehk ainult pool uurin-gusse kaasatud maadest pakub enamjaolt osalist koolitust õiguspsühholoogias või sarnasel alal psühholoogiaõpetuse raames (vt tabel 2). Mõnedes riikides, näiteks Hiinas ja Eestis, õpetatakse õiguspsühholoogiat ka ülikoolides, kuigi üksnes õigusteaduskonnas. Teistes riikides, näiteks Türgis ja Ungaris, pakutakse õiguspsühholoogiakoolitust ainult täiendõppena magistri- ja doktoriõppes. Vaid Bulgaarias, Horvaatias, Venemaal, Tšehhis ja Slovakkias on võimalik omandada õiguspsühholoogia ainet psühholoogiateaduse õppe raames kestusega üle mõne tunni. Enamikul juhtudel on koolitus kontsentreeritud ja piiratud üksnes mõne ülikooliga. Üheteistkümnest endise idabloki riigist kaheksas võimaldatakse õiguspsühholoogiakoolitust ka väljaspool ülikooli, peamiselt magistrantuuris või doktorantuuris õppivatele isikutele. Üllatavalt on koolitajateks tavaliselt riiklikud institutsioonid: siseministeerium (Bulgaaria, Venemaa), politseiakadeemiad (Hiina, Leedu), riigikaitseinstitutsioonid (Eesti), kohtupsühholoogia riiklikud osakonnad (Türgi)

Tabel 2. Õiguspühhologia Ida-Euroopas

	Haridus			Teadus		Tegevus				
	TK	Areng	% KP	% PS T	Areng	% KPd	KPd	ERI	KRIM T	ÜHEND
Bulgaaria	ei	↑	väga väike	3%	↓	25% rakendus- pühholoogidest	80	jah	jah	jah
Eesti		↓	2–3%	5%	↓	1%	7–8	jah	vähe	ei
Horvaatia	ei	↓		< 5%	↓	15%	165	ei		ei
Leedu	ei	↑	väga väike	väike	↑		10	ei	jah	ei
Poola	ei	↓	väga väike	väga väike	→	8–10% (20–25%)*	200	ei	jah	ei
Slovakkia	jah	↑	5–10%		(↑)	14%	160	ei (v.a registree- ritud)	jah	jah
Sloveenia	ei	→	0%	0%	→	väga väike	väga väike	ei	ei	ei
Tšehhi	ei	→	väga väike	väga väike	pönoloogia ↓ krimino- loogia ↑		120	jah	jah	jah
Türgi	ei	→	väga väike	väga väike	(↑)		20		jah	ei
Ungari				väike			40–60	ei	jah	jah
Venemaa	ei	→(↑)	2–3%	1–2%	↑	2–3%	500	ei	jah	
Hiina	ei	↑		väga väike	↑		1500, os. liikmed		(jah)	jah

Märkide seletused vt tabel 1, lk 166.

või justiitsasutused (Slovakkia). Peab arvama, et õiguspsühholoogiakoolitus neis maades ei ole iseseisev, samas kui lääneriikides on õppe iseseisvus enesestmõistetav. On selge, et riiklikud institutsioonid pakuvad koolitust vastavalt oma arusaamadele enamikule — kui mitte kõigile — õiguspsühholoogidele, kes omakorda tegelevad riigi ülesannetega õigussüsteemi sees. Selline olukord mõjutab kahtlemata koolituse sisu. Ka lääneriigid pakuvad koolitust osaliselt väljaspool ülikoole, kuid seda tavaliselt sõltumatutes institutsioonides, nagu psühholoogia kutseliitutes vms institutsioonides. Vanglavõimud täidavad koolitusfunktsiooni vangistuse ja resotsialiseerumise valdkonnas.

Ükski uuritud riikidest, välja arvatud Slovakkia, ei anna eraldi teaduskraadi õiguspsühholoogia õpingute eest. Üldjuhul ei ole õppeprogramm standardiseeritud; mõned koolitusinstitutsioonid pakuvad vaid üht ja tihti ebaregulaarset õiguspsühholoogia kursust. Võrdlemisi ulatuslik õiguspsühholoogiakoolitus on järgmistes riikides: Bulgaaria, Horvaatia (kaks semestrit), Tšehhi ja Slovakkia, mõned Venemaa ülikoolid (nt Sankt Peterburgi Ülikool). Üldiselt on koolitus piiratud traditsiooniliste teemadega, eriti kohtu- ja kriminaalpsühholoogia valdkonda kuuluvatega, nagu *kohtuekspertiis*, *kriminaalpreventsioon* ja *seadusrikkuja psühholoogia*. Idariikides ei ole täheldatud Lääne-Euroopa riikidele iseloomulikku õiguspsühholoogia hoogsat arengut viimastel aastatel. Loomulik põhjendus on riikide majandus- ja finantsolukord, samuti hiljutised sõjad, nt Horvaatia puhul. Seega ei ole õiguspsühholoogia tähtsuse langus ühes kolmandikus küsitletud riikidest üllatav. Samas on Hiina puhul märgatav tugev kasvutendents. Leedu, Venemaa, Türgi ja Slovakkia eksperdid märgivad mõõdukat kasvutendentsi. Üldine koolituse tase on 5%, s.o sama, mis Lääne-Euroopa keskmine, kuid samas on Ida-Euroopa psühholoogia oma üldarengult mahajäänud. Kokkuvõtteks võib öelda, et õiguspsühholoogiakoolitusel on psühholoogiaõppe suhtes vaid marginaalne tähtsus.

Teadustööst

Teadustöö olukord õiguspsühholoogias on sarnane olukorraga koolituses, kuigi siin on pilt veidi positiivsem. Kõik uuringusse kaasatud riigid andsid teada, et teadustöö antud valdkonnas eksisteerib. Lähem vaatlus näitas, et teadustöö piirdub põhiliselt mõnede empiiriliste uuringutega enam-vähem klassikalistel õiguspsühholoogia/kriminoloogia teemadel. Kõige sagedamini nimetati järgmisi teemasid: *vangistus, seadusrikkuja isiksus, seadusrikkuja teraapia, kuritegevus ja vaimuhaigus, kuritegevuse prognoosimine ning alaealiste kuritegevus*. Harvemini mainiti niisuguseid uurimistemasid, nagu *hirmkaristuse ees (Horvaatias), karistamispsühholoogia, inimeste õigusteadvus, avalik arvamus kuritegevuse kohta (Venemaal) õigusteadvuse uurimine (Tšehhis); viktimoloogilised teemad (Slovakkias)*.

Teaduse edasise arengu suhtes ollakse üldiselt skeptilised. Enamikus riikides ennustatakse arengu mandumist või väheldast kasvu. Õiguspsühholoogias tehtava teadustöö suhe kogu psühholoogiaalase teadustööga hinnati väga väikeseks, 5% piirist allapoole jäävaks. Intervjueeritavad eksperdid, kelle seas oli peale psühholoogide ka juriste ja sotsiolooge, arvasid ühel häälel, et teadustööd õiguspsühholoogias tuleb edasi arendada.

Õiguspsühholoogide koguarv erineb riigiti loomulikult tugevasti, sõltudes rahvaarvust. Üldiselt on õiguspsühholoogide hulk suhteliselt väike, näiteks 300 (1500st osakonna liikmest) Hiinas, 500 Venemaal, 80 Bulgaarias, 160 Slovakkia Vabariigis ja 120 Tšehhi Vabariigis, 165 Horvaatias ja 200 Poolas. Ülejäänud maades on arvud oluliselt väiksemad. Enamjaolt on õiguspsühholooge psühholoogide hulgas alla 5%, Venemaal 2–3%.

Tegevusvaldkondadest

Peaaegu kõigis Ida-Euroopa riikides teevad õiguspsühholoogid ekspertiise kohtute jaoks ning töötavad vanglate juures. Lääne-Euroopas on olukord samasugune. Ainult Hiinas on õiguspsühholoogide tegevus vanglates või kohtutes keelatud. Sealsed

300 õiguspsühholoogi on hõivatud koolitusega, eriti juristide väljaõppega. Teistes maades tegutsevad õiguspsühholoogid kohtupsühholoogidena või ekspertidena kriminaal- või perekonnaõiguslikes kohtuasjades. Üldiselt on nad iseseisvad, kuid tihti kohustatud tegema koostööd psühhiaatritega. Eestis aktsepteeritakse neid üksnes kriminaalkohtutes. Venemaal on kohtus ekspertidena tegutseda võivaid psühholooge väga vähe. Türgis lubatakse kohtusse üksnes psühhiaatri või arsti alluvuses töötavaid psühholooge — ekspertiisi koostamisel on viimane sõna arstil. Ungaris võivad õiguspsühholoogid tegutseda iseseisvalt perekonnaõiguslikes ja alaealiste asjades. Kriminaalvastutusega seotud (kriminaalasjades) või õigusvõimet puudutavates kohtuasjades (tsiviilasjades) võivad nad toimida üksnes koos psühhiaatriga.

Slovakkias on kohtupsühholoogidel laialdased võimalused. Nende osalemist aktsepteeritakse nii perekonnaõiguslikes, tsiviil- kui ka kriminaalasjades. Bulgaarias, Tšehhis ja Eestis on kohtupsühholoogidel kohtus esinemiseks vajalik eriluba. Eestis on selle saavutamiseks vajalik erikursuse läbimine. Ülejäänud riikides võib kohus kasutada suvalise psühholoogi teadmisi. Slovakkias on ka vanglapsühholoogid võrdlemisi sõltumatud. Nad on eriti hõivatud meditsiiniliste ja psühhoteeraapiliste teenuste vanglasisese osutamisega ja neid võidakse panna vanglat juhatama. Teistes maades on kohtupsühholoogid tegevad täiskasvanute ja noortevanglates ning teraapilistes keskustes, kui sellised eksisteerivad.

Üldiselt tegelevad väga vähesed psühholoogid kriminoloogia teadustööga; Lääne-Euroopaga võrreldes on kriminoloogilised uuringud siin vähem arenenud. Kui kriminoloogia teadustööd üldse tehakse, siis juristide juhendamisel. Iseseisev kutseühing on õiguspsühholoogidel Hiinas, Horvaatias (ainult vanglas töötavatel psühholoogidel), Leedus (1988. aastast eksisteerib deviantse käitumise alagrupp) ja Slovakkias. Viimases on tegevad isegi kaks allosakonda: Slovakkia Psühholoogia Ühingu kohtuosakond ning 1992. aastast iseseisev psühholoogia allosakond, mis koosneb alalistest kohtu juurde registreeritud psühholoogiaekspertidest.

Seega töötavad õiguspsühholoogid Ida-Euroopas põhiliselt vanglates ja koostavad kohtuekspertiise. Nad on harva hõivatud kriminoloogilise teadustööga. Nagu teada, kehtib see ka Lääne-Euroopa riikide kohta, kuigi seal on tase siiski kõrgem. Märkimisväärselt erineb teistest Slovakkia, kus õiguspsühholoogide tegevusvaldkond on võrdlemisi lai.

Kokkuvõte

Käesoleva uuringu tulemused näitavad, et õiguspsühholoogia positiivne areng esineb mõningates, kuid hoopiski mitte kõigis küsitatud riikides. Areng on kohati aeglustunud või on tegemist isegi taandarenguga, eriti mõnedes idabloki riikides, aga samuti mõningates Lääne-Euroopa riikides. Ida-Euroopa olukord on tingitud poliitilistest ja majanduslikest raskustest. Õiguspsühholoogia, eriti kohtupsühholoogia sõltub õiguse arengust ja humaniseerimisest. Saksa kriminaalkoodeksi kriminaalvastutust puudutavad muudatused tõid kaasa vajaduse kaasata psühholooge tihedamini õigusmõistmisse (Saksa KrK §-d 20, 21). Sellise tagajärje tõi kaasa ka abielulahutusseadustikku mõiste *Kindeswohl* ('lapse heaolu') sisseviimine, kui asi puudutab eestkostet ja vanemlikku vastutust või vanema ja lapse suhtlemist. Järjest rohkem on niisugused muudatused kaasa toonud vajaduse kasutada õigusmõistmisel psühholoogiaeksperti, mille tulemusena kohtuotsused muutuvad üha humansemaks. Idabloki riikides ei ole sellist arengut märgata või see ei ole veel lõpuni viidud. Vastava seadusandluse ja õigusmõistmise areng toovad tulevikus kindlasti kaasa suurenenud nõudluse psühholoogiaekspertide järele.

Õiguspsühholoogia on üks kitsamaid distsipliine isegi psühholoogiateaduses. Õiguspsühholoogia edasine areng sõltub põhiliselt nii kohtumõistmise korraldamise kui ka õigusteadvuse arengust. Siin on õiguspsühholoogial kaks tugevat vastast. Kui õigus ja meditsiin on vanad teadused, mis on juba pikka aega koostööd teinud, ilmus õiguspsühholoogia areenile alles käesoleval sajandil.

Kahjuks on tänapäeva õiguspsühholoogia ikka veel piiratud, hõlmates kitsast teemaderingi, nagu vangistust või kohtupsühholoogia küsimusi, näiteks eksperdi arvamust usutavuse kohta või perekonnaõiguse probleeme. Et õiguspsühholoogia osa rakenduspsühholoogias tähtsustuks, on vaja probleemidele orienteeritud psühholoogiadistsipliinide tulemuste ja kogemuste ühendamist. Viimastel aastatel on Saksamaa perekonnaõiguseasju arutavates kohtutes suurenenud nõudlus kohtuekspertide järele, kelle teadmised peavad lisaks õigusele haarama ka arengupsühholoogiat, psühhoagnostikat, sotsiaalpsühholoogiat, isiksusepsühholoogiat ja psühhopatoloogiat, kui nimetada kõige tähtsamad valdkonnad. Selliste ekspertiiside koostamiseks on aga tarvis laiemat koolitust.

Ka peab õiguspsühholoogia saavutama suurema sõltumatuse. Lääne tööstusriikides, nagu USA või Suurbritannia, käsitletakse kriminoloogiat kui empiirilist sotsiaalteadust, samas kui suuremas osas Euroopas, eriti Ida-Euroopas, arvatakse kriminoloogia õigusteaduse hulka. Õigusteadus ei ole aga kindlasti empiiriline sotsiaalteadus. Angloameerika käsitluse eelis on see, et psühholoogid ja sotsioloogid, s.o sotsiaalteaduste teadlased, tegutsevad sõltumatult ning teevad kriminoloogilisi uuringuid iseseisvalt. Saksamaal aga, hoolimata sotsiaalteaduste suurest arengust, on juristide domineerimine psühholoogide üle kriminoloogias suur probleem, mis takistab teaduse arengut. Et rahvusvaheliselt konkureerida, peaksid Euroopa õiguspsühholoogid oma teadustööd kriminoloogias intensivistama.

Kury ütleb, et kui õigus on mõeldud inimkäitumist juhendama, siis õigusteadus on teadus inimkäitumisest ja sellest tulenevalt eelkõige psühholoogiateadus. Juristide ja poliitikute loodud õigus on inimkäitumise mõjutamise vahend. Samas on õiguse mõju inimkäitumisele empiiriline teema, mida ei saa ja iseseisvuse pärast ei tohikski uurida juristid. Seega peaks õiguse mõju probleem olema usaldatud psühholoogide, õiguspsühholoogide arutada. Siin kehtib põhimõte, et isik võib olla psühholoog või jurist, aga mitte mõlemad samal ajal, rõhutades just sotsiaalteaduste, eeskätt õiguspsühholoogia tähtsust õiguse mõju uurimisel ja mõistmisel.

Artikli autori kommentaar H. Kury ülevaatele

Kuigi üldiselt võib Kury ülevaatega nõustuda, vajab see ometi lisaselgitusi. Kahtlemata on ülevaade unikaalne ja haarab peaaegu kõiki riike. Samas tuleb arvestada, et situatsioon teaduses, kaasa arvatud õiguspsühholoogias, muutub kiiresti. See, mis oli oluline mõne aasta eest, ei pruugi seda olla enam praegu. Aruande koostamisel on seganud ka keelebarjäärid ja meetodika puudulikkus. Nii näiteks on Eesti kohta mitmeid ebatäpsusi. Liiga kategooriline on väide, et Eestis aktsepteeritakse psühholoogiaekspertiisi ainult kriminaalmenetluses. Vajadusel on tehtud siiski ekspertiise ka tsiviilmenetluses. Psühholoogiaekspertiis ei ole Eestis litsentseeritav tegevusvaldkond ega vaja eriluba. Samuti ei tahaks nõustuda väitega, et õiguspsühholoogia arengukeskuseks on riigikaitsestruktuurid. Peamine keskus on siiski Tartu ülikool. Ka eksisteerib aastaid juba õiguspsühholoogide spetsiaalne ühing (MTÜ ÕPS Tartu Ühing — Õiguspsühholoogide ja -sotsioloogide Tartu Ühing). Ka käesolev ülevaade on koostatud ja kirjastatud selle ühingu vahetul osavõtul. Ja see ei ole nimetatud ühingu esimene ega ainus väljaanne. Öelduga ei taha ma muidugi väita, et õiguspsühholoogiauuringuid mujal ei tehta. Eestis on kahel inimesel õiguspsühholoogia teaduskraad (*D. phil.*).

Nõustuda ei tahaks ka väitega, et Venemaal tegeldakse õiguspsühholoogiaga peamiselt sisekaitseorganites. Kui me vaatleme Venemaad Nõukogude Liidu järglasena, siis olgu öeldud, et Nõukogude Liidu Prokuratuuri Üleliidulises Instituudis oli spetsiaalne õiguspsühholoogiasektor. Enamikus juristikutset andvates kõrgkoolides on õppeprogrammis ka õiguspsühholoogia. Eespool mainitud õpikud ei ole ilmunud sisekaitseorganites.

Mõnevõrra tendentslik on ka refereeritud autorite valik. Nii näiteks Saksa õiguspsühholoogiat käsitledes on korduvalt mainitud H. Münsterbergi, kuid mitte kordagi H. Grossi, K. Marbe ja W. Sterni nime, kuigi isiklikult pean viimaste teeneid õiguspsühholoogia arengus sama suureks kui H. Münsterbergi omi.

Ja siiski pidasin vajalikuks tuua Kury ülevaate muutmatul kujul. Seda kahel põhjusel:

et näidata, kui vähe teatakse meist ja meie (ja mitte ainult meie) õiguspsühholoogiast läänes;

kuna meie osas ringkondades levib seisukoht, et kõik hea tuleb ainult läänest, siis demonstreerimaks selle seisukoha ekslikkust.

Euroopa paljudes kõrgkoolides puudub tõesti õiguspsühholoogia iseseisva õppeainena. See aga ei ole nende kõrghariduse tugevus, vaid pigem nõrkus või vähemalt iseärasus. Kui õigust loovasse, rakendavasse ja kaitsvasse tegevusse on mõnedes maades (nt USAs) võimalik kaasata küllaldaselt kõrge kvalifikatsiooniga psühholooge, siis seal võivad juristid olla tõesti psühholoogias vähem haritud. Meil aga see võimalus puudub ja psühholoogide õppekavasse õigusdistsipliinid ei kuulu. Seega tuleb meil konstateerida fakti, et Eesti juristidele on psühholoogiateadmised vajalikud, vähemalt sellisel tasemel, et nad teaksid, millal ja milles nad võivad pöörduda psühholoogide poole ja millal psühholoogid on võimelised neid abistama.

Meeldiv on tõdeda, et mitmetes "Juridicas" ilmunud Tartu Ülikooli õigusteaduskonna üliõpilaste või selle teaduskonna äsja lõpetanute artiklites leiame üha sagedamini viiteid ka õiguspsühholoogiakirjandusele, sealhulgas käesolevas artiklis viidatule.

Kirjandus

- Altmäe, L. Aspekte alaealiste kuritegevusest. Kursusetöö. Tartu, 1998. (Käsikiri autori arhiivis.)
- Auväärt, L. Lapsed ja puuetega inimesed õigusmenetluses. Tartu, 1999. Teine trükk.
- Auväärt, L. Psühholoogia õigusmenetluses. Tallinn, 1995.
- Auväärt, L. Psühholoogia õigusmenetluses II. Tallinn, 1995.
- Auväärt, L. Psühholoogia, õigusteaduse ja õiguspsühholoogia aine. Juridica, 1996, nr 8, lk 314–316.

- Auväärt, L. Sissejuhatus õiguspsühholoogiasse. Tallinn, 1977.
- Auväärt, L. Õiguspsühholoogia kaasusülesanded. Tallinn, 1996.
- Auväärt, L. Õigusseksuoloogia. Tallinn, 1997.
- Auväärt, L. Ütlused kui tõendid. Tallinn, 1998.
- Bachmann, T., Maruste, R. Õiguspsühholoogia alused. Tartu, 1987.
- Bachmann, T., Maruste, R. Õiguspsühholoogia alused II. Tartu, 1987.
- Bachmann, T., Maruste, R. Õiguspsühholoogia alused III. Tartu, 1989.
- Carbonnier, J. Sociologie juridique. Paris, 1976.
- Dettenborn, H. u. a. Forensische Psychologie. Lehrbuch der gerichtlichen Psychologie für Juristen, Kriminalisten, Psychologen, Pädagogen und Mediziner. Berlin, 1984.
- Dettenborn, H., Fröchlich, H.-H., Szewczyk, H. Forensische Psychologie. Berlin, 1984.
- Ginter, J. Eesti Vabariigi õiguskaitseüsteem. Tartu, 1996.
- Handbook of Juvenile Delinquency. N. Y., 1987.
- Handbook of Psychology and Law. New York, 1992.
- Handbuch der Psychologie in 12 Bänden. 11. Band. Forensische Psychologie. Göttingen, 1967.
- Jähning, H.-U., Littmann, E. Kriminalpsychologie und Kriminalpsychopathologie. Medizinische-juristische Grenzfragen. Band 16. Jena, 1985.
- Kriminalität und Persönlichkeit. Psychiatrisch-psychologische und strafrechtliche Aspekte. Jena, 1977.
- Kukk, K. Õiguspsühholoogia õppeainena Rootsi kuningriigi ülikoolides. Referaat õiguspsühholoogiast. Tartu, 1999. (Käsikiri autori arhiivis.)
- Lemba, Õigusepsühholoogia õpetamine Ameerika Ülikoolides. Referaat õiguse psühholoogias. Tartu, 2000. (Käsikiri autori arhiivis.)
- Maruste, R. Psühholoogia eriteadmiste kasutamine kriminaalprotsessis. Tartu, 1982.
- Merusk, K., Narits, R., Pruks, P. Õigushariduse akrediteerimise õiguslikest alustest ja protsessist Eestis (Tartu Ülikooli õigusteaduskonna näitel). Juridica, 1998, nr. 8.
- Narits, R. Õigusteaduse entsüklopeedia. Tallinn, 1997.
- Narits, R. Õigusteaduse metodoloogia. Tallinn, 1997.
- Niinemets, T. Õigus ja psühholoogia Euroopas. Tartu, 1999. (Käsikiri autori arhiivis.)
- Psychologie und Rechtpraxis. Unter besonderer Berücksichtigung der jugendpsychologischen Begutachtung. Berlin, 1967.
- Püssa, O. Kohtupsühholoogia rakendamisest kuritegude tõestamisel. Psühholoogia ja kaasaeg. Artiklite kogumik. Tallinn, 1968.

- Tolstov, L. Sissejuhatus kriminaalpsühholoogiasse. Tartu, 1999. (Käsikiri autori arhiivis.)
- Undergraduate Education in Legal Psychology. — Law and Human Behavior. 1999, vol. 23, No 1, pp. 137–153.
- Vabamäe, A. Psühholoogide ja psühholoogilise uuringu kasutamine avaliku huvi puudutava seadusandluse väljatöötamisel. Referaat õiguspsühholoogiast. Tartu, 1999. (Käsikiri autori arhiivis.)
- Васильев В. Юридическая психология. Москва, 1991.
- Дулов А. Судебная психология. Минск, 1973.
- Еникеев И. Основы общей и юридической психологии. Москва, 1996.
- Комментарии к уголовному кодексу Российской Федерации. Москва, 1996.
- Коченов М. М. Введение в судебно-психологическую экспертизу. Москва, 1980.
- Кудрявцев И. А. Судебная психолого-психиатрическая экспертиза. Москва, 1988.
- Марусте Р. Психологическая экспертиза в уголовном судопроизводстве: По материалам ЭССР. Автореферат дисс. канд. юрид. наук. Ленинград, 1984.
- Ограниченная вменяемость. Москва, 1996.
- Платонов К. И. Слово как физиологический и лечебный фактор. Москва, 1962.
- Рапинов А. Судебная психология для следователя. Москва, 1967.
- Романов В. Юридическая психология. Москва, 1998.
- Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Москва, 1998.
- Ситковская О. Д. Судебно-психологическая экспертиза аффекта. Методическое пособие. Москва, 1983.
- Чуфровский Ю. Юридическая психология. Москва, 1997.

Interneti allikad 07.06.1999

- Juris kandidatprogrammet. Internetis.
<http://www.hotel.uu.se:80/juri/utbildning/program/>
- Juris kandidatprogrammet — Kursplaner och scheman. Internetis.
<http://www.jus.umu.se/kursplaner/index2/html>
- Juris kandidatexamen (Programmet för Juris kandidatexamen), 180 poäng.
 Internetis. <http://utbkat.gu.se/utbilning/utb/PJJURY.html>

Kursplan för rättspsykologi. Internetis.

http://www.psychology.su.se/units/gu/FIRST/ratt_kursplan.html

Rättspsykologi, 10 poäng: Anvisningar och schema VT 1999. Internetis.

<http://www.psychology.su.se/units/gu/FIRST/annvratt99.html>

Rättspsykologi: Innehåll. Internetis.

<http://www.psychology.su.se/units/gu/FIRST/ratt.html>

Rättspsykologi: Kort information. Internetis.

http://www.psychology.su.se/units/gu/FIRST/ratt_info.html

Rättspsykologi: Litteraturlista. Internetis.

http://www.psychology.su.se/units/gu/FIRST/ratt_litt.html

Study in Sweden: A Guide for Foreign Students. Svenska Institutet. Stockholm, 1997.

Utbildnind: juristlinjen 180/80 p. Internetis.

http://www.juridicum.su.se/utbildning/utbildning_frameset.htm

Utbildningsplan för juris kandidatprogrammet vid Lunds universitet.

Internetis. <http://WWW.jur.lu.se/utbildning/jurkand.nsf>

Kasutatud normatiivaktid

Alaealiste mõjutusvahendite seadus. RT I 1998, 17, 264.

Haldusõigusrikkumise seadustik. RT 1992, 29, 366; RT 1998, 64/65, 1004; RT I, 1999, 41.

Kriminaalhooldusseadus. RT I, 1998, 4, 62.

Kriminaalkodeks. RT 1992, 20, 287 ja 288; RT I, 99, 38.

Kriminaalmenetluse kodeks. RT I, 1998, 82–84; ENSV ÜVT 1961, 1, 4; RT I 1996, 48, 943.

OÜ EPITAR

- HARJADE JA PINTSLITE VALMISTAMINE
- MÖÖBLI VALMISTAMINE
- PUITTOODETE VALMISTAMINE
- PEHME MÖÖBLI REMONT
- KLAASIMISTÖÖD
- METALLTOODETE VALMISTAMINE
- PLASTMASSIDE SURVEVALU
- ÕHUFILTRITE VALMISTAMINE JA
TAASTAMINE

Tellimuste vastuvõtt E-R 9.00-16.00

Ringtee 1

51013 Tartu

Juhataja: 362 772

Ärijuht: 362 380

Kauplus: 362 250

Tellimused: 362 116

Faks: 362 235